

СУЧАСНІСТЬ

Ю. Коломиєць: Поезії — М. Нечитайло-Андрієнко: Ми-
ші — В. Шекспір: Схоплення Люкреції — Ігор Костецький:
Мій третій Рим — Ю. Луцький: Тиждень у Києві — М.
Прокоп: По американських виборах — В. П. Стахів: Па-
діння Нікіти Хрущова — Б. Винар: Матеріали до історії
економічних дослідів на еміграції — Критика і бібліогра-
фія — Відкритий лист

11 (47)

ЛИСТОПАД 1964

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

11 (47)

ЛИСТОПАД 1964

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ЮРИЙ КОЛОМИЄЦЬ: **ПОЕЗІЇ**

СОТВОРИТЕЛЮ СПОКОЮ

Була спека,
був вітер...
Був купіль утоми,
був день...

Торжествуй винахіднику ночей,
бо гаптюю каптан білим сном,
бач, чужий день, відвернувся лицем
і пройшов по душі топором.

Мрії знов розпанахали груди, —
звідтіль утома — вийшов туман...
Співчувало лиш сонце, не люди —
їхній сміх мене брав на аркан.

Тоді очі спадали під ноги, —
сухим градом по чорних думках.
Я летів у підхмарні розлоги
і в агатних ховавсь небесах.

Там навіжених не бачив примар,
убраних у денні світила,
тільки місяця сивий загар
обливав мої змучені крила.

І безчільно ставав без'язикий,
відмолоджувавсь мозок у сні...
Раптом звір, у сузір'ї, ще дикий
нагадав про щось денне мені.

Знову спека,
здіймається вітер...
Мусується сонце,
кастрований день.

ПОВТОРНЕ

У морі, скрученим болтами зір,
надщерблено і скучно ние місяць.
Шпурнув хтось метеори у мій двір,
де ніч на тисячу шматків розкрушать.

Де вдарить брук об стопи, в сто кресал
потокот фар і списом світофора;
сукровицю пролле розбещення реклям
по вікнах впертого безсоння.

Проріже амбулянс затислі жмені, —
бенгежним звуком млосну тишу.
Скине спец халап у цятках крові
й ім'я комусь ще раз напише.

ВТРУЧАННЯ

1

У книзі, списаній думками,
поміж чужих рядків,
насильством
вплуталось життя
неспаними ночами.

2

Ні йоти Я,
все хтось
карбує межі
серед понурого
чола,
і ставить
симетричний пліт
серед тривожної путі.

3

І зводяться долоні
навстіж,
вище зойків —
у лементях
м'ятежної душі,

і гане зір
тугих зіниць
в присутності
вагання.

4

Не думайте,
не ждється
дня,
коли у лоні
заятриться
незнане завтра.

5

Аджеж,
не дивлячись
на епопеї
мук породів,
із цегли,
(гартованих грудей
під чужим сонцем)
проріжеться
багатоликий ізумруд
сьогодні.

6

Тоді,
коли у лоні
стривожаться
ненависть і любов,
і блаженство
проникне в кісточки,
і подихом Його
суетна глина
заговорить —
тоді вже ти є
Ти,
бо ти
незнане завтра,
і в скронях,
натруджених думками,
засяє трохи Я.

ПІСЛЯ ДОВГОГО ЛІТА

Коли минула літня втома, —
прийшов не спокій, а тривога.

... і не хотілось днів холодних —
хотілось сонця, спеки, пляжу...

Хотілось лоскоти безділля,
тепліх днів...
гнучких під сонцем силуетів,
хвиль...

і блиску, блиску чорних окулярів,
під ними друзів,
живих слів.

... і знову не хотілось днів холодних
хотілось друзів і розмов про літо.

А сивий іній
мерезить сумом вії;
під шкіру муравлиний лізе холод
і лет насмішливих вітрів блукань
веде у сновигання,
у темну ніч на сміх,
у спомин.

Тоді в руках, самотности,
являється бокал нудьги
з іржавим кольором
убійника тривоги.
І відійшло
усе життєвське в забуття,
у глушину зарослих мрій самообману.
Лягає сніг не рівними стежками,
мов наболілі думи,
за друзями вітрів
із щирим літнім словом.

... таки не хочеться зими,
прагнеться друзів,
вітру,
хвиль
і розмов про літо.

ТИ

Колись зужиється життя,
колись згорить до тла завзяття,
зів'яне молодість пуста,
і ти залишишся сама.

Печатка часу зрадить вік,
у коси сірість днів загляне...
Багаті груди глянуть вниз
на тїнь з помадними устами.

Під віями померхнуть зорі,
у щоках вичахне рум'яність...
З чола втечуть погнуті брови
і ти почуєш сумні дзвони.

МІНІАТЮРНІСТЬ

В обіймах нишкне демон
жадливий пристрасти і тіла,
пряде пучками зло
устами творить божевілля.

ПРОСУРЕНЬ

Воліється процвітати у веснах
голубою просуренню,
зеленіти муравою,
топити латаття останніх снігів
і ринути у біг рокотливих струмків.

У веснах воліється бігти в перегонах
серед замерзлого груддя рожнатої криги,
і розмити коряве вістря студених берегів,
де тануть залишки впертої, прадавньої зими.

Воліється побігти в потоках
голубою водою,
прозорістю дзеркал,
розкинути нові плеса по веснах
і свіжістю вод гасити невтомну жагу.

МИХАЙЛО НЕЧИТАЙЛО-АНДРІЄНКО: МИШІ

Народилася й піростала вона десь поблизу в підпіллі. Коли вперше маносінька, але вже з великими вушками й довгим хвостиком, виглянула вона з-під шаховки, мати, зробивши наскок, прогнала її назад у підпілля: малятам заборонено виходити з дому. Лець підрісши, вона знову вийшла, вчепившись за старшими. Тут зовні було світло, і все було якесь незрозуміле, інакше. І мати була ніби інакша, не така, як у себе дома в підпіллі. Коли маля, як звичайно, підсунулося до неї мордочкою, щоб дістати свій шматочок їстівного, мати їла далі, не звертаючи на нього жодної уваги. А коли вже надто почало надокучати, розгнівано вдарила його лапкою по мордочці. Даремно маля намагається пристати то до одного їдця, то до іншого, від усіх одержує тільки ляпаси. Поволеньки доводиться почати міркувати, що тепер, коли йому дозволено вийти з підпілля в інший світ, турбуватися про їжу треба самому. Золоте дитинство скінчилося. Тепер треба самому пролазити темними, вузькими, плутаними лябіринтами, угадати, виглянувши з нірки, чи нема якої небезпеки, кам'яними рурами здиратися на вищі поверхи, залазити на кухонні полицки, навіть як це виглядає зовсім неможливим, прогризувати пакети з харчовими запасами і спільними зусиллями підіймати й зсувати покришки каструльок. Одним словом, треба було починати жити.

Ще одну турботу брала на себе мати. Наскакуючи, ніби нападаючи, привчала вона маля ставати на задні лапки і зустрічати напасника (з своїх) грудьми або, коли хто атакує навално, робити стрибок угору без розгону, відштовхуючися від підлоги, як м'ячик, так щоб напасник проскочив у порожнечу. Так учила його мати, і вона знала, що робила.

Так, без сумніву минало дитинство, так починалося життя миші, про яку буде мова. Але коли вона була маленькою і ще пізніше, я не відрізняв її від інших. Я почав помічати її пізніше, коли вона вже починала старіти. Елястичність ліній силуети почала зникати, вона стала якоюсь кутастішою, зникла зайва метушливість у рухах. Шерсть витерлася і не була гладенькою, не вилискувала на перегибах, хвостик обліз і навіть ніби почав усихати при кінчику, борідка почала сивіти. Тільки тоді ми познайомилися, а пізніше й потоваришували по-справжньому. Я називав свого маленького приятеля фамільярно Старим. Тому буду так називати його і в цих нотатках.

*

Але ліпше спочатку, для порядку, розповісти, як появилися в мене миші. У стінній шафі, де зберігаються матеріяли для праці, верхні полиці заставлені предметами, які давно вже втратили своє без-

посереднє призначення, але ще продовжували служити мені вже для іншої потреби. Поламані музичні інструменти, шматки гіпсових голів і фігур, стінний годинник минулого століття, розписаний по кутах циферблята квіточками, і багато іншого. Серед іншого мотлоху було пам і чучело досить великої ящірки, мабуть, із заморських країн. Шерех і метушня ночами почалися саме в цій шафі, що драгувало мене надзвичайно. Що могли робити миші в шафі, в якій нема нічого їстівного? Я відчинив дверцята і, глянувши на верхні полиці, зауважив, що ящірки не було. Відсунувши уламки скляної люстри, серед яких лежало чучело, і пошукавши уважно, я знайшов очі, зуби, кігті і кілька шматочків шкіри. Було ясно — миші з'їли ящірку. Мабуть, чучело було набите тирсою, але багатолітньої давности, що відсиріла, втратила будь-який смак. Це було невдовзі після війни. Мишацій люд багато в чому поділяв нашу долю і по-своєму витримував труднощі воєнного часу. Багато домів і квартир спустіло, а в тих, що не були залишені, не так то легко було знайти харчі. І от, по їм тільки приступних лябірінтах, промощених багатьма поколіннями, прогризаючи де треба нові ходи, якийсь голодний гурт мишей заліз у мою стінну шафу. Мишва виголодалася за час війни, думалося мені. Але врешті-решт кожен, хоч один раз у житті, мусить мати якунебудь удачу, те, що називається шансою. Інакше було б якось уже надто образливо.

*

На підлозі, біля печі, на залізному, підкладеному під піч листі, невелике товариство мишей підживлюється. Їдять сидючи, тримаючи їжу в лапках, зручно працюючи пальцями, розламуючи, коли треба, кладуть у рот кожен шматочок. Про мишей не можна сказати, як про багатьох інших тварин, що вони жеруть. Треба сказати — їдять. Їдять діловито, зосереджено, відчувається, що їда — справа не другорядна. Мишва швидко втямила, що тут, з незрозумілих причин, усе не так, як деінде, — багато ліпше. Їсти було покладено два рази на день, і більш-менш у визначений час. Три короткі удари в підлогу повідомляли, що їжа готова. Після вечірньої їжі можна було відходити спати, і не було потреби тепер шастати вночі по полицях. А як не спалося, можна було погризти на кухні пачку старих газет.

Мишва правдоподібно вирішила отаборитися в мене ґрунтовно. Був зроблений запасний вихід з стінної шафи. Був зроблений хід, що дозволяв перетнути велике мос приміщення, не виходячи надвір, щоб дійти до кухні. Та інші роботи. Усе доцільно і з повним розумінням топографії. Я спробував був закрити гіпсом хід, що вів до кухні, але робота моя була знищена тієї ж ночі. Я змовчав. Мишва швидко втямила й те, що велетенський зовсім не такий небезпечний, як здавалося. Тому що живе він у зовсім іншому вимірі часу. Посідаючи незчисленні запаси їстівного, соваючи й переставляючи зовсім легко величезні неоковирні й безглузді предмети, встановлюючи в

одну мить то світло, то пітьму, велетень міняє часто не тільки шкіру, але й очі. Часто задушливий дим іде в нього з рота. Всемогутній, він надзвичайно повільний у всіх своїх руках. Час у нього вимірюється хвилинами, а не якимись частками секунд, як належало б. А тому й рефлекси в нього безмежно повільні. За той час, який він витрачає, щоб нагнути, розправити пальці, стиснути їх знову, можна легко опинитися в себе в підпіллі у повній безпеці.

А тому скоро почали з'являтися хоробрі, які брали шматочок хліба в мене з руки. Схопить і відбикить, щоб з'їсти спокійно на віддалі. Як інші не віднімуть. Звичайне право мишей таке дозволяє. Часом з-за шматочка хліба зчиняється біганина, яка закінчується цікавою баталією. Але щойно предмет суперечки з'їдений, зник, — нема чого й ображатися, і сперечатися, і затямлювати зло та роздратування.

З цього погляду миші зовсім на нас не подібні. Я почав ближче до них приглядатися. Вони не такі вже й однакові, як це здається з першого погляду. Кожна має свою маленьку біографію, свої особливості.

Одна миша зацікавила мене тим, що боялася доторкнутися до сиру. Обійде шматочок сиру з усіх боків, поворушить вусиком і, задкуючи, відійде геть. Я зауважив, що шерсть упоперек спини в неї витерта, помітний слід рубця. Було ясне: вирвалася вона недавно неймовірними зусиллями з пастки, у якій принадою був сир. І з того часу назавжди лишився в неї непереборний страх перед сиром. І якийсь час приходила миша, шкірка якої була багато світліша, ніж звичайно — була кольору кави з молоком. Я завжди припускав, що в роду в неї була біла миша. Мати, батько, баба чи дід, — не буду запевняти.

Нічна метушня у мене припинилася. Але пригадується такий випадок: уночі чую щось шелестить нагорі на шафі, де сувої паперу. Я постукав. Шерех припинився, але за хвилину метушня почалася знову. Я знову постукав. І так кілька разів. Ставши на стілець, я з роздратуванням перевернув сувої паперу. Метушня припинилася, але за хвилину почалася знову. І раптом звідкись прозвучав особливий писк з присвистом. І метушня на шафі припинилася. Хтось з старших, мабуть, мати наказала мишеняткам заспокоїтися.

Я відзначив цей випадок, один з багатьох, щоб ствердити, що певне взаєморозуміння встановилося між нами. Наше спільне життя, як кажуть, налагоджувалося. Але раптом сталися події, які зовсім змінили наші добросусідські стосунки. І все прийшло з тієї сторони, яку ніяк не можна було передбачити і наперед угадати.

*

Як нав'язалася моя дружба з Старим, пояснити трудно. Сталось це якось саме собі, поступово. Старий перший зрозумів умовний знак — три коротких удари в підлогу, коли була подана їжа. Він перестав утікати, вихопивши шматок їстівного з рук, а підходив спокійно,

брав їжу і, не втікаючи, без поспіху, починав їсти. Коли я не відразу випускав шматок хліба з руки, він, ставши на задні лапки, передніми відштовхував мою руку і намагався вирвати хліб зубами. Коли жарт тривав довше, гнівався. Таких жартів він, видимо, не розумів і не любив. А я тим часом оглядав його передні лапки, точніше — руку. Його п'ять довгих пальців, без шерsti, гнучкі в суглобах і можуть виконувати досить складні рухи. Рука з розвиненими пальцями щось таки важить. Без неї людина не була б спроможна зробити все те, що нею створене. Така розвинена рука дана ще тільки мавпі, почасти вивірці. У Старого пальці руки були розвинені незрівняно більше, ніж в інших мишей. У більшості пальці лапок були короткі.

Коли я запізнавався з їжею, сидючи при праці, Старий злазив по моїй нозі до коліна і зупинявся так на якусь хвилину, щоб нагадати про себе. Невдовзі ми почали обідати поруч. Він здирався на стілець поруч з моїм, завжди дещо задалегідь, сідав на задні лапки, притискаючи передні до грудей. Можливо, що так, розташовуючись у позі, в якій миші їдять, малим він давав зрозуміти матері, що хоче їсти. За довготривале життя поруч з людиною його предки привчилися їсти все, що їсть людина. Навіть солону рибу. Цим миші відрізняються від усіх інших тварин. Але понад усе, правдоподібно, миші люблять хліб і все з борошна, чим зраджують давнє своє походження з полів. Старий їв без винятку все, що й я, починав завжди з найсмачнішого — з хліба. Але далі порядок страв його не турбував, по солодкому він міг закусити й м'ясом.

Орієнтувався він швидко. Одного разу, захопивши його в мушлі, під крантом, де він, мабуть, хапав краплі води, я налив філіжанку води, відніс її в ательє і поставив на столик, де стояли склянки з різними рідинами. Він якось відразу зметикував, що воду я налив для нього, перейшов з кухні в ательє, видряпався на столик і почав пити. З того часу ця філіжанка стала його філіжанкою. Він любив наближатися до мене, коли знав, що тепер я не буду пересуватися і довго лишатимуся на тому самому місці. Він приходив, коли я сідав перед мольбертом, умощувався спочатку на нижній його перекладині і, слинячи раз-у-раз довгі свої пальці, швидкими рухами пилюно мив голову й вуха. Потім злазив вище, метушився коло полотна, присідав на мить, по суті тільки для того, щоб побувати в моєму товаристві. Одначе дивитися мені в обличчя він не любив. Гулліверові теж обличчя велетнів здавалися вкрай непривабливими.

Коли я читав, лежачи на кушетці, він приходив, спирався лапками на книгу і так стояв якусь хвилину. Збоку це виглядало так, ніби читають книгу, яку можна читати з одного й другого боку. Мірою того, як росла наша дружба, Старий, природно, поширював свої права — не чекав обіду, а приходив ранком на каву. Одного разу увечорі, відкинувши ковдру, я побачив на великому білому просторі прости-

рала його маленьку фігурку, він спав. Спав він так спокійно й міцно, що не почув, як я відкинув ковдру, і я мусів поворушити його пальцем. Він пішов не поспішаючи і, видимо, без охоти. Але більше ніколи до ліжка не залазив.

Велика перебудова мусіла відбутися в його маленькій голові. Треба було подолати страх і недовір'я, спадщину багатьох тисячоліть, переглянути, здавалося б, непорушні підпільні закони незчисленних поколінь. Білі миші народжуються в неволі, приручаються змалку. Тут було інше. Старий прожив життя, як звірик вільний і таким лишався. Він вступав у дружбу з людиною з доброї волі і не заради шматка хліба. Усі миші були годовані однаково. Одначе жодна з них, крім нього, не захотіла зі мною зблизитися. Я сказав би, що Старий з великим тактом установив лінію поведінки стосовно до мене і знав, де треба зупинитися. Йому все було дозволене, і я можу йому пробачити багато чого. Одначе, гуляючи скрізь вільно, він поведився стримано. Не шастав по полицях на кухні, не злавив на стіл, де стояло їстівне, не намагався лізти в мою миску. Мені ніколи не доводилося криком відганяти його. Я з свого боку поведився з ним, як з рівним, дозволяючи йому жити зовсім вільно, не заходжувався коло його виховання і не мислив навчати його смішних вихваток. Стосунки в нас були найдружніші, але серйозні й стримані, без фамільярности.

*

Я ніколи не міг пояснити собі, чому Старий, єдиний з усіх мишей, потоваришував зі мною. Одначе запам'ятався мені ось який випадок. Пізно увечорі, повернувшись додому і зайшовши на кухню, випадково помітив я, що з води, яка була в мисці, підносилися на поверхню бульбашки. Це дивне явище притягло мою увагу. Я опустив руку у воду і витягнув маленьке мишеня. Воно, здавалося, не подавало ознак життя. Щоб змити з нього миляну воду, я підставив його під крант, під струм води. Воно здригалось, воно було живе. Я витягнув його з води за одну лише мить, яка відокремлювала його від смерті. Я тримав на долоні цю жалюгідну грудочку з довгим хвостиком і рішуче не знав, як поводитися з потопельником. Та й ледве чи хто інший знав би це. Ледве чи кому доводилося опритомнювати потоплену мишу. Я присів, тримаючи його на долоні, і чекав. Корчі стискали час від часу його маленьке тіло. Але поволі воно ніби почало спритомнюватися і, нарешті, проплющило очі. Перед ним була моя потворно велика фізіономія, і величезні очі страховища дивилися на нього. Ледве просвітлена свідомість підказала йому, що це ворог. Страшним зусиллям посунулося воно по моїй долоні і глянуло вниз. І відчуло, що в такому стані, з такої височини воно стрибнути не може. Лишалось одне — заплющити очі і віддатися на рішення долі. Я поклав його на підлогу. Довго лежало воно так, конвульсійно здригаючися, нарешті, якось очухалося, стрепенулося і, ледве посуваючися, полізло в кут. Навіть у такому стані чуття не зрадило його —

воно полізло в той кут, де дійсно найліпше було заховатися за якимось кухонним знадіб'ям, що лежало на підлозі.

Воно виходилося. Наступних днів я впізнавав це мишеня з розкуданого вигляду, з повільности й непевности рухів. Потім воно змішалось з іншими і я втратив його в поля зору. Не можу запевняти, але не хочу й зректися переконання, що це була моя перша зустріч з Старим. Може бути, що в ці дивовижні й пам'ятні для нього хвилини вперше й зародилося в ньому інше уявлення про ворога-потвору, ніж те, що готове було передане йому незчисленними поколіннями. І зв'язок між моєю рукою, на якій він безпомічно лежав довгі для нього хвилини, і тією, з якої спокійно брав тепер шматочок сиру, ніколи для нього не переривався і зберігся назавжди.

*

По деякому часі сталося так, що шерех і метушня вночі змусили мене підвестися і влучити світло. Я пригадав, що на столі лишилася коробка, у якій було кілька пакетів з харчовими запасами, які звичайно були ховані. Коробка була невисока, без покришки. Я заглянув у коробку. У коробці ті ж таки пакети. Все тихо. Я ліг, але шерех скоро почався знову. Я знову встав, знову заглянув у коробку, на цей раз уважно. На одному з пакетів унизу, на освітленому місці, ніби не належачи до пакета, була темна лінія. Миша зручно сховалася у вузький простір між пакетами, але всього врахувати не могла: кінчик хвоста висунувся і, на нещастя, потрапив на освітлене місце. Це її зрадило. Я швидко повернув коробку, нахилився близько, і ми з мишею опинилися ніс до носа. Зовсім близько від мене були дві чорні перлини її очей і в них світилися відблиски світла від лампочки.

Багато авторів белетристів люблять знаходити в очах своїх героїв усякі зміни й перетворення, які ніби відбуваються в їх очах, і таким чином пояснюють нам їх почуття й переживання. Якраз ті, які у ту мить потрібні авторам. Насправді це зовсім не так. Око з природи своєї мінятися не може. При певних умовах може поширитися зіниця, почервоніти білок. Тільки й усього. Ніяких душевних переживань цим не пояснити. Міняється урамлення, тобто брови, повіки, — це створює оманне уявлення про зміни ока. Рогова оболонка ока набирає такого чи іншого відтінку залежно від зміни освітлення. Але душевні переживання знову таки тут ні до чого. Рухаються, переміщаються в очах тільки світляні крапки, зблиски, залежно від найменшого повороту ока, від найменшої зміни джерела світла. Душевні переживання того, в чій очі ми дивимось, передаються нам саме через ці світляні крапки. Іноді цей душевний стан ми сприймаємо відразу, найчастіше ж він складний, неокреслений. І тоді, вдивляючися в очі, ми намагаємося вгадати, що відбувається в душі того, хто перед нами. Усе відбувається через посередність випромінювання струму, флюїд. Але зовсім не тому, що в очах відбулися якісь там зміни і ми, як по-писаному, читаємо й знаємо, що вони означають.

Отже, ми з мишею ніс до носа. Передо мною ті ж, що й завжди, дві перлини її очей, хіба що повіки трохи більше відкриті, від чого здається, що перлинки трохи більші. Ніякого особливого виразу бачити в них я, розуміється, не міг. Але з освітлених крапок її очей мене вдарила хвиля такого напруження, що в мені вона дала себе відчувати майже фізично. І в одну мить, якимись там шляхами — свідомість була останнім етапом — вияснилося мені, що вся істота миші насичена нестерпним, страшним, смертельним жахом. В мені ніби щось тьохнуло. Я не витримав і мимоволі відступив. Дивно, миша не вискочила, а далі лишалася в коробці. Я поставив коробку на підлогу і легенько постукав збоку. Миша не вискакувала. Я вийняв пакети. Зіщулювшись грудочкою в куті, вона не рухалася. Я нахилив коробку й обережно витрусив мишу на підлогу. Вона була півмертва. Ледве збрала вона сили, щоб сунучися, відлізти десь далі.

Усе сталося тому, що струми наших зіниць зустрілися. Якби не це, миша вискочила б з коробки і зникла б багато раніше, ніж я встиг би поворушити пальцями. Це була ще зовсім молода миша. Я думаю, що це була моя друга зустріч з Старим.

*

Придивившись уважно, можна помітити відміни серед мишей. Є група більших розміром, шерсть шорсткіша, довша, лапки вкриті шерстю, яка доходить до пальців, ніби гетри. Правдоподібно, це близькі нащадки польових мишей. Їх предки приходили з полів на ферми, які ще недавно існували на передмісті Вожірар. Такі сільські будови з вікном на піддашші, через яке складали солому, і тепер ще є в деяких подвір'ях, поблизу мене, але мають тепер інше призначення. Я називав мишей цієї групи фермерами. Є група меншої величини: шерсть коротка, м'яка, кольору пилу, вушка менші. З вигляду вони якісь непоказні. Правдоподібно, це справжні міські миші. Мірою того, як місто росло, і вони посувалися від центру на оклиці, де тут і там зустрічали хвилю польових мишей, що просувалися передмістями. Там, де вони зустрічалися, змішувалися.

Дім, у якому я живу, міститься на вулиці, яка в галло-римську добу являла собою дорогу з Лютеції, тобто центру, на периферію. Пізніше ця дорога перетнула село Вожірар і стала спочатку єдиною, а потім головною вулицею села. Так що легко уявити шлях, яким миші розселилися з двох боків. У 1500 році село Вожірар нараховувало 350 мешканців і було відокремлене від Парижу збіжжевими полями й виноградниками. Село було обведене стіною. Мені доводилося зустрічати осіб, дуже похилого віку, які пам'ятали пустирі і ферми там, де тепер вулиці з багатопверховими будинками. Ще сто років тому село Вожірар нараховувало тільки тридцять сім тисяч мешканців. Ясно, що й мишачий люд був у цю добу нечисленний і складався з мишей, що приходили з полів. У 1859 році (може, роком раніше чи пізніше) уряд вирішив приєднати передмістя Вожірар до міста. Але

муніципальна рада Вожірару відмовилася визнати цю постанову. Вожірар не хотів стати Парижем. Уряд не визнав такого протесту, і приєднання відбулося, хоч і не законно. Тоді ж почалася побудова багатопверхових будинків і просування населення.

Мій Старий, за типом, був справжня міська миша. Злам лінії від чола до носової частини був у нього підкреслений, що надавало йому виразу сміливості й хитрості. Тим часом як у інших часто злам ледве помітний. Рильця конусоподібні, що надає їм виразу простакуватості. Пальці на лапках у них короткі. Таким чином Старого можна було в якомусь розумінні, умовно, звичайно, зарахувати до аристократії. Його предки прийшли до міста, мабуть, з непам'ятних часів, а переселилися до Вожірару після його приєднання, можливо, в кінці минулого століття.

Коли б мої висновки, не зважаючи на наведені історичні довідки, здалися комусь не переконливими, не обґрунтованими, я зауважу, що в нас генеалогічні дослідження часто на підставах багато менше переконливих. І однак вважаються вірогідними. У всякому разі ці рядки доводять, як тісно пов'язана доля мишей з життям міста і як часто вона залежала і від рішень муніципальних рад і розпоряджень уряду.

*

Якось трапилося мені зауважити, як миша, залізиши на підвіконня, стрибнула через відкрите вікно на дах іншої будівлі, що прилягала до дому невисоко від вікна. Вона пробігла по даху і залізла в непомітну щілину, що утворилася між розхитаним від часу листом бляхи і стіною сусідньої будівлі. Тут миша зникає з поля нашого зору і дальший шлях її простежити неможливо. Але спробуємо все ж послідувати за нею трохи далі. Через щілину можна проникнути в сусіднє, не обжите приміщення невідомого призначення. Ще два, три поверхи нижче, і звідти вже один крок, щоб просмикнутися в готель «Оберж дю Солей». Довгий дах цієї одноповерхової будови XVII віку простягається в мене вниз під вікнами. Колись це був «Оберж дю Солей». Барельєф із зображенням круглого обличчя — сонця — і досі ще зберігся під брамою дому. В історії села Вожірар цей «Оберж дю Солей» (що тепер уже не існує) відомий тим, що тут під час революції відбулося багаточисельне таємне збирання, на яке налетіла поліція. Метою змови було повалення Директорії. Поза всяким сумнівом у ті часи, коли будівлі навколо були малі й стояли далеко одна від одної, цей «Оберж дю Солей», мабуть, єдиний у селі, був важливим пунктом. Тут завжди були запаси продовольства, у стайнях — запаси вівса. Отже, «Оберж дю Солей» був добре відомий і мишам. Ясно, що миші прийшли до мене з «Оберж дю Солей» і далі утримували з ним зв'язок.

Але дальші шляхи, які мені хотілося б простежити, втрачаються. А шляхи йдуть кудись до сусідніх кварталів, домів, і лабіринт їх

перетинає кілометрами усе величезне місто, місцями уриваючись. Коли простежити ці шляхи уявно в часі, вони неминуче приведуть нас до Лютеції (бо Лютецію так само неможливо уявити без мишей, як і без римських легіонерів). З цього часу життя мишей пов'язане з життям міста. Голодні роки, поводи, пожежі, руйнування й перебування цілих кварталів — все це вони переживали й витримували по-своєму. Часто треба було залишати обжиті місця, переходити на місця невідомі, влаштовуватися наново, лишаючися завжди прихованими й невидимими. Іноді вночі, коли вулиця безлюдна, можна зауважити мишу, що просувається уздовж стіни, видимо, вона покинула своє підпілля і невідомо куди перебирається. Це все, що ми можемо зауважити. Між тим багато цікавого, цікаві події і драми відбувалися в їх житті, при яких вони виявляли чудеса вправності й витривалості. Все це назавжди лишається невідоме. Пролазячи всюди, і в палаци й у льохи, багато таємниць підслухали вони і могли багато побачити. Якби вони могли залишити мемуари, багато чого довелося б виправити чи доповнити в наших історичних дослідженнях, або й переробити цілі сторінки.

Правда, без жодного зусилля з їхнього боку вони все таки роблять великі послуги людям науки, ніде й ні від кого не зустрічаючи нічого іншого, як півбайдуже, півзневажливе ставлення до них і найжорстокіше переслідування. Мало є живих істот, поставлених природою в такі несприятливі й важкі умови. Незрозуміла, жорстока прийма долі прирекла їх жити й здобувати прохарчування серед найсильніших ворогів, де за кожную краплю води треба ризикувати життям, не давши їм інших засобів захисту, крім кмітливості, швидкості й пронозливості. Для нас, для кого поняття користи і шкоди є головним і чи не єдиним виміром оцінок, вони здаються шкідливими. Хоч по суті вся провина їх у тому, що їм треба харчуватися.

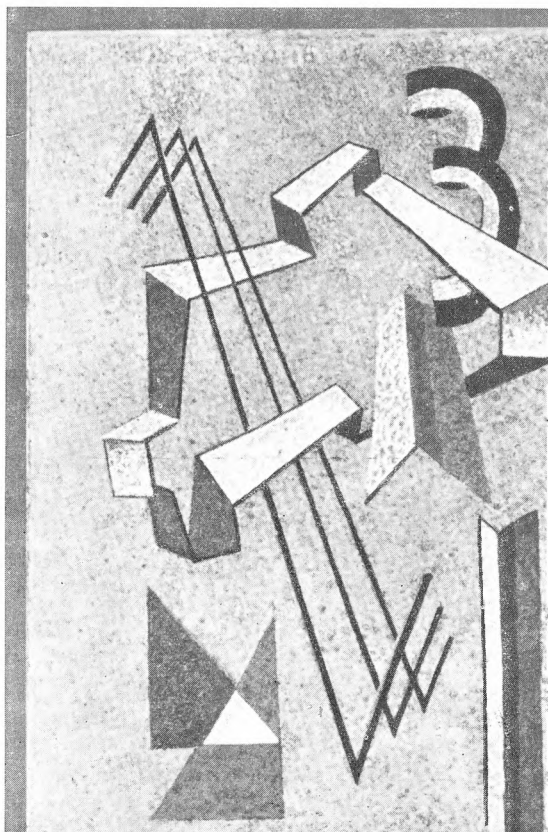
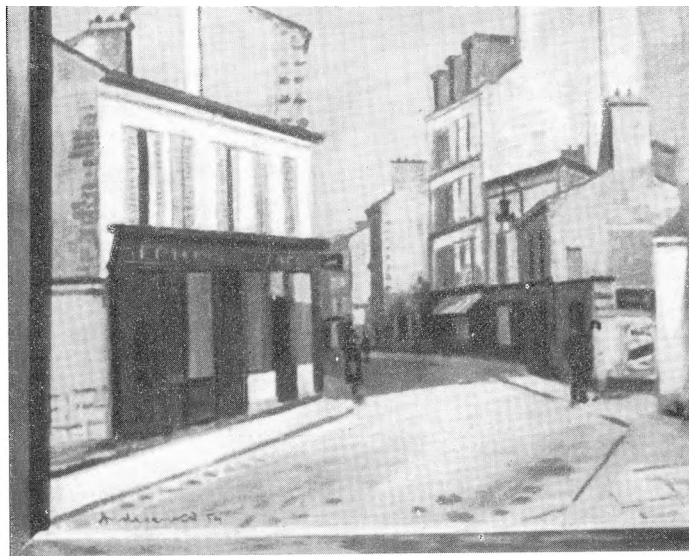
Але поняття користи й шкоди, що міститься у всесвіті в цілому, безмежно ширше від нашого, з ним не співпадає, а часто й різко розходиться. Закони, спільні для існування всього, в цілому по стороні мишей, наперекір нам, підтримують їх і захищають. І тому миші живуть.

*

Почувши метушню на кухні, я відчинив двері й натиснув електричний вимикач. Звичайно, все тихо, нікого. Але на газовій печі, біля кола, де спалахує полум'я, лежить маленька темна грудочка. Я наблизився. Це було маленьке мишеня. Воно було таке мале, що очі його ще не прорізалися остаточно, і їх можна було тільки вгадувати за вузькою щілиною. Видимо, воно вчепилося за старшими, які лишили його, коли я відчинив двері, і, видимо, не усвідомлювало собі, що відбувається. Тому й мене не боялося. Я відломив шматочок коржика і поклав перед ним. Хоч і як малий був шматок, але був такої ж величини, як і мишеня. Воно трохи відступило, потім повільно наблизилося й

Мистець Михайло Нечитайло-Андрієнко (фото внизу ліворуч), що з 1923 року постійно перебуває в Парижі, виступає на сторінках цього числа «Сучасности» з першою літературною спробою — оповіданням «Миші», яке свідчить про оригінальний талант, досі, на жаль, занедбаний мистцем. Як мистець М. Нечитайло-Андрієнко почав виставляти свої твори ще в Петербурзі в 1915-16 роках, де закінчив мистецьку школу і юридичний факультет університету. На еміграції Нечитайло-Андрієнко працював мистцем-декоратором у багатьох театрах Європи (Бухарешт, Прага, Париж), брав участь у виставках АНУМ у Львові та в паризьких салонах «Незалежних», «Осінньому» й ін. У Львові вийшла монографія В. Січинського «Михайло Андрієнко-Нечитайло» (1934).

На цій сторінці репродукції двох праць М. Нечитайла-Андрієнка. Угорі — «Паризьке передмістя», 1954; унизу — «Конструкційний простір», 1924.

обхопило коржик лапками, ніби обняло його, і, не знаючи, що робити, товклося об нього мордочкою. Воно ще не вмiло їсти. На другий день увечорi, приблизно в той самий час, мишена знову сидiло на тому самому мiсцi і знову дiстало шматочок коржика. Так тривало три днi, чотири. Потiм воно перестало приходити — очевидно, в нього прокинулася свiдомiсть небезпеки. Але у пiвслiпого, що не вмiло ще їсти, вже була пам'ять. Пам'ять про шматочок чогось смачного, що, правдоподiбно, йому не вдалося й проковтнути, пам'ять мiсця й почуття орієнтацiї — вилiзти з нiрки і по газовiй рурi, що йде вiд пiдлоги, здряпатися якраз на те саме мiсце, нарештi, пам'ять часу, бо воно приходило приблизно в той самий час.

Але одного разу миши змусили мене здивуватися. Пачки з харчами добре захованi у щiльно засунуту шухляду. Але з виняткi з шухляди пачки тонким струмком сиплеться мука, крупи й рiзне iнше. Невже миши? Але шухляда щiльно засунута. Виключене, щоб можна було пролiзти в таку вузьку щiлину. Може й не миша. Здряпатися по гладенькiй фарбованiй кам'яниi стiнi миша не може. Але звiдки ж тодi дiра в пачцi, яка лежала на високiй кухоннiй полицi? Може й не миша. Але чому ж на маслi, загорненому в папiр, помiтнi слiди нiби маленьких гострих зубiв. Як могла миша здряпатися на цю полицю?

Нашi уявлення про фiзичнi закони — запереченi. Мимоволi починає здаватися, що миши мають якiсь властивостi незбагненнi, не-пояснимi. Вони появляються невідомо звiдки, проникають усюди, лишаючися майже невидимими. Вони є й їх нема.

Дiти вiдгадують цi властивостi мишей. Їх таємничiсть приваблює й викликає зацiкавлення. I тому тiльки дiти ставляться до мишей дружньо й прихильно. Лише дiти люблять мишей. Тому миши улюбленi персонажi дитячих iграшок, дитячих книжок. Але миши представленi в них фальшиво — як жартуни, якi тiльки тим і турбуються, щоб когось посмiшити й розважити.

*

Лише один раз пощастило менi проникнути у приховане вiд нас, таємниче коло мишей і пiдглянути їх у ту мить, коли вони, не помічаючи моєї присутности, дiяли вiльно й незалежно. Пiзнього вечора я читав, лежачи на кушетцi, коли легенький тупiт на пiдлозi змусив мене вiдвести очi вiд книги. Серед великого примiщення, посерединi, випадково стояв стiлець. Недалеко вiд мене. На пiдлозi, бiля столу, двi миши, стоячи на заднiх лапках, боролися. Вони вiдскакували, розходилися, знову кидалися одне на одного. Хвости описували в повітрі найнесподiванiшi лiнii і посилювали грацiознiсть цiєї сцени.

Коли хочуть щось висмiяти, наприклад, тоненьку кiску дiвчинки, кажуть — «як мишачий хвостик». Тим часом насправдi хвiст миши продовжує й видовжує елястичну лiнiю спини і нiби зрiвноважує й доповнює другу сторону — гостру мордочку й вушка. Уся форма ми-

ші відточена й закінчена до останньої крапки, так що не можна нічого ні додати, ні відняти. Хвіст багато сприяє вишуканості й граціозності всієї силуети, особливо коли вона розгортається у вільних рухах. У практичному застосуванні хвіст також дуже важливий. Він збільшує швидкість, допомагає повертатися. Але головне те, що він являє собою велику моральну підтримку: позаду ще щось є, що підганяє й підбадьорює. Одним словом, хоч з якого б погляду розглядати це питання, завжди вийде так, що сміятися таки немає з чого. Я переконаний, що Еронім Босх був такої самої думки. Форма миші безумовно відіграла свою роль у створенні неймовірних, не бачених істот, що населяють його картини. Дуже багато з них наділені довгими, тонкими, гнучкими хвостами.

Але повернімося до двох мишей, що борються, бо це довго не потриває. Отже, миші борються, і я з напруженою увагою спостерігаю цю сцену. І раптом відразу на підлозі, на стільці, на спинці стільця, на столику, що стоїть далі, на бляшанці з фарбою, що стоїть на столику, на вінцях глечика, у який напхано пензлів, на рамі, прихилений до столика, — скрізь були миші. Приходу не було, була поява. Їх не було. І ось вони є. І всі відразу.

Уже в античному світі миша була символом блискавичності. Існує єдина грецька скульптура: Аполлон, що притримує пальцями ноги звинну мишу. Що означає, поза всяким сумнівом, що тільки мистецтво може схопити й зафіксувати швидкозмінну й неповторну мить життя.

Здавалося, що їх було дуже багато, бо всі вони були в русі. Головне дійство розгорталося на підлозі, на сидінні стільця, на його спинці. В чому воно полягало — трудно визначити. Пляну не було, була імпровізація. Одні дряпалися нагору, інші плитали вниз. Усі боролися між собою, кидалися одне на одного. Але, видимо, без якоїсь люті. Лапки, вушка мерехтіли в безперервному рухові, хвости перехрещувалися в повітрі. Миші згиналися — спина дутою, хвіст у повітрі, і в такій позиції підскакували, як м'ячі. Хвости надавали всій сцені колючості й загостреності, часто як на картинах Босха. Як і на його картинах, у всьому була не зла, а навіть приємна чортівня, яка приваблює таємничістю й незрозумілістю того, що відбувається. Усе тупало лапками й било хвостами, ніби хтось стукав десятками м'яких молоточків. Усе пицало й посвистувало. Серед нічної тиші ательє наповнилося шумами, ніколи не чутими.

І раптом все зникло. Так само блискавично, як появилось, ніби розчинилося в повітрі, чого людське око неспроможне схопити. Хто й як дав наказ зникнути? І коли б так, як можна було виконати його всім відразу в одну мить? Ніби вся зграя фізично й психічно була одним організмом. Відразу стало порожньо й тихо. Тільки стілець стояв посередині.

Я не помилюся, коли скажу, що миші живуть невеликими групами. Кожна група має свою дільницю. Так легше пройти непомітно,

але трапляється, що в якусь трудну мить, а, може, просто по-сусідськи, одне товариство приходило до іншого, ніби в гості. Траплялося, що до мене на обід приходило чуже товариство, іноді з малютами, але вони не лишалися. Можливо, що те, що мені довелося побачити, було велике прийняття. Коли так, то воно вдалося бездоганно. Але коли все зникло, я відчув усе бачене, як наче була б це якась кара. Зміст цього слова для мене був завжди темний і неясний. Тепер я його втямив. Він мені прояснився. Я дивився на сцену, що відбувалася передо мною, з напруженою увагою й глибоким зацікавленням. Вся сцена закарбувалася мені в пам'яті. Але в ту мить, коли миші раптово зникли, мене поймав невиразний неспокій, важкий сумнів: чи було все це насправді? Чи не запаморочило мене? Щось незвичайне, навіть для мене, звиклого до мишей, блискавично й різко увійшло в щоденність і так само різко зникло. Щось, що не призначене для людського ока, невідомо чому промигнуло тут, як примара з якогось іншого світу.

*

Першого разу, коли на Старого напали й збили з ніг, я думав, що в нього хочуть відібрати щось істівне. Але роблене це було якось надто вже грубо. Скоро я почав помічати неприхильне й вороже ставлення до нього всіх мишей. Старий почав триматися в одній половині приміщення, переходити до другої, де була нора в підпілля, він уникав. Кілька разів я зауважував, як він кидався кудись набік або, втікаючи, дряпався десь нагору. Уже не один раз довелося мені обороняти його. Поволі я дійшов переконання, що Старого переслідують усюди, де трапляється можливість.

Трапилося якось зауважити, що миша, причаївшись за розкиданими на кушетці газетами, спостерігає за Старим, що сидить на стільці. Ось миша непомітно злізла на підлогу, підкрадається до стільця і, обережно злізши по ніжці стільця, чекає причаївшись. І тоді, у влучну мить, стрибком кидається на Старого. Але й у Старого рефлекси блискавичні. Він відштовхнувся лапками, стрибок утору, як учила його мати, і вхопився за спинку стільця. Напасник проскочив у порожнє місце. Розрахунки були в малих частинах секунди. Я грубо прогнав мишу і роздратовано крокував туди й сюди. На Старого нападали, не зважаючи на мою присутність, та ще підступно, таким підлим способом. Треба було вжити заходів. Старий тепер, видимо, боявся лишатися на підлозі і тулився десь на верхах. Ночував він, здається, десь на полиці. Зручне, безпечне, на його розсуд, місце знайшов він угорі на завісі. Ця завіса одного з великих вікон, розсувалася на кільцях, але майже завжди була затягнена. Товста матерія завіси творила між кільцями бганки, які були зручні й достатні, щоб сидіти.

Він довго лишався вгорі, на завісі, і дивився на те, що відбувалося внизу. Тепер він бачив світ по-іншому. Внизу очі його, в кількох

сантиметрах від підлоги, бачили все інакше — частинами, шматочками. З підлоги підносилися стовпи — ніжки столів, стільців. Біля стін рами й полотна творили лабіринти вузьких проходів. Все було плутане. Тепер його очі бачили все відразу, в цілому. Усе робилося менше і, мабуть, зрозуміліше, як на пляні. І я вже не уявлявся йому таким величезним, що не можна було схопити оком. Іноді вночі на дахах лунало жажливе нявкання й завивання котів. Я відривався від праці і звертався до Старого з кількома словами підбадьорення. Він робив рух, щоб дати зрозуміти, що розуміє, що я звертаюся до нього. Моя присутність і спокій надавали йому певности, безпеки.

Але одного разу, у присмерку, коли світла інших вікон не вистачало, забувши, я рвучко смикнув завісу і відразу ж почув тупий звук маленького тіла, що впало. Старий наче мертвий лежав на підлозі. Секунду, не більше. Потім він стрепенувся, ніби прокинувся, і подався десь у кут. Я боявся, що він не переживе падіння з такої височини. Але десяти хвилин йому вистачило, щоб цілком отямитися. Він знову подряпався на звичне місце. Але цього разу він почав усе уважно й докладно оглядати. Оглянув великий цвях з дерев'яною шапochкою, на якому тримається палиця, перейшов по товстій дерев'яній палиці на другий бік і там все оглянув уважно й докладно. У різних місцях поторкав кільця і зауважив, що вони не стійкі. Обпершись лапками об стіну, подивився на стелю й переконався, що вище лізти нема куди. Тепер він знав, що завіса не певна, а причина її можливого руху — не відома. Більше він ніколи на завісу не злавив. Втратилося ще одне безпечне місце.

*

Сьогодні біля печі зібралося досить велике товариство. Їдять не поспішаючи, діловито. Почувається, що всі розуміють важливість цієї миті — обід. Старий, що спостерігав, видимо, десь звернувши, спустився вниз, вийшов і зупинився на віддалі. Потім почав повільно наближатися, з обережністю, зупиняючись повсякчасно, певно, намагаючись угадати, що буде. Усі продовжували їсти, не звертаючи на нього уваги. Старий не був голодний: ми вже пообідали разом. Але довго він жив самотньо, і його, певно, потягнуло до своїх. Він розраховував, що ворожнеча, можливо, згасла й забулася. Він повільно наближався. Ось він підійшов уже досить близько, і одна молоденька й дурна мишка, яка, мабуть, не орієнтувалася в справах старих, пробігаючи, торкнулася мордочкою до його носа. Миші часто так роблять на бігу, зустрічаючись, — знак привітання й дружності, по-моєму, цілком відповідний нашому потисковій руці. Що свідчить, що суспільне життя розвинене настільки, що набирає певних умовних форм.

Ще кілька кроків — і Старий увійде в загальне коло, візьме зернятку рижу, і все знову буде добре. І раптом миші перестали їсти. Всі відразу напружилися, наїжачилися, права лапа оперта об підлогу, ліва зігнута — все готове до стрибка. Уся зграя розгашована півколом. Опо-

далік, осівши назад, зіпнулася, готова до стрибка, фігурка Старого. Старий, видимо, злякався. Він знав, що відступати тепер пізно, варто йому здригнутися, і всі кинуться на нього. Я знав, що час для них вимірюється не хвилинами, а якимись частинами секунди. Ще дві, три миті, і все перетвориться на шалено урухомлений ковтун лап, хвостів і гострих, як голки, зубів. Сцена досягла крайнього напруження. Мої нерви не витримали. «Морди, забирайтеся геть!» — закричав я, тупнув ногою і вдарив у долоні. Уся зграя розчинилася в повітрі, перш ніж я встиг промовити ці слова. Лишився сам Старий. Він знав, що мій вигук його не стосується. Весь скорчившись, він дрижав. Кажуть — «дрижати дрібно». Він дрижав не дрібно. Серце його билось так сильно, що стрясало весь організм. Все дрижало, навіть вуха й хвостик. Справа, очевидно, була серйозна, і він розумів це краще від мене. Я сів на підлогу і, нагнувшись над ним зовсім близько, намагався заспокоїти його, як міг. Він довго не міг спам'ятатися.

*

Увечорі, після всіх тривог цього дня, ми з Старим обідали. Миші на обід (випадок винятковий) не прийшли. Розрив між нами був повний. Тим ліпше. Я вже кілька часу шукав способів, як прогнати цю чортячу зграю. Навпаки, ці події тільки зміцнили мої стосунки з Старим. Зовнішні відмінності: величина, форми нашої будови та інші значні відмінності — втрачали своє значення. Ці різниці були зовнішнього, другорядного порядку. Наша дружба все це витримувала. Старий для мене перестав бути просто мишею, а робився істотою якогось порядку, що була під моїм захистом. І я, природно, мусів його захищати. Така ж перебудова всіх попередніх понять, я певен, відбувалася й у Старому. Він остаточно відірвався від попереднього підпільного життя і знав, що доля його тісно пов'язана зо мною, що іншого захисту в нього нема. Його довір'я до мене було абсолютне. Становище складалося, як говорять, парадоксальне. Я мусів захищати мишу від мишей. У своєму домі я почував себе незручно, тривожно, ніби навколо готувалися якісь підступні речі. Виходячи, я кожного разу боявся за Старого. Стосунки між мешканцями мого дому були переплутані, отруєні, все було перевернене догори ногами. Якась підпільна чортівня вийшла наверх, і я був заплутаний у неї, не вмючи зрозуміти її і не знаючи, як вийти з становища.

Вигнати зграю мишей було тепер не так легко, не застосовуючи драконівських заходів. Але це означало б рішуче змінити всю лінію поведінки з мишами.

*

Миша не раз появляється серед потворних персонажів на картинах Босха. То маленька, зображена натурально, то в побільшеному розмірі. На одній з його композицій, серед безлічі інших сцен, ми знаходимо профіль обличчя, що виглядає з діри якоїсь чи то посудини,

чи то бочки. В діру вставлена ніби прозора рурка. У рурці, проти обличчя — миша. Що може значити ця зустріч людського профіля з мишею, ніс до носа? Правдоподібно Босх у фантастичних видіннях своїх не завжди намагався дати пояснення кожної сцени. Правдоподібно, захоплений уявою й вимогами оповідання. І той, хто дивиться на картину, повинен угадувати дещо інтуїтивно, а не схоплювати з легкістю кожну сцену, як звичайнісіньку ілюстрацію.

На одній з композицій велика голова, ніби з воску, не жива. На місці очей дві великі порожні діри. З носа в балію, де купаються жінки, сиплються гроші. У порожній отвір ока входить миша. У другому місці — жінка в ліжку. При ліжку велика, на зріст людини, миша. Друга, така ж, причаїлася біля ліжка внизу. По ковдрі повзе маленька, нормальної величини миша. У всьому, в цілості, відчуття потворного, задушливого жаху.

На одній з картин неймовірного вигляду, але людоподібна істота, з головою миші, хапає за горло голу постать, уже проколену мечем. На підлозі карти, з перекинутого глека виливається вино. Зовсім унизу картини (імовірно, одного з послідовників Босха) одна миша перекинула іншу і хапає її зубами за живіт. Поблизу, мабуть, перестрашений цим утікає вже тільки кістяк миші. Безумовно в уявленнях людини середніх віків місце миші було серед істот незрозумілих, таємничих, надприродних.

Багато іншого пригадалося мені. Пригадалася прочитана в дитинстві і давно забута балада. Як пригадую, без сумніву, стародавнє уявлення лягло в основу балади. У голодний рік єпископа просять роздати запаси зерна, які він має, голодуючим. Єпископ відповів відмовою, сказавши, що скоріше віддасть зерно мишам. Вночі тисячі мишей проникли у вежу, в якій був єпископ, і загризли його. Миші, очевидно, виконують приречення якогось вищого судді. Знову таки виконують службову роль. Але й там і тут наявний зв'язок їх з потойбічними силами. Такі, мабуть, були уявлення людини середніх віків.

Існують лубки, що призначалися для народу і невибагливих любителів, — «Які миші ката хоронили». Цей лубок безумовно дуже подобався, бо існує багато-багато його варіантів, можливо, від кінця 18 до середини 19 віку. Звичайно цей лубок наклеювали в хатах на стіну, і він розважав кілька поколінь. При цьому був довгий напис, що пояснював, що діється. Там був намальований померлий кіт, на санях або на возі, і довга процесія мишей, що слідує за ним. Комізм полягає, очевидно, в тому, що миші ховають ката відповідно похоронному ритуалові, на вигляд вони засмучені, але в глибині душі, звичайно, раді. Миші виконують жарт, але жарт має зловісний характер.

Здавалося б, можна вибрати інший сюжет, — наприклад, мишаче весілля. Але ні, у свідомості народу настрій похорону — якась нит-

ка до таємничого й незрозумілого, сполучався найліпше з уявленням про мишей.

І Гете погодився б з цим цілковито. У своїх спогадах він оповідає, що його батько, любитель тварин і колекціонер, замовив одному мистцеві, відомому майстрові зображення квітів, картину, що мала являти собою букет квітів. Мистець виконав замовлення. Внизу полотна, біля вази, він намалював мишу. Гете робить деякі зауваження з цього приводу і сумнівається в правильності, в можливості такого сполучення — миша й квіти.

Усе це мені пригадалося, такого роду невеселі думки товклися мені в голові тепер, коли з кутів виповзала до мене ворожість і лють, ніби інсценізувався якийсь зловісний жарт, сенс якого я не міг збагнути.

*

Знайшовши для себе пояснення, чому Старий, один тільки з усіх мишей, прив'язався до мене, я не міг розв'язати питання, за що інші переслідували Старого. Поволі, одначе, вияснялося і робилося зрозумілим, що Старого переслідували за дружбу зі мною. Але в чому тут по суті була його вина?

Трапляється, що в боротьбі за існування тварини бувають безоглядні (як і ми) до слабих і старих. Але ніякої боротьби за існування тут не було. Усі миші були годовані скільки влізе. Для заздрости не було місця. Приходили й інші миші, приблизно того ж віку, що й Старий. Ніхто їх не переслідував. Кожна миша могла злізти на стілець, що стояв поруч з моїм і на ньому обідав Старий, кожна могла, як і він, наблизитися до мене. Але жодна ніколи цього не зробила. Повторюю, справа тут була не в заздрості.

Та й хіба такі безжалісні тварини до слабих? Мій приятель оповідав мені, що у війну чотирнадцятого року, десь у траншеях, він помітив двох крис. Одна трималася зубами за хвіст другої, і так просувалися вони по траншеї. Спостерігаючи їх кілька разів, він зауважив, що одна з них була сліпа. Друга вела її до місця, де вони знаходили воду і щось їстівне. Ми неспроможні уявити собі інший спосіб мислення, ніж той, який нам властивий. Ми переконані в непомилності нашої логіки. Тому, намагаючись пояснити щось, що відбувається серед тварин, ми накидаємо їм і наші почуття. Та ледве чи логіка мишей збігається з нашою і ледве чи миша будує силогізми. А коли так, то чи не ліпше відкинути всі ці безплідні міркування й закінчити ці записки в душі простого викладу, як вони й були розпочаті. Так я й вирішив зробити.

*

Упорядковуючи свої папери в шафі, я знайшов давно забутий зошит з цими нотатками. До зошита був прикладений дрібно списаний аркуш, ніби лист, звернений до мене. Як потрапив сюди цей аркуш? Не буду давати ніяких вияснень. Це внесло б елемент неправ-

доподібності в записки, в яких немає жодного слова вигадки. Тому не буду наполягати на автентичності листа. Його можна вважати апокрифічним. Але оскільки він стосується цих нотаток, я все ж наведу його повнотою. Ось його текст:

«Надзвичайно трудно було розшифрувати багато чого з тут записаного. Зміст багатьох понять лишається неприступним — у нас їх просто немає. Що означає, наприклад, поняття дружби, довір'я? Що таке друзі, ми не знаємо. У нас існує тільки поняття „вороги”. Є ми, всі інші — вороги. Таке саме з поняттям довір'я. З трудом удалося схопити, що це щось протилежне поняттю „повне недовір'я”, що єдине в нас існує. Але навіть якби ми знали, що таке довір'я, його в нас не може бути до вас, і не повинно бути ні найменшого. Довір'я до вас уявляється нам як зрада, як злочин стосовно до всього нашого племені. Здобування їжі завжди сполучене з великою небезпекою. Заради цього можна наблизитися до людини (якщо вже така знайшлася). Але на цьому все мусить і закінчитися. Старий наблизився до Вас, бо Ви врятували йому життя. Але всі Вам подібні вважали такий Ваш вчинок невідповідним всім вашим законам. Чому ж вимагати від нас якихось там сантиментів і якоїсь благодущности? Чому ми зобов'язані пробачити Старому його почуття вдячності й довір'я, коли ми навіть не знаємо, що це таке?

«За Вашими словами, Старий перестав бути для Вас мишею і став істотою іншого роду. Так само ж і для нас. Він добровільно вийшов з нашого оточення, перестав бути таким, яки ми, й „eo ipso” став нашим ворогом. Ніяких половинних, проміжних ситуацій ми собі не уявляємо. Ваш випадок зі Старим — випадок єдиний, і сам із себе ніякого значення мати не може, але це не шлях для нас, це не приклад. Матеріальної шкоди для нас не було, але шкода моральна, я не приховую, була величезна. Це було незрозуміле й тривожне. Вносило неспокій. Це порушувало поняття, витворені з прадавніх часів, заперечувало те, що було здобуте гірким досвідом незлічених поколінь, розхитувало основи, порушувало самі підстави, на яких тримається наше абсолютно замкнене суспільство. І не було потреби Вам з Старим намагатися щось змінити в наявному порядку речей і перекидати через прірву хиткий місток, який неминуче мусів завалитися. Хібащо ви захотіли виставити себе перед усіма в смішному вигляді.

«Не все так уже погане у Ваших нотатках. Є кілька правильних спостережень. Дуже влучне те, що сказане про наш хвіст. Доречна згадка про Аполлона, і пояснення правильне. Заслужовують увагу рядки, де Ви (вперше) поєднуєте історію паризьких мишей з історією міста Парижу. Це цілком справедливе, бо ми являємо собою підземне населення міста. І при тому з прадавніх часів. Записки написані до космічних подорожей. Тільки цим можна пояснити, що Ви не згадали, що миші були першими космонавтами.

П. С.

«Що стосується Ваших натяків на можливий наш зв'язок з таємничими, незбагненними силами, зауважу, що люди минулих часів могли намагатися проникнути в цю домену. Вам же, при Вашому обмеженому світогляді, ліпше було цих питань не торкатися зовсім і не намагатися заглянути туди, де Ви нічого побачити не здолаєте».

*

Знайомі, що бували в мене в ті часи, заставляли іноді мишей при обіді. Траплялося, що я кликав Старого, щоб показати його. Він приходив і, коли навіть не був голодний, із ввічливості брав у мене з рук шматочок коржика. При мені він не боявся сторонніх. Іноді я оповідав щось про мишей, що здавалося мені цікавим. Але скоро однак я почав почувати себе незручно, ніяково. Слова мої не трапляли в те місце, на яке я розраховував. Якщо я не бачив знизування плечима, то вгадував його. Така низька тема для розмови мало кого цікавила. Коли Старий на мій поклик приходив звідкись зверху, яканебудь дама кидалася вбік, ніби миша так уже й кинеться, щоб її загризти. На обличчях ловив я вираз або нерозуміння, або гидливості. Хтось радив купити білу мишу і тримати її в клітці. Хтось оповідав повчальну історію: «У нас теж появилася миша. Вона забігла в нижню шухляду буфета. Знаючи, що звідти немає виходу, ми зачинили дверці. Вона дряпалася, потім перестала. Обережно відкрили дверцята. Виявилось, що вона, шукаючи виходу, увізла через вузький отвір до скляного посуду. Там ми її й лишили». Інший знайомий, зустрічаючи мене, багато разів, власне кожного разу, оповідав ту саму історію: колись, дуже давно, миши погризли в нього ріжок книжки. Книг у нього майже не було, але він усе боявся, що як книжки в нього будуть, миші можуть їх погризти. І тому він ставився до мишей вороже.

Виробилося до мене ставлення поблажливе, як до дивака, якому треба щось пробачати. Дійсно, все поверталось на те, щоб я й сам перед собою виглядав смішним. Робилося прикро й нестерпно. Я перестав знайомити Старого з особами, що бували в мене, а як хтось поблажливо починав розмову про мишей, різко переривав її. Нерозуміння, нехоть, ворожість, злоба — це все, на що ми з Старим наражувалися звідусіль.

*

Куточок віконного скла внизу, що тримався замазкою, відскочив. Старий, напившись з своєї філіжанки води, зі столика перейшов на підвіконня, зауважив отвір і виліз надвір, на гзимс. Він пройшов по гзимсу в один бік і в другий. Глянув униз і переконався, що далі нема куди йти. Він сів на край і дивився перед собою. Уперше очі його охоплювали такий величезний простір. Внизу лежав довгий черепичний, вкритий патиною дах «Оберж дю Солей», звідки прийшли його родичі. Далі ряд домів з плямами вікон, тем-

ними, коли вікна відкриті, світлими чи зеленими, коли вони завішені. Дахи, перетнуті там і там димарями, далі доми іншої сторони вулиці. Він давно звик до денного світла. Ще з часів, коли він сидів на завісі, він навчився охоплювати поглядом великий простір. Вигляд міста його, видимо, цікавив, і він по-своєму намагався пояснити незвичні для нього нагромадження. Багато в чому він звільнився від звичок попереднього підпільного життя, нові риси й якості розвинулися в ньому. З миші, що всього сторонилася, боялася, він перетворився на звірятко іншого роду. Право на існування було визнане йому. Він це усвідомив, і це позначилося на всій його поведінці. У ньому почало знаходити вияв щось таке, що, сказав би я, відповідає нашому почуттю власної гідності. Хай собі вважають інші це смішним і перебільшеним.

Але під впливом дивної іронії долі тепер, коли інше життя відкрилося йому, де не було ні боротьби за існування, ні небезпеки труднощів, на нього чигала загроза з іншого боку, звідки, здавалося б, її найменше можна було чекати. Не так легко було відірватися від важкої спадщини, віками накинутаго укладу попереднього життя. Звідти потягнулося за ним зле, похмуре, зависло над ним і загрожувало йому.

Старий дивився на місто, і його маленька силуета дивно виглядала на цьому, не звичному для нього, тлі потягнених туманом домів. Ми застигли так надовго, кожен зосередившись на своїх думках. Як знати, що діялося в його маленькому мозку? Я не знав, що дивлюся на нього останній раз.

Нарешті, він проліз через отвір назад, зліз з підвіконня і пішов кудись за прихилени до стіни полотна. Більше я його ніколи не бачив.

Увечері, повернувшись додому й побачивши, що Старий не приходить на вечерю, я кілька разів покликав його умовленим стуком. Він не прийшов. Наступних днів миші на обід теж не приходили. Вночі, лише подеколи, по кутах чути було шерех. Скоро по тому мені довелося виїхати. Коли я повернувся, мишей у мене не було.

ВІЛЬЯМ ШЕКСПІР: СХОПЛЕННЯ ЛЮКРЕЦІЇ

(Уривок з поеми)

Рука лілейна і щока, як рожа,
Манили владно на пухку постіль.
Йому здавалося, хвилина гожа
Росте й блаженства прагне звідусіль.
Напівзахована, відрадна ціль,
Вона, як статуя, німа на сором,
Перед розпусним спочиває зором.

Немов стокротка, тиха і струнка,
У краплях поту, що цвітуть росою,
На килим клониться її рука
Сліпучо-біла; з-під повік ясою
Струмує сяйво, мов з квіток весною;
В солодкій тіні темних покривал
Вона лежить, достойна всіх похвал.

На грудях золото волосся грає...
О скромна бранко! Для яких пісень
Тріумф життя на карті пекла й раю
І смерти погляд у безсмертя день
Беруть від неї джерело надхнень, —
Немов між ними й не було двобою?
Життя — за смерть, смерть — за життя горою!

Біліють звабно, як слонова кість,
Її незаймані високі груди:
Не доторкався ще ніякий гість
До тих сосків, синястої облуди.
І Тарквін злиться, гнів самоогуди
На себе лле, бо цей прекрасний трон
Він ще не брав у хтивий свій полон.

Що можна бачити, він ясно бачить!
Що можна зріти, мітко він зорить!
Жадібним оком він її вже значить
На втіху плоті, на солодку хіть,
І в буйнім захваті немов корить
Її снагу, її блакитні вени,
Коралі уст і шиї сніг блаженний.

Немовби лев, похмурий і жадний
На свіжу здобич, він стоїть край неї,

Що розпростерлась, потонувши в сні;
 І зрив жади бурхає з-під киреї.
 Стенілий, спраглий близькості цієї,
     Гамує Тарквін свій нестримний зір,
     Та в тілі збудження реве, як звір.

Немов раби, що врозтіч на грабунок
 Спішать запекло, передчувши пай,
 Жадні на гвалт і на кривавий трунок,
 На плач малят і матері відчай, —
 Так рине кров у венах, як ручай,
     І серце б'ється на відрадний сполох,
     Женучи п'янь по кровоносних колах.

Ще мить — і блискає палючий зір,
 Дає наказ хмільну здійснити мрію;
 І руки, певні гідности без мір,
 Маршують гордо на ясну озію —
 На голі груди, притягальну дію,
     Де сплети вен, від приторку руки, —
     Як вежі, що лишили вояки.

. . . . .
 І він ступив на світло навмання,
 Бо світло й похіть — вороги смертельні.
 Знахобнів сором, схований за дня,
 Черпнувши з ночі вихори пустельні.
 Вовк став на здобич — і ягня в петельні!
     І, не сягнувши красних уст, заник
     Її приглушений у горлі крик.

Її уста він жме її рукою,
 І мовкнуть стогони в обіймах мли.
 Свій лоб холодить він її сльозою,
 Яку пречисті очі пролили.
 О зла жадо, незнаюча хвали!
     Ганьбу велику хтивого пронози
     Лише невинні, чисті змиють сльози.

Для неї честь дорожча за життя!
 Для нього скоплення віщує втрату.
 Насильна злука — гвалт на майбуття.
 Хвилева радість родить біль, як плату.
 Палка жада холоне . . . Хоч палату
     Ясної Цноти згарбано, мов гріш,
     Та Похіть, злодій, бідна, як раніш.

Переклад Яра СЛАВУТИЧА

ІГОР КОСТЕЦЬКИЙ: МІЙ ТРЕТІЙ РИМ

Італійська мова вивчається на ходу.

Перша її площина простотою та логічністю дорівнює таблиці множення. У Штуттарті ви не знаєте ані одного слова (або цілковито забули засвоєне минулого року). У Міляні ви вже здатні конструювати прості речення. А у Неаполі до вас сама собою приходять здібність утворювати нові словосполучення.

Простота італійщини ось у чому. Перекладавши модерного поета Артуро Форнаро, я зустрівся з словом «інсонья» і, не подумавши, поліз у словник. Звичайно ж, там не стояло нічого іншого, як тільки те, що мало стояти: «безсоння». Так от простота у тому, що стає соромно, коли з перляку шукаєш пояснень до того в цій мові, що у ній ясне мов день.

Один із типів чоловічої зачіски, коли ззаду, на потилиці утворюється копича густого навислого волосся, моя дружина зве «Замт-кепфхен» — «оксамитна голівка». Якщо перукар, буває, підстриже мене на такий спосіб, назва стосується й мене. Отож, будучи попередньо в Італії сам і писавши до дружини одного разу листа, я вирішив назву італіанізувати навласнуруч. І підписався: «Тестіна ді велюто.» І вийшло правильно. Я перевірів потім у Цюріху в пані Курах, дружини маляра.

Мова, зокрема, приємна для нас тим, що її безжалісно фонетичний правопис відбиває розправу, в основному, з тими самими незручностями мови, які вважаються незручними й у нас. Італієць не зносить шестестівкових збігів «пт», «кт», «кс» — і їх нема ні у вимові, ні в ортографії. Не «Септіміюс», а «Сеттімію», не «трактат», а «траттато», не «фіксація», а «фіссаціоне». А й у нас «актор» і «Актюбинськ» вимовляються тільки тоді, коли намагаються бути акуратними. Коли забувають, то само з себе виходить «ахтор» і «Ахтюбинськ», і оце повітряне розчинювання «к» у «х» іде у площині то-тожної тенденції.*) Що з «ктитора» став «титар», для українського язика й вуха абсолютно нормальна річ. «Ксаверій» давно вже в нас (принаймні в нас на Поділлі) перетворилося на «Северка». Є, що правда, «Ксеня», і її тримаються досить героїчно. Її тримаються доти, доки вистачає рівноваги духу. Але коли схвилюються або коли треба сказати дуже швидко, то гукають знов таки «Хсеню!» А це вже сливе «Сеню!»

Рішуче непереносне для італійця «нст» непереносне й для нас. Імператориця Констанція, що її гробівець у Палермо, по-італійсько-

*) Справедливе обурення Антонини Матвієнко, авторки напрочуд прекрасної книжки «Живе слово» (Державне видавництво дитячої літератури УРСР, Київ, 1964), коли вона на сторінці 156, серед іншого, ганить і вимову «прахтіка». Та, видно, ця наша тенденція етеризувати «кт» у «хт» належить до становищ, за яких, як то кажуть, обставини бувають дужчі за нас. (Прим. 1964).

му зветься «Костанца». І в нас ім'я «Константин» так довго вимовляли як «Костянтин», аж поки воно стало правописною нормою. Такою ж природною, як вимовляння й написання мого (т. т. мого діда) прізвища: таж ніякому українцеві не спаде на язик етимологічно гвалтувати його так, щоб вийшло «Констецький!» У словнику я знайшов одне-єдине слово, де «нст» утворюється з префіксом «кон», саме — «констаціоне» (з дієслівними формами «констаре» та «констатаре»). Але вже «конструкція» — знову ж «коструцйоне».

Трапляється щось споріднене з нашим законом переходу «г» («Г») та «ж» у «з», як от «Рига — ризький», «Париж — паризький» тощо. Місцевість зветься «Кйоджа» («Кйоггія»), але прикметник від неї робиться з «дз». Комедія Гольдоні «Заколот у Кйоджі» в оригіналі має назву «Ле баруффе кйодзотте».

Споріднене й, навпаки, наше тяжіння до певного роду геть чудернацьких сполук, наприклад, подвійне «б» і навіть «об» («зб»). «Абб'ямо» італієць скандує так само охоче, як ми «оббігти», «оббити», «оббрехати». Слів, що починаються із «сб», в італійській мові сила-силенна. І в них, і в нас такі дивогляди (дивозвуки) існують, найправдоподібніше, для того, щоб постійно тренувати губи, не дати їм заледачити. Для південної людини справа, справді, настійна.

У чому в нас єдине принципове розходження — це у поведінці з «г». Тоді як у нас воно щось наче національні гордощі, італійці його женуть з ужитку всіма способами. З ужитку, звичайно, орфографічного, бо у вимові його давно нема. Його у вимові, авжеж, не мають і інші латиняни, проте ніхто з них аж так по-драконівському не касує «г» у написанні слів. Його вилучено не тільки з «театру», з «теорії» і з «теології», а й з «уомо», з «авере», з «абітацйоне», з «абілітацйоне» ітд., ітд. Навіть там, де воно видається неунікненним, приміром, в «о» («маю»), щоб відрізнити від «о» («чи», «або»), примудрюються вживати рівнобіжну правописну форму без «г», а тільки з акцентовою позначкою — над чистим «о». Та, повторюю, тільки тут ми й не сходимося поглядами. Майже в усій решті сходимося.

«Сходимося» — маю на увазі площину мовну. Бо й граматичні підступи, лукавства в нас однакового роду. Саме тоді, коли ви, наговорившись досхочу в поїзді, у тратторії і на вулиці, вирішите, що вже знаєте італійську мову, — саме тоді й виявиться, що ви її не знаєте ані в зуб ногою. Саме тоді раптом почнуть для вас розсовуватися одна за одною її верси, і мірою розсування згущуватиметься морок, де ви, спіткнувшись об обидва футуруми, остаточно заплутаєтесь у спеціальній штукювині, яка носить жартівливо-грізну назву «трапасато ремото». Розумовим шляхом збагнути доцільність цієї часової побудови так само неможливо, як і доцільність отого руху авт на італійських вулицях. Морок складається з спортивної таємничости та підсилено добродушного глузування.

Поза сумнівом, те саме переживає кожен неофіт в українській мо-

ві, який, легко навчившись казати «добрий вечір», «що це таке», «хай йому біс», «люблю українську природу» та всяке інше «грає-грає-воропає», непомітно для себе забереться у справжні наші хащі. Ану, дійсно, спробуйте раціонально пояснити, звідки воно взялося оте наше «добра вам путь ішовши», яке, щоб його тільки зовнішньо розшифрувати, потребує укладання цілої поеми, щось на кшталт: «якщо ви супроти нас уже будете відійшлим, то нехай, поки ви ще такі перебуватимете в дорозі, ця дорога, аж поки ви досягнете своєї мети, буде щаслива.» І це ж тільки чиста граматики, без врахування семантики, без огляду на комплементарну одночасність, яка й справді заводить бозна куди.

Обидві мови кривні типом нашарувань, що громадаються до стану мало не потворности. Різниця тільки в способі появляти свої багатства. Складність італійської мови, як і все в італійця, походить від непоборної потреби мати справу з якомога більшою кількістю заковик, щоб їх подолювати якомога елегантніше та граційніше. А нас жене наша бароккова жага насолоджуватися словом не тільки в його народженні, а й в його вислові. Короткий, лаконічний вираз — не наша мета. Нам треба, щоб слово, по тому як ми його виречемо, перешло, так би мовити, на самодатність, існувало вже поза нами, і то так, щоб рости й нашаровуватися далі, до безкінця. І так від «Слова о полку» і до Івана Драча, до Євгена Гуцала, до Валерія Шевчука.

Втім, далі ще.

Італійці і чесність. Може статися так, що ви захочете купити щось із вікна вагону — лімонаду абощо. Юнак у білому кітелі простягне вам пляшечку, а ви йому простягнете гроші. Він зробить вигляд, мовляв, він у себе в нагрудній кишені шукає дрібних для рещти, потім рух, який означає шукання, майстерно перейде в рух, який нічого не означає, а тоді і його рух, і він сам почне зникати з вашого овиду. Він зникатиме тим упевненіше, чим упевненіше почне рухатись ваш поїзд — якраз у протилежному напрямі, ніж той, що ним рухається юнак у білому кітелі. Такий, скажімо, факт. Обурливий, скажімо так. Та все ж узагальнювати його не личить. Подібне може з вами трапитись і у Греції, і в Єгипті, і на Гаваях. Може трапитись на всій земній кулі. Тільки що не трапитись аж так безпомилно, аж так самозрозуміло. Не трапитись аж з такою екзактністю, спостерігаючи яку, ви — якщо ви як слід оцінуєте її послідовність і у добрі, і у злі, — мимовільно захопитесь.

Італійці і сірники. Є такі спеціальні сірники, звуться «черіні», т. т. «восковички». Вони справді обвоцнені, мініатюрні розміром, і їх без числа насипано у крихітну коробочку. Що може бути більш невіддне? Їх трудно виколуплювати з коробочки, їх трудно запалювати, бо їх неможливо запалити, не притискавши самою голівкою до терки, а чим це загрожує — самі розумієте. Ними трудно й прикурювати: ще не встигли ви кінчиком вогника торкнутись кінчика

цигарки, як сірничок уже догоряє. Та нема ради. Ризикована гра з провоценим вогнем — так само часточка італійської вдачі.

Італійці і зброя. Я бачив таку сцену. На перон з галасом вирвався звідкись загін вояків. Вони поклали свої рушниці... Тобто, як покладали! Вони їх розставили, розклали, порозкидали і присунули абияк ногами. Потім вони порозбігалися хто куди, а при рушницях залишили одного вартувати. Той постояв, постояв, а тоді й собі пішов — патякати з продавцем у кіоску. Лише час до часу кидав він нехотя погляд на звірену на нього зброю. Метрів за двадцять перебував він від тієї купи смертоносних знарядь. Я й подумав собі: ну-ну, чоловіче, побував би ти в радянській армії, спробував би ти там викинути такого коника — там, де вартовому взагалі заборонено випускати рушницю з рук.

(Додаток 1963. Я почав оповідь з неаполітанців. Щоб вийшло заокруглення, закінчу теж ними. Удвох з Елізабет Котмаер у Неаполі з трамваю, що ще стояв на початковій зупинці при вокзалі, ми спостерігали гурт людей у комбінезонах. Щось зіпсувалося не то в колії, не то у самому трамваї. Люди дискутували. Надходили ще люди і приєднувались. Гурт зростав, зростав і регістер дискусії. Ніхто ані пальцем не доторкнувся пошкодженого місця, але зате кожен мав свою переконану думку. Це видно було з рухів рук і з прискороного кінематографу ротів. Рухи ураганилися, роти розскакувались. Назрівав конфлікт. Але не бійтесь, ви в Італії. Ви в Неаполі. За мить гурт вибухав, проте не так, як можна було сподіватись. Один з незнацька підставив другому ногу, третій штовхнув у спину четвертого, п'ятий відповідним робом поводився з шостим, і все разом розліталося на всі боки, підстрибувавши, перекручувавшись і реготавши. А тоді трамвай рушив сам собою, без ремонту й без попереджень, і повіз нас куди треба.

Напочатку я назвав був неаполітанців римлянами. Цю сцену я вмонтував сюди, щоб показати, що неаполітанці — не римляни.)

*

Вія Аппія це стара дорога з Риму на південь. Нею возив нас о. Ісидор Патрило, головний промотор української василіяньської Біблії, автом. Інколи він уповільнював їзду, щоб виразніше дати відчутти, як машина скаче по збереженому то тут, то там дійсному античному брукуві.

Обабіч кипариси, пінії, старі нагробки, залишки будов. Коло однієї надруйнованої башти ми спинились, і Елізабет Котмаер склала такий початок вірша:

Рим складається з сонця
з сходів сонця
і з сходів мармурових — —
і далі вірш покищо не пішов.

Ми гостювали в о. Гриней Назарка, ректора семінарії, в його літній резиденції у Кастель Гандольфо. О. Назарко — ще один запорожець серед наших духовних осіб. Він частував нас помидорами (було багато й іншого, але ці незабутні помидори витиснули з моєї пам'яті те інше). Подавав страви молодий італієць, який навчився по-українському — принаймні до рівня «добрий вечір» і «люблю українську природу».

О. Назарко це той автор першого українського перекладу «Утопії» Томаса Мора, який обіцяв мені, що цей переклад зробить, і який його це не зробив.

(Додаток 1963. І ще досі не зробив.)

(Додаток 1964. І ще досі ні.)

Просто перед резиденцією (під нею) Альбанське озеро. Було знаменито поночі.

Було знаменито поночі, коли ми одного вечора сиділи над Римським Форумом, а тоді обійшли його і сіли навпроти освітленого Кольосеуму.

Кольосеум те так званий Колізей. Від нього ми потім піднялися доріжкою до базиліки Максенція. Зовні її сиділи й лежали люди. Це були «зайці». Вони уважно дослухалися до музики, що чітко й виразно лунала з базиліки. Квитки коштували недорого, і ми могли б їх туг же, з другого боку будівлі, придбати. Але нам такий спосіб слухати сподобався більш. Ми приєднались. Люди почували себе незручно, бо зала наша слухачівська була розташована по похилій площині, була поросла кущами. Але люди розкошували поготів. Деякі запаслися ковдрами, хоч це було й гетьо зайво: земля пашіла теплом з дня, на ній отаборюватись можна було й так. Грали Стравінського і ще когось.

Базиліка височіла у півтемряві, освітлена тільки зсередини. Я вивчав колись її плян — з історії мистецтва. Ім'я «Максенцій» здавалось нам тоді смішним. Щоразу, коли воно повторювалось у підручнику, ми вубухали залпами реготу, аж до кольок у животі. Це ім'я, видно, з таких, як «Навуходоносор» або «Нума Помпілій».

Але тепер ім'я, разом з руїною базиліки, набуло інакшого звучання й значення. Підстав сміятись я не відчував. Музика була прозора та екзактна.

Коли ми спустилися стежкою назад до Кольосеуму, коло візка з помаранчами стояло кілька молодих людей і сварилося з продавцем за те, що він їм не продає дешевше, ніж чужинцям. Ні, ці теж не були римлянами!

Кольосеум — справді колосальна будова — складений з тонких та тендітних цеглин. Їх добре видно за дня, я їх розглядав кілька разів, під час кількох приїздів до Риму. Як твердять, ще й досі не розгадано таємницю кріпильної речовини, тодішнього цементу, що зв'язував цеглу до купи. Питання, звичайно, цікаве, але не тільки воно важливе, а й самий принцип. Я думаю, що він якраз полягає у цьому

вмінні комбінувати монументальні речі з елементів сливе ювелірної роботи.

Чим тонше тіло цеглини, тим відсотково більше йде проміжної замазки на будівлю певної завданої висоти, на яку замазки пішло б менше, якби цеглини були грубші.

Споєні тим робом споруди тримаються напрочуд цупко. На їхню честь можна б укласти цілу технологічну оду. Вони вічні у достотному розумінні слова, як вічні наші саморобні рибальські човни, як вічні залізничні шпали, виготовлювані ще у тридцятих роках цього сторіччя, до того, як почалась посиленна автоматизація. Хто знає, як смолять оті пловучі дуби (я це знаю), хто знає, як розчином креозоту просякають шпали (я це теж знаю), той може дістати загальне, мовити б, ідейне уявлення про риб античного будування з цегли. Маса глини, дух вогню, яким її обпаловано, загадкове мазило, яким її об'єднувано, — становлять органічну цілість. Саме на таких речах прознаєш походження слова «поезія»: «пойео» значить — уміти робити, вміти будувати.

В арці Августа у Риміні цеглини товсті, такі, як сьогодні. Там, на провінції, вже либонь поспішали з господарським чудом. Але незорі каркаси римського Палатину вибудовано з таких самих цегляних пастилок, що й овальну плоть Кольосеуму, — вибудовано повільно, любовно, з безпомільним відчуттям речі. Складових часточок незлічення кількість, проте кожна тримається купи вперто і випадає з муру — якщо випадає — тільки з великим трудом. Знайти на Палатині вільно лежачу цеглину не так то й просто. Нам довелося попошукати й примірятися, поки ми знайшли собі для домашнього музею щось піджоже, що потім, загорнуте у надибану тут таки побиту спекою газету, пронесли повз контролера у будці при виході.

Ще перед тим на одному з палатинських пагорбів ми вибрали для себе величезну шишку з пінії.

І у Кольосеумі, і на Палатині ми улесливо вдивлялись у косі, здається, ще етрусські очі кицьок. Їх там стільки ж, скільки й цеглинок: мірияди. Вони живуть достеменно у публічній самоті. Вони плодяться прилюдно, не звертаючи уваги на глядачів, як от римські патриціянки, купаючись, не звертали уваги на присутніх при тому рабів, яких вони не вважали за чоловіків. Дари від туристів кицьки приймають з презирством.

Холми Риму це лінії його дихання, хвилясті легені, що ними протікає кисень його буття.

Кольосеум стоїть зосереджений, замкнутий. Його з одного боку навіть підбудовано.

Але коли зійти на Палатин і глянути, то виявиться, що Кольосеум лежить розкритою книгою.

За другого свого приїзду я бачив таку сцену. Шведська родина стояла у Кольосеумі й розглядала його внутрощі, а чернець-француз

пояснював, що й до чого. Шведи кивали головами.

— Неро? Неро? — говорив голова родини, вглядаючись у ченця.

І великим пальцем правиці робив «поллице версо», отой славетний жест, що в Одесі показується навпаки: пальцем угору.

— Еге ж, еге ж, — радісно стверджував чернець. — Еге ж, саме так.

І теж робив жест. Його аж окрилювало те, що туристи так добре все схоплюють. У нього була брунатна борода, брунатна ряса, і він носив чисту білу мотузку навкого чересел.

Олтарики з дерев'яними хрестами, розставлені в кількох місцях Кольосеуму, так само радісні, незатьмарені. Так, ніби тут ніколи нічого не скоїлось. (До речі: «Неро». Нерон сидить у Колізеї і в Шевченка, і ще й сьогодні громадська думка світу охоче добачає його дух там. Тим часом, там його ніколи не було. Кольосеум вибудували щойно Флявії.)

Мармур крихкіший за цеглу. Зневага Маяковського до «мармурового слизу» певною мірою виправдана, — і дуже, зрештою, шкода, що він не довів був думку до кінця і не побажав собі добрячого цегляного пам'ятника. Але зате з мармуру, з огляду на його ломкість, отже портативність, легше утворюювати музейні експонати. Мармур на Форумі осипається невпинно, можна вишукати шматок на вподобу і якщо він не зміщується в кешню, то розбити його так, щоб вийшов кусничок, який зміститься. Я зробив так за другого приїзду — з шматочком, що відпав від храму Сатурна. Шматочок трикутний, але він зберіг заокруглення, отож ясно бачити грань, де кінчається ручна праця невільника, а де починається чиста природа мінералу. Це дуже важливо для домашнього музею.

За третього приїзду ми докладно розглянули арку Септімія Севера. На ній зображено численних людей у штанях — тимчасово подоланих варварів. Штани — ознака варварства. Цивілізовані римляни ходили без штанів.

Під рельєфом арки Тіта, який відтворює сцену грабіжницького вносу семисвічника з храму, було крейдою написано кілька слів єврейськими літерами. Я знаю не всі літери єврейської абетки і знаю тільки шість або сім слів єврейської мови. Але крейдяно-гіркий зміст цього речення був нам обом зрозумілий.

Лічильники у римських таксі хворіють на астму. Вони вдихають і видихають за різними типами ритму. Одного разу нас везено з Ватикану до Лятерану, і я спеціально зацікавився способом мислення цього неврівноваженого робота. Цифри скакали приблизно так: 5, тоді відразу 8, тоді, ніби подумавши хвилику, 9, потім знову 9, але зате вже по тому — відразу цілих 17. Коли ми приїхали, лічильник показував щось із чотириста лір. Ми, однак, довіряючи людині більш, ніж машині, звернулися до людини запитальним поглядом. Людина подивилась на нас, на лічильник (який працював собі далі, хоч авто вже й стояло), знов на нас, зробила рух, який, перекладений по-укра-

їнському, означав би чухання потилиці, і промовила з роздумом:

— П'ятсот... п'ятсот лір, прошу.

Я показав йому на цифру. Вона дорівнювала десь так 439.

— Ох, винуватий! — з готовістю погодився шофер. — Чотириста тридцять дев'ять, усього чотириста тридцять дев'ять лір.

Ми дали йому п'ятсот і розійшлися друзями.

Римські листоноші ходять пішки. Коли ви очікуєте пошту об одинадцятій ранку, вам її приносять о третій пополудні. І навпаки.

У Ватиканському музеї є кілька експонатів, проти яких спинятися не варт. Їх, щоправда, небагато. Сюди належить картина Матейка «Собеський під Віднем» і майже весь Рафаель.

Зате тут перебуває один з тих нечисленних творів цього останнього, про які можна говорити серйозно. Це «Атенська школа», фреска. Всупереч загальному правилу, вона в оригіналі вражає більш, ніж на репродукції. Перед нею треба не тільки спинитись, а й довго постояти. Окупитись. Її залізна лінійність, її настирливо владна композиція змусять вас подивитись інакшими очима на цього прославленого автора м'якеньких янголят, що у лубочних відбитках висять над мільйонами міщанських ліжок.

Собор святого Петра видно з кожного знесеного пункту, з кожного узвиштя.

Але можна його побачити ще й таким робом. Об'їхавши з нами Рим та околиці, о. Патрило вивіз нас знову на Авентин. Там, навкоши від Василянського монастиря, є між мурами брама. Брама зачичена, але о. Патрило все таки підвів нас до неї, показав на невеличкий круглий отвір і запросив заглянути. А сам відійшов набік, задалегідь певний успіху.

Припавши оком до цієї крихітної дірочки, ви з несподіванки злякаєтесь. Там нема нічого, тільки самий собор Петра. Враження, неначе те, коли дивитись у стереоскоп: ілюзія кольорової, штучно урельєфненої картинки повна.

Але видний у прозорий кружечок собор — справжній.

Цей розділ править за спробу виписати римський ландшафт. Я спробував, бодай натяками, накреслити кордони італійської держави.

*

З метафізичної історії столиць.

Столиця це щось таке, що з усіх сил борсається проти природи і не заспокоюється доти, допоки їй не пощастить оселитися там, де її найменше чекали. Вона нехтує призначеним їй від долі місцем. Столиця це відчайдушне змагання заперечити долю.

У романі «Айвенго» Волтер Скотт пластично зображує ворожду саксонців до державного будівництва норманів. Але що було справжньою столицею норманів? Усе, що завгодно, тільки не старі нормальні осередки острова, не Скон, не Інвернес, не Едінборо.

Якийсь час нормани пробували вкостити головне місто, здається, у Ноттінгемі. Лондон був настільки проти правил, що навіть і ті дерзновенні королі, які поставили вже в нього ногу, другою ногою все таки нащукували бодай подобу компромісу. Володарі з династії Анжу-Плантагенет обрали собі за спорт здобути резиденцію у Провансі. Ланкастери шукали її у Реймсі й Руані. Треба було довго й солідно виганяти англійців з континенту, аж поки вони зрозуміли, що їм будь-що-будь найкраще боротися з природою на власній території.

І так і сталося. Англійці ковтають туман, слабують на сплін і бігунку, називають свою державу «старою сукою» (пор. у романі Олдінгтона «Смерть героя»). За найновіших часів вони задихаються у спеціальній атмосфері, яка утворюється в сполучі острівної мряки з удосконаленими випарами індустрії. Липка речовина просочується не тільки в легені, а й у кістки. У людей макітриться в голові, молоді «рокз» і «модз» накидаються одне на одного, а тоді спільними зусиллями пустошать курорти, тероризують населення своє й чуже.

Англійці зосереджені таки в Лондоні, на злість усім, на злість самим собі. І ще сьогодні шотляндці, коли їм трапляється заїжджий чужинець, виводять його на берег річки, показують натойбіч, на англійську сторону, і пояснюють:

— Он, бачите — там закордон.

Сама порізана морем земля просилася, щоб їй, «низовій землі», Нідерляндам, на керівний осередок став Амстердам. Тут було все: кораблі, купці і Рембрандт. А столицею стала Гага.

Містам з назвою «Амстердам» взагалі не щастило в цьому розумінні. Новий Амстердам розрісся у багатомільйоновий Новий Йорк. Але федеральним центром Сполучених Штатів став Вашингтон.

Захопили турки другий Рим, здобули Царгород — чого ще треба, здавалося б? Так ні ж. Столиця модерної Туреччини — Анкара.

Фрідріх II Гогенштауфен, онук Барбаросси, і чути не хотів про вигоди царювання на землі батьків. Він уважав себе за середземноморця і по-німецькому, як твердять, не вмів зв'язати й одного речення доладу. При його дворі постав італійський (і взагалі) сонет. Труна його, як сказано, в Палермо, у Палацовій каплиці.

Сам Барбаросса теж помер не на німецькій землі. Помер він ні на якій землі, помер на воді: втопився у річці. Під кінець життя пристрасть державобудування досягла в нього неминучого у таких випадках абсурдного вивершення. Річка тече в Малій Азії. Барбаросса вирішив був, що його стольним градом має бути Єрусалим.

Пом'янутого Ехнатона не задовольняла ні одна з існуючих метрополій: ні Теби, ні Мемфіс. Він пустився човнами у незнане і на порожньому місці заснував Тел-Амарну. (Про можливе датування цієї події див. вище.)

Олександр народився у македонському місті з назвою Пелла. Він ззвоював увесь натовді знаний сьогобіч океану світ. Оскільки і Агени,

і Спарта зникчменіли, чому б не було звеличити якраз прадідне місто, не зробити з нього осередок такої нечуваної співдружності народів? Але де там! Олександра носило від Нілу до Інду, він пробував сил і у професії бога, і в ампліона відлюдника. Щойно під кінець життя знайшов він підхоже, як йому здавалось, місце для здійснення своєї фантазії: у Вавилоні. Протягом років по його смерті розчищувано ще там віковічні руїни, щоб будувати нову Екбатану. Така сильна була інерція цієї смерті: року 317 до н. е. Баруга, невільник з Нарзану, одержав за очисну роботу одну ману срібла. Глиняна табличка у Британському музеї, записана з одного боку клинописом, з другого арамейською мовою, засвідчує фрагмент з життя й діяльності «маленької людини» в імперії Олександровій.

Чингиз-хан підкорив деякі землі, що були невідомі й Олександрові. Рудий Темучін (таке було його «хресне» ім'я) походив з берегів річки Керулен у Монголії. Там йому не сиділось. Він помер неприкаяно, без столиці. Столиці засновували його нащадки: над Волгою, над Каспієм і так далі.

Останній нащадок Чингиз-хана, т. т. актор і режисер Валерій Інкіжинов, коли давав мені одного разу інтерв'ю, сказав про Харків так: «цей протиукраїнський Харків». Найточніше, отже, визначення того, що є істинна столиця. Інкіжинов працював там з іншим конкістадором української культури: Лесем Курбасом. Лесь Курбас побачив світ у Галичині, але там, звісно, ще менше могла бути його столиця.

Галич Данила був — провізорія, тимчасове утилітарне розв'язання справи. З Львова, щоправда, була вже ідея. Але, на ласку Божу, що вони потім з тієї ідеї зробили! Прочитайте лише кілька сторінок із книги надрадника Степана Шаха «Львів — місто моєї молодости», і з вас буде досить, якщо ви хоч трошки об'єктивна людина.

Ті з гетьманів козацької історії, в кого державницькі аспірації існували бодай в ембріональному стані (або вже, може, в рудиментарному, не знаю), виявили не аби яку винахідливість у шуканні місця постою: Черкаси, Хортиця, Базавлук, Чигирин, Батурич, Глухів. Багато чого. Крім одного: крім Києва.

Мати городів руських ніколи, властиво, не була столицею ніякої держави. Діти, що їх вона породжувала, щоразу стриміли кудись від неї вбік. І навіть сьогодні, в найпершій за всю історію соборній Україні, Київ не повна столиця. Вище від нього Москва, де, за геніяльною лєнінською думкою, утворено надстолицю. (Про геніяльність кажу без будь-якої агітації, а просто у переконанні, що її не заперече й ані один розумний ворог Лєніна.)

Надстолиця це те саме, що й столиця, тільки більше можливостями, тобто — з меншою кількістю забобонів та передсудів. Наприклад: Петербург був закладений на чужій, не російській землі. Закладений за всіма законами закладання метрополій. Закон: спершу протестують, потім звикають, потім звеличують і прославляють. Так от,

коли гльорифікація досягла вже такого стану, що про царя Петра годі й слово було сказати без гістерії та без церковнослов'янізмів, то спинити течію в самому розгоні, рішуче пожертвувати «національною гордістю великоросів» і утворити надстолицю для всіх наявних у розпорядимості націй — це й було вміння знехтувати забобон.

(Я й Москву не закликаю любити. Там я одержав, щоправда, вирішну частину своєї освіти, проте таки не всю. Вона мені не мати, я там не народився, а й мій батько, українізований — як сам він свідчить — росіянин, народився теж далеко від неї: у Башкирії. Коли йдеться про любов до міста, про почуття себе в ньому своїм, то як на мене особисто, я Ленінград люблю без порівняння більше, ніж Москву. Але я не це маю на увазі. Я маю на увазі факт, що, плутавши один час дві цілковито різні речі, я вніс був дещо до нашого густопсового націоналізму. Я, звичайно, не каюся, бо що в такому випадкові може допомогти каяття? Просто, коли я тепер над мою помилкою думаю, мені воно видається неймовірно глупо. І тому я хочу, щоб спогад про глупоту ніколи не витерся з моєї пам'яті, щоб до кінця мого життя була мені наука: не плутати двох істотно відмінних речей.)

Я ось що волю сказати. Трагічна провина української, як це називається, національної обмеженості полягала в тому, що обмеженість — попри всі експерименти з Запорожжям та Гетьманщиною — все таки вбачала центр свій у Києві. Що найгірше: центр істотний, внутрішній. Таке тяжіння призвело до накопичення нерозв'язного абсурду. Абсурдний пункт перший: Київ не був заснований поза «чудовою українською природою», а був заснований якраз у самому її лоні. Це означає, що Київ взагалі ніколи не був заснований. Навіть якщо правда, що був князь Олег, що він там якийсь час резидував, що слово «Київ» дійсно править за переклад слова «Стокгольм» (етимосинонімічно воно ніби так), то все-одно й тоді город над Дніпром не був столицею, — бо й князь Олег його не заснував. А що князя Олега, мабуть таки, ніколи не було (принаймні не було так, як його побудовано в літописі), то й норманське виправдання для Києва доводить ся відкинути. Як і всю норманську теорію в цілому.

Київ — культурний центр з неосяжною потенцією. Давати хід потенції у кінетику, розбудовувати його до світового значення, до ролі колишніх Атен і теперішнього Ріо де Жанейро чи Буенос Айресу — обов'язок кожного чесного українця: вдома і закордоном. Але столиця?

Повторюю з усім наголосом: я не агітую за Москву. Я агітую за геніальну думку про надстолицю. Я наполягаю на тому, що якби відбулось не сто тисяч українських революцій, а одна-єдина, якби не було ані урядів, ані партій, ані отаманів, а була об'єднана воля всього великого у своєму трудовому подвизі народу, якби свідомість цієї волі дорівняла світовим значенням свідомості трудового народу російсько-го, — то ніколи б не сталось так, як сталось. Ніколи б не спромігся

Сталін спотворити ідею надстолиці, утворити з неї осереддя отого великодержавного шовінізму, і самого Сталіна ніколи б не було.

Звичайно, починати треба було ще в дев'ятнадцятому сторіччі, коли починали всі люди. Починати треба було, samozрозуміло, з літератури, бо такі «в началі бі слово». Починати не з букваря, а з «истории государства російського», не з «просвіти», а з Гоголя й Достоевського. Це можна було зробити систематично, п'яново, спокійно. Експеси з засланням Шевченка не були доконечні. Ось так починати, як то зробили поляки й чехи. І на час світової революції було б те в нас, що треба.

Думаю, однак, що про нас тим часом досить.

Поляки й чехи. Так, але Варшава погоджується бути столицею тільки за умови, що її зватимуть другим Парижем. Нехай імажинарно, проте вона прагне покоїтись таки на чужій території.

Те саме чеська Прага.

Третій другий Париж — Букарешт. Поготів, що ми вже знаємо: література його старша від паризької, вона походить від Овідія.

(Додаток 1964. Після недавньої подорожі де Голля Латинською Америкою є всі шанси, що незабаром постане ще рівно десять других Парижів.)

Париж, отже, має не одну праву руку, а кілька. (Це анекдот. Мені оповідали про одного львівського діяча і про одного його співробітника, званого його правою рукою. За якийсь час назвали мені ще одного співробітника і сказали, мовляв, цей був правою рукою пана професора. Потім так сказали про третього і про четвертого. І я, нарешті, не витримав, рознервувався. Скільки ж може, справді, бути правих рук у пана професора!)

Ну, а сам Париж?

Але Париж, хоч він стоїть і на французькій землі, влаштували всі, кому лиш заманеться, і найменше — природні французи. Я намагався це показати у своєму репортажі 1955 року.

І так само — Рим. Про те було трошки мови в цьому репортажі. Тепер її буде більше.

Рим повинен перестати втручатись у справи Італії, а Італія у справи Риму.

В Італії сьогодні є багато розумних сил, багато розумних людей, відомо й відповідально зосереджених на певній меті. Вони знають свій народ, знають, чого йому бракує, знають, що й хто йому шкодить. Італійська земля, — як і всяка інша земля, — не може без кінця належати тим нечисленним, які не відають (або роблять вигляд, що не відають), для чого Бог сотворив землю. Земля повинна належати тим, хто про це відають. І всі багатства землі теж.

Столицю Італії варт, мабуть, утворити у Мілані. Можливо, треба водночас ще кількох столиць, автономних: Палермо, Кальярі і — коли йдеться про смугу відмінного мовомислення — Больцано, т. т. Бо-

цен. Бо столиці ще, видно, на якийсь час потрібні. (Якщо вони — повертаючись на мить до нас — потрібні й у національних республіках, то нехай, про мене, адміністративним центром України стане Вінниця. На її користь можна б навести багато аргументів. Тільки що я думаю, нам усім, італійцям і не-італійцям, незабаром, — і то либонь дуже незабаром, — передстоять речі, куди важливіші.)

Назріла потреба укласти між італійською державою та Римом угоду про мирне й доброзичливе співіснування. Усе, залежне від Риму, повинен він зробити, щоб сприяти зниканню затьмарености, утвореної штучним сонцем на Сіцилії. Одним з найперших актів такої доброзичливости було б розпорядження для кардинала Руффіні: переїхати з Палермо на почесну пенсію до Риму. (Пропозиція переводити на стан спокою прелатів, у яких, наслідком високого віку, втрачається відчуття реального життя, походить не від мене, а від бельгійського кардинала Сюенена.)

Але що таке, нарешті, Рим?

*

Рим це ось що.

Собор святого Петра, навіть видний у мініятурі дірочки в брамі на Авентині, величезний. Зблизу й усередині він величезний понад людську уяву. Він охоплює не тільки раси й простори, а й зоряні шляхи та галактики.

Це, звичайно, лише в ідеї. У земній дійсності воно ще не так.

З цих просторів насамперед належить вивести сліди того минулого, яке не вкладається у поняття католицького й християнського, у поняття того, чим є, чим має бути Рим. Із собору конче треба винести зображення всіх тих пап, які, хотівши заволодіти чимсь майном, відлучали власників майна від Церкви і ставили їх поза законом. Також усіх пап, які спонукали різанину між народами, які схвалювали різанину за віру в середині народів. Тих, отже, які «людською кровію торгували» і «рай у найми віддавали». (Шевченко, бувало, висловлювався надзвичайно точно. А те, що один український видавець підніс у дарунок Вселенському Соборові том його творів з вилученим «Єретиком», точно засвідчує неточне уявлення наших католиків про те, що таке католицизм і що таке Рим.)

Рим як імперія об'єднав усе те, що в очах середземноморця було тотожне з цілим світом. Христос, тоді як нарід апостола Петра скелею Церкви, не вказав для нього місця осідку. Але було повнотою логічно, що підніжжям скелі став Рим, якщо оте, мовляв Міцкевич, «керування душами» мало бути світовим. Для того треба було тільки вчинити виворіт, світську владу заступити владою духу, відбути грандіозну пародію на попереднє, тобто — зберегти весь контур і тільки консистенцію його підсилити перетвореним значенням.

На превелике горе, перетворений Рим дуже швидко обернувся на самопародію. Виявилось, що наступники Петра були не готові роз-

різняти між обома типами влади. Ще у попередньому сторіччі, щільно аж до гарібальдійської революції, папа був головою держави, в якій виносили смертні вироки. Коли пап цієї прерогативи позбавили, вони ще й дали санкціонували її для інших, для тих, кого її, на жаль, не позбавили. Після масового вбивства, що його вчинили вояки італійської фашистської держави в Абесінії, папа наказав по церквах цієї держави правити подячний молебень. (Відомість подаю за приміткою у книзі Сарвапаллі Радакрішнана «Зціління віри».)

Отой новий, ніби перший, Рим ганив другий Рим, Візантію, за це-зарепапизм. Як протидію він винайшов папоцезаризм.

З собору Петра конче треба винести пап, чий папоцезаризм був пов'язаний з пролиттям крові. Цього вимагає дух Риму, це треба зробити з тотожних міркувань, з яких перші християни касували ідолів — тих ідолів, що на їх честь влаштовувано криваві жертвоприносини.

Натомість у собор треба внести зображення справжніх католицьких подвижників, Яна Гуса та Джордано Бруно. Цього вимагає послідовність, з якою християнська Церква шанує тих, хто пролили кров за Христа — отже: за істину. Середньовічний аргумент, мовляв, спалення на кострищі правило за покарання смертю «без пролиття крові», треба на весь голос проголосити за нечинний. Масовий садизм, що його плекали під маскою релігійної екстази, підлягає всевітньому демаскуванню з боку Католицької Церкви.

Вилучених пап слід примістити в музеї. Музей це такий простір, де предмети неначе неутралізуються. Там можна розглядати різноманітну зброю, подивляти філігранне мистецтво зброярів, виключаючи з пам'яті факт, що ти дивишся на знаряддя вбивства. Так само, як можна насолоджуватись архітектурним ансамблем площі Синьйорії у Фльоренції, силуючи себе не думати про те, що на цій площі було віддано вогню Савонаролю, що з цих вікон колись гронами звисали трупи (був такий звичай: забитих в'язати мотузками й вивішувати з вікон). Музей це схоронище культури. Культура людства це все ним зроблене мінус його історія.

Але церква — не місце для таких вправ з пам'яттю. У церкві пам'ять повинна бути чиста, і все в ній повинно бути свято.

Ще одна реформа, яка проситься до простору святого Петра: його статую не варт з нагоди соборових нарад одягати у тіяру й ризу з матерії. Поперше, це гвалтовне переміщення стилів, і воно ображає естетичний смак. (Про кіч у церкві див. вище.) Подруге, підсилення врочистости за допомогою шат з матерії личить, можливо, для процесій у місцевостях з такими звичаями, але тут воно мимохіть викликає грайливі думки про матеріялістичний світогляд. І навіть вартовий, який стоїть при тому і показує статую туристам, промовляє, ковтаючи усмішку:

— Облаченний з okazji Собору.

Щойно в особі Іоанна XXIII на престіл Петра зійшов папа, на якого людство чекало протягом двох тисяч років і який, нарешті, здобув серце світу.

Я бачив його живого під час свого третього приїзду до Риму. Усі дороги ведуть до Риму тільки в тому випадкові, коли ви саме так спроможетесь туди приїхати втретє.

Антикомуністи розглядають як ненормальне те, що численні комуністи, не зважаючи на знані їм злочини Сталіна, залишились вірні партії. Я не беруся судити, бо ніколи членом партії не був. Але я прошу брати за нормальне, що, не зважаючи на історію Католицької Церкви, я залишаюсь їй вірний. Справа у тому, що й я чекав на Іоанна XXIII. І, благословен будь Боже, дочекався.

Ми бачили й чули його у середу 5. вересня 1962 року, на масовій авдієнції в соборі.

Ми прийшли, як нам радили, за дві години до початку папського виходу. Якби назначена товстою шворкою лінія перед нами, за яку ми вже не могли ступити, пролягала на безпосередньому кордоні між святаю святих та профанами, ми, під час просування папи повз нас, опинилися б щільно при його рухомому фундаменті. Але шворка утворювала тільки один бік величезного чотирикутника, протилежну сторону якого наш зір ледве вхоплював. У проміжку зяяла нічия земля.

Розчарування наше ще збільшилося, коли обширні гурти людей, прочани, приведені різнонаціональними організаціями, ні з того ні з сього почали вихоплювати з кишень і торбинок квіточки жовтого кольору і тиснутися з ними до вузького проходу, на якому стояли вартові. Незабаром виявилось, що квітки мала більшість присутніх, бо вже скоро по тому чотирикутник наповнився вщерть, по нашій же, зовнішній стороні залишилась явна меншість — люди без перепусток. Ми в тому числі.

Квітки були вражаюче подібні до осінніх вербових листків. Були тільки голови й ці листки, потужно звіювані докупі невидимим вітром. Листки були вузькі й тонкі, тріпотливі, настирливі. Ми заздрили їм донестями.

Ми заздрили й спинались навшпиньки, наскільки лише можна було. Але раптом виявилось, що це зайво. Папа йшов видний з усіх закутків і неуявлено об'ємний, ішов просто по людських головах або, може, по морю пішки, йшов фронтально, просто на нас. Я не вхопив самого моменту появи з-за одвірка війстя, і я не можу пригадати, чи лунали при тому сурми. Було так: я собі над чимсь в останню хвилину задумався, а тоді вже папа був появлений, був тут, серед нас.

Папа йшов. Овацію я пригадую. Вона котилася хвилями, почавшись, мабуть, із форте-фортисимо і через те, природою речі, на певні секунди слабнувши. Секунди послаблення були життєво-конечні, щоб перевести подих після щойно відбутого вибуху, щоб пережити його і щоб підготувати свій захват до наступного. Не було ані йоти

гістерії в цьому радісному ревінні, ані тіні екзальтованого девотства, ані натяку на навіжене крикливство. Папа був з плоті й крові, з неувялено густої плоті й неувялено гарячої крові, і всі тисячі присутніх становили з ним одне ціле, зібрані у ньому, мов у фокусі. Усе папшло здоров'ям тілесним і душевним.

Мені, справді, рідко коли траплялося переживати таку многоту здоров'я на такому розгоні простору. При тому вміст перевищував рамці, розсував їх. Папи було більше, ніж церковних нав, колон і заключених між ними людей. Межа прозороти між повітрям та камінням зникала, нагробки й подобири отих неповноцінних попередників з жорстоких часів Церкви переставали існувати навіть у контурах. На місці примарного минулого вирувало природне й самозрозуміле сучасне. Мітологію широкого, круглого обличчя з великим ротом, з великим носом, з прославленими великими нерівної форми вухами, що неодоладно виставали з-під білого кружечка шапчини, — мітологію можна було вловити на-лету, як соковито вимовлене слово, як виразно прочитане речення, як добре підкинутий утору замашний ціпок.

Що він може аж так наповнювати й переповнювати простір та час, напочатку справило несподіванку передусім для самого Іоанна ХХІІІ, людини, на зріст невеличкої, м'ясистої, майже квадратної. Щойно коли шестя завершило під прямим кутом і рушило по лінії тієї фатальної лінви, яка тягнулася так безмежно далеко від нас, наглухо заслонена людськими потилицями, щойно коли виявилось, що папа не йде, не височить, а таки сидить на своїх ношах, щойно тоді, коли він, посуваючись у профіль, але раз-у-раз обертаючись у нашу сторону повним фасом, розсівав м'якою лапатою рукою благословення, ми дістали бодай приблизне уявлення про дійсні розміри його постаті. Ці вуха служили йому за найпереконливіший аргумент, як він, бувало, вказував на себе у дзеркало і запевняв наближених, мовляв, він зовсім, зовсім негарний. Тепер, бачивши його у профіль дещо зменшеним, оцінювавши чудо цієї оберненої перспективи, ми могли собі уявити, як трудно було йому звикнути казати на себе «Ми», як він і досі часом прокидається вночі, вражений приснилою думкою, і вирішує ту думку при першій же авдієнції обговорити з... папою!

Шестя спинилося. Сидіння з папою на підвищенні. Папа звідкись виймає сувій паперу і повільно його розгортає. Я раптом помічаю, що дивлюсь на нього в бінокль — його нам дав, здається, бельгійський священик, який стоїть за нами і, взявши мою дружину за французенку, старається пристосуватись до її вимови.

Але й бінокль непотрібний. У нього видно тільки рухомі щелепи й частину носа, більш нічого. Я з уклоном передаю побільшуване скло люб'язному патерові, не турбуючись про те, чи воно йому справді належить, і, вже не зводячись навшпиньки, дивлюсь просто себе, у перспективу, в поширенні якої промовляє людина.

Іоанн читає з сувою французький текст. Мову він знає досконало

і саме тому, з поваги до неї, вимовляє її слова помалу, ваговито. У тексті стоїть привітання одній з груп, а також про задуманий папою Вселенський Собор. Про Собор там говориться переконливо, але офіційно, як то й повинно говоритись у писаному від руки або надрукованому на машинці тексті.

Потім папа скручує сувій, ховає його і заходжується оповідати про Собор своїми словами. Свої слова — італійські. Мову й цю він знає досконало, отож, саме з поваги до неї, бере відразу притаманний темп.

Голос папи Іоанна був уже нам знаний з його виступів у радіо, зокрема з його великодних промов і привітань. Як це в нього розкішно виходило:

— По-українськи: Христос Воскрес!

Голос, природно поставлений, у зародку такий самий, як у того римського продавця напоїв, що в антрактах у термах Каракаллі викуував «кафе кальдо», але він з подоланим римським етнографізмом, доведений до римської універсальности. З голосу цієї людині не можна дати вісімдесят років, можна дати сорок-п'ятдесят. Тембр повнозвучий, успадкована інтонація звисочена до радісної обов'язковости. З кожним пересиланим в етер благословенням Елізабет Котмаєр, лютеранка, незмінно схилялася разом зо мною і христилась. І від такого не міг би утриматись ані мохаммеданин, ані одвертий паганин, ані переконаний атеїст. Бо навіть з найдисциплінованішою силою волі неможливо втриматись у рівновазі, коли тобі так наполегливо, так з усієї істоти, таким проймаючим голосом бажають добра.

І от тут цей голос без посередництва електричного струму, лиш ледь підтриманий і підсилений соборними голосниками, голос воочію і воушню. Він спочатку, протягом кількох перших хвилин цієї другої, імпровізованої частини виступу перебуває у диспропорції з ви статтю тіла. Голос неузгіднений з тілом, голос вібрує і закликає, тіло поважно покоїться у кріслі. Але так тільки перші хвилини. Незабаром до акустики починає достосовуватись і оптика. Погляньте лишень на руку, на ту, що видна сюди нам, на праву. Вона, здається, рухнулась. Чи ні? Може, й справді ні, бо ось вона видна зовсім добре, і вона таки тримається бильця крісла. Тримається міцно. Тримається відчайдушно. Відчайдушно, бо — гай-гай! Ану спробуйте англійця, який говорить, змусити жестикулювати — у вас нічого не вийде. І так само нічого не вийде, якщо ви спробуєте присилувати тримати руки за спиною розмовленого італійця, хоч би цей італієць і виріс у перфектного римлянина. Нічого не вийде. Рука звелась ніби ненароком, знов ухопилась бильця, знов звелась — і вже менше ненароком, — звелась, простягнулась наперед, описала коло, випросталась у долоні, зібрала пальці у жменю і ще раз випросталась. Павзи між рухом та безрухом дедалі меншають. Рука вступає повнотою в дію, наздоганяє голос, надолужує прогаяне. Корпус нахиляється вперед, до слухачів.

Рука працює у гармонії з голосом. Зводиться друга рука на допомогу, лівиця. Обидві руки розпросторюються, складаються одна з одною, утворюють овал, коло, розходяться під кутом, і це вже новий начерк благословення, його робоча гіпотеза.

Цю людину можна любити до сліз.

Але ось усі навколо всміхаються. Зазирають людині в очі й усміхаються до неї. Включно з папськими носіями. То ж бо їм цей народний понтифекс максимус, з огляду на важчу свою комплекцію, з огляду на дужчу, ніж у попередника, силу притягання до землі, збільшив винагороду за труд урочистого ношення його особи. Всміхаються усі. І це, дійсно, ще краще, ніж плакати.

Людина говорить не лише з серця, а й із знанням та вмінням. Її руки не тільки темпераментні, але й фахові. Так говорить кваліфікований коваль про властивості металю та способи його опрацювання. Так висловлюється доброзичливий літературний критик, коли він прагне розкрити читачеві структуру й характер розгляданого твору.

Людина говорить про структуру й характер любови, про конструкції вселюдського порозуміння, про побудови миру на землі.

*

Рим це те, що покликане завершити історичний період людського життя і перетворити його на літопис світового благодіяння. Без невинного, отже, честолюбства, без трафаретного насильства сильних над слабими, білих над не-білими, а отак просто, творчо, хороше, по-робочому. Бо є столиці й надстолиці, нації і наднації, є партії, уряди, системи й ब्लюки, є заангажовані, є озброєні, є нейтральні. Є надміру бундючні й надміру смиренні. І за всім є те, що в поета називається: люди на землі.

У мене свій власний рахунок Римам. Їх, щоправда, також три, і в мене четвертого теж не буде.

Мої Рими такі.

Перший Рим показав у повному зарисі можливість для людей різного кольору й відмінних думок співіснувати в одній сім'ї. Він упав, бо не знав, що далі робити з своєю владою. Різноманітність і терпимість зробили владу безглуздою.

Другий одержав ідею звище. Він мав перейти всі сто вісімдесят градусів преображення. Був великий початок. Був час Нового Заповіту, верем'я світла, доба гностиків, доба знаючих, пора кумранських, сирійських, понтійських, олександрійських, картагенських, гальських, готських сподівань. Але історія почалася наново. Історія: спрага влади, війна, вбивство. Бо що таке інакше історія, і кому під силу кинути каменем у це твердження?

Так от, третій Рим це заперечення історії. Третій Рим — усвідомлена відмова від історії на благо людей на землі, подолання історії немірною силою добра.

Хоч скільки б разів я ще завітав у Вічне Місто, іншої дороги до нього, ніж та, у грандіозній перспективі якої невеличкий м'ясистий чоловік із широким обличчям і робітничими руками закликав людей любити одні інших, — для мене не буде.

Якщо вам пощастить ось таким робом приїхати до Риму втретє, то ви також не бажатимете ніякого четвертого. Ви станете повноправним учасником третього.

Подорожуючи Італією, ви повсюдно зустрінете гостинність. Вас вітатимуть і ласкаво запрошуватимуть. Але ви все-одно залишитеся заїжджим, прибулим, подорожнім, ви так чи так будете «страньєро» і «форестьєро».

Вступивши до Риму, ви можете й далі мати за собою вдома ваше власне головне місто, головне місто вашої батьківщини. З нею вам не варт поривати душевних зв'язків. Але в Римі вам стане раптом легко від свідомості, що на вас чекають без порівняння важчі завдання. Хто б ви не були, там ви свій.

Згори, з Палатину незоре місто можна гладити по кущавій голові. Вона цупка і м'яка водночас.

Кольосеум звідти — розкритою книгою.

Дихання історії можна простежити в Римі лініями, що проходять у заглибинах між його пагорбами. Сім. Сьогодні: дванадцять. Величезні відстані: легені.

Але повітря пливе до осередку, до пункту нуль. Історія переходить. Рим стоїть повіки.

*

Додаток 1963.

Папа Іоанн помер у понеділок 3. червня 1963 року. Стан агонії тривав кілька днів і кілька ночей, проте так, що коли папа повертався до життя, він повертався й до свого нескаламученого здоров'я. На кілька годин, на кілька хвилин.

З усіх моїх літературних творів найслабший — мій щоденник. Я проваджу його нерівно, пропускаючи розмашні проміжки часу й видатні події. Мені рідко щастить на ньому зосередитись, і я, виконуючи обов'язок його писати, раз-у-раз погоджуюсь на компроміс пласкоти.

Тож якщо я у цьому репортажі цитую свій щоденник, то роблю я це виключно з тих мотивів, що цитовані місця — записи, зроблені автентично: на місці або ж у синхронізації з нотованим.

Оце останнє, синхронізація з нотованим, стосується до наступних декількох виписок. Їх роблено під час, коли вмирання папи сягнуло у свою високу фазу. 1. червня ми з дружиною мали їхати до Бремену, на щодворічний з'їзд розгалуженої родини Котмаєрів та інших, покровнених з нею. Я сидів усю ніч перед тим, бо в мене була термінова праця. Я працював і слухав Ватикан. Кожні п'ятнадцять хвилин радіо подавало різними мовами найновіші звідомлення про

стан кризи. З тих мов, що їх я міг розуміти, в мене занотовано таке:

«п'ятниця 31. травня. 22,10 год. останні хвилини Папи.

... образ на поштовій марці тут угорі: людина в останніх своїх хвилинах. але цієї хвилини ще жива.»

(Мова про ватиканську поштову марку, зняту мною з одного листа й наліплена над записом у щоденнику.)

«уночі на суботу 1. червня. 2,56 год. поворот свідомости. прокинувся. всіх пізнав. і поблагословив.

тс. 3,40 год. кінець ще не настав.

... тс. 4 год. щойно з Ватикану по-польському. подробиці до опричтомніння: перший жест: благословення всім присутнім. назвав своїх братів кожного на ім'я, подякував лікарям. а одному з них жартома сказав: «о! так я ще живий!»

... тс. 5,20 год. Ватикан (по-німецькому): часто обіймає братів і сестру і розмовляє з ними бергамаським діалектом.»

У всякому іншому випадку нотатки такого роду правлять для письменника лише за умовні позначки, стенографічні закарлочки, з яких він потім (якщо він справжній письменник) робить щось вивірено путне. У своєму зафіксованому вигляді вони, поза тим, жодної вартости не мають. Але тут інакша річ. Мені особисто вони дорогі й як вони є. Коли я їх перечитую тепер, я відчуваю те, що людині так до розпачу рідко дається відчути: спинений час.

Бо ось пізніший запис, у п'ятницю 14. червня, по повероті з Бремену. Він округліший тому, що вже носить ознаки стилізації, т. т. час у ньому знову вступає в свої права:

«десять років тому помер Сталін. на цих двох смертях можна точно перевірити об'єм та обшир свободної людської волі. як чоловік спроможен усе від нього залежне зробити щоб його ненавиділи. і як спроможен діяти так щоб ніхто — достойно ніхто — не здолав сказати про нього лихого слова в його велику годину.»

Та, зрештою, справа не у стилі. Точніше: справа у тому, чи, не зважаючи на стиль, пощастить письменникові переконати читача. Нехай читач судить сам, чи вдалося мені тим або тим робом переконати його у дійсності мого героя. Я ж хочу сказати тут ще таке.

Я хочу на кількох ілюстраціях показати: про головного героя мого репортажу справді ніхто не спромігся вимовити злого слова.

Що про Іоанна з любов'ю говорили лютерани, англіканці й сектанти, що наш янголічно-православний Барка назвав його Доброми-словом — у тому нічого дивного. Що покійний папа сказав був високому шинтоїстському духовникові, ми, мовляв, віримо з вами в одного й того самого Бога, і шинтоїст із ним погодився: нема нічого дивного, зрештою, й у цьому. Але ось ліві. Письменниця Наталія Гінзбург: «Я ніколи б і не повірила, що спроможна полюбити якогонебудь папу.» Професор літератури в римському університеті Джакомо Де Бенедетті: «Може бути так, що проминуть сторіччя перше, ніж прийде

знову такий папа, як цей. Євреї, комуністи, атеїсти, усі його оплакують.» Літератор Леоніда Репачі: «Доля здолала людину, яка вірила в людину, в поліпшення людських взаємин, у можливість зближення між народами світу. Через те його полюбili понад кордонами, всюди там, де людина бореться за своє майбутнє, за своє життя, за свої ідеї, за свою цивілізацію.» Соціаліст П'єтро Ненні (чию партію стурбована судьбами Італії україномовна радіостанція Ватикану назвала якось «посестрою комуністичної партії»!): «Не знаю, чи це діло буде продовжене, чи ні, проте у багатьох своїх аспектах і у засудженні фанатизму воно либонь уже невідкличне.» Справді комуністична «Уніта» з 1. червня, через усю першу сторінку: «Іоанн XXIII умирає — вигасає життя великого папи, великої особистості сучасної історії.» Нарешті, сам Пальміро Тольятті: «Роля, яка йому припала, на чолі установи, що охоплює всю землю, у світі, що сьогодні розривається ваговитими й драматичними суперечностями, розколинами, розламами, була по-справжньому важка. За дійсну, актуальну, пекучу проблему дня править нині — повернути людському родові його єдність у взаємному порозумінні між усіма народами й у мирі. Це він заходився робити на новий риб, з великою сміливістю і у своїх засадничих, для долі людства вирішних аспектах.» І Рада Микитівна Аджубей, прийнята з своїм чоловіком на приватній авдієнції, вражена до дна душі, розповідала журналістам про великі трудящі руки папи...

Своє «достотно ніхто» я писав, ще не мавши цієї обсяжної колекції, що з неї вибрав тут лише крихітку. Тож виходить, що такі дійсно ніхто не здужав видушити з себе й краплі злоби?

Так, дійсно ніхто. Ані за життя, ані в годину смерті. Добро — найстрашніша зброя, проти якої нема рятунку, і папа володів цією зброєю зроду й усією істотою.

Як не подолана ще історія у навах собору Петра німіла й розчинювалась у повітрі, коли він переступав поріг, так і всі сучасні незадоволені, якщо й пробували щось пробелькотати, потрапляли у позицію доценту засвітлених негативів, на яких тільки ледь-ледь знати конфігурацію розтулених беззвучних ротів. Так було, поки ще він ходив, промовляв, діяв. Звуки затанцювали на мембрані щойно тоді, коли його земний рух остаточно перестав бути.

Хто вони, оті незадоволені? Ті, насамперед, які були понад усі міри задоволені 28. жовтня 1958 року. Їм тоді поталанило звести незримю круговою порукою на апостольський престіл саме того, кого вони, спантелечені смертю П'єра XII і не підготовані до вибору нового справжнього папи, призначили на ролю з перехідним завданням «якось то та буде». З усіх він видавався найменш «папабіле», найменш «папоспроможним». Ці люди, які вірять у всякі можливі чудеса, не передбачили саме того чуда, що у дійсності сталося. Отож, яке могло бути задоволення з такого дива?

Ті, подруге, які Рим плутають з Бережанами, які не добачають

відстані між географічними та хронологічними точками. Ті, для яких усе на світі міряється з наріжного каменя «міста моєї молодости».

Українці у цьому найвільнішому світі здавна відомі з двох речей.

Коли збираються на з'їзд профспілки світу, коли вдаються до важливих нарад біологи з нобелівськими прізвищами, коли треба відбути грошову збірку для гуманного підприємства патера Піра, коли зважуються можливості нової техніки роману, коли виникає потреба в лікарях не тільки для нью-йоркських забав, а й для шпиталю Альберта Швайцера у Лямбарені, і коли постає конечність готувати студентів богослов'я не тільки для недільних проповідей, а й для вміння читати кумранські фрагменти, — всюди там нашого брата й духу нема. І це по десятиріччях еміграції, при немірних можливостях зворушити світ чимсь ще, крім національних «академій» та скарг на бездержавне існування.

Зате коли денебудь активізується діло непохвальне, — о, там наші задні не пасуть! Тоді така солідарність, що й держави непотрібно.

З почуттям, яке сам не вмів визначити, цитую з бюлетеня Українського пресового бюро «Вісті з Риму», ч. 2, 30. вересня 1963:

«У Папи Івана XXIII, наприклад, порив до здійснення якоїсь великої ідеї, що є сам у собі надзвичайно великою духовою цінністю, не завжди мав терпеливість злучитись з глибокою всебічною обдуманістю, з точною відповідністю до конкретних обставин подій і людей, з усією тою обережністю, що є конечною на те, щоб противник не використав пророблених Ним кроків для зміцнення своїх ворожих позицій. Папа Павло VI-ий, з однієї сторони розуміє всю важливість задумів, що зродились у душі Папи Івана XXIII, особливо скликання Вселенського Собору, з другої ж є свідомий тих практичних недотягнень свого Попередника, про які ми натякнули...» (ст. ст. 3-4).

Не беру на себе відповідальности ні за пунктуацію в цитаті, ні за чарівне поєднання слів «порив... не завжди мав терпеливість злучитись». Беру на себе відповідальність унаочнити одне з «практичних недотягнень» Іоанна XXIII. Воно таке, що, здавалось би, мало стосуватися редактора, коректора й цензора «Вістей з Риму» безпосередньо. Дозволяю собі, отже, нагадати: доброта цієї людини здужала розтопити навіть залізо сталінських законів, які, за інерцією, тримали в ув'язненні нашого Владика Первоієрарха.

Я не хемік, тим і не знаю, чи так зване абсолютне чорне тіло має градації у відтінках. Зате, як ляк, я знаю, що чорнота невдячності може грати всіма спектрами кольорів під знаком мінус.

Авжеж, можна б такого взагалі не брати до уваги. Можна зберігати переконання, що, як то говорить, на дальшу мету намагання зробити з Іоанна XXIII посмертно несерйозну фігуру — не витримає проби часу. Можна б і припустити таке: ці люди, оскільки вони так чи так робитимуть тільки те, що їм накажуть, при відповідній зміні режиму знову запопадуться хвалити й «нетерпеливого» папу.

Але мені з того немає втіхи. Мені, навпаки, від можливості такого припущення сумно. Це не мій Рим.

*

Додаток 1964.

Не мій Рим і спом'януті україномовні радіопересилання з Ватикану.

Кожні п'ятнадцять хвилин діяльності цієї установи (чотири рази на тиждень) містять у собі таку щерть усього, що воно дало б теми для не одної докторської дисертації.

Власне, тут була б для мене велика нагода. Серед української еліти числиться магістер Данилів. Він євросець, і тому зветься він не Хведір, навіть не Федір, а зовсім Теодор. Так от, магістер Теодор Данилів дуже влучно колись підмітив, мовляв, Костецький не посідає жодного наукового ступеня, а отак просто прочитав собі чоловік книжечок, та й годі. Ну, так я присягаюся: якби в мене знайшовся час повнотою присвятитися цим ватиканським україномовленням, я здобув би щось на полі науки — став би жерцем її щонайменше такого щабля, як магістер Данилів. Бо, повторюю, тут — справді золоте дно.

На жаль, нема змоги. Я мушу вже скорочуватися, мислити теоріями, ба й не образами, а, як на Вселенському Соборі, схемами. Пототів, що репортаж, суттю, закінчився.

Крім того, наукове звання зобов'язує до етикету супроти існуючих шкіл та напрямків, а також до читання понадпрограмової літератури. Куди легше: дійсно, отак собі, по-простому, по-невченому.

Отож, до радіопересилань.

Тут образ миру на землі геть своєрідний. Коли йдеться про звідомлення з Вселенського Собору, то мир — категоричний імператив.

Другий Ватиканський Вселенський Собор на третій своїй сесії (особливо у жовтні місяці) досяг критичної фази. Залаштункові змагання реакційної групи його отців набрали такої потужності, що їх не можна вже було приховати від світу ніякими силами. Протести прогресивних єпископів залунали на весь голос. Пристрасті несподівано завирували в душах, підбудованих твердою церковною дисципліною. Модератори Собору опинилися перед konieczністю приступити до виконання своєї ролі у найфізичнішому розумінні. (Немає ради, таки додаткова література. Модератори в атомовій фізиці, за енциклопедією: «Гальма щодо нейтронів, які наслідком своїх особливих властивостей — інерція реакцій супроти вільних нейтронів — мають спромогу ті дуже швидкі — бл. 30 000 кілометрів на секунду — нейтрони, що звільнюються при розщепленні ядра урану 235, прийняттям їхньої ударної енергії гальмувати з такою силою, аж поки їхня швидкість набере бажаної, вельми незначної вартости, за якої нейтрони багато легше нашаровують собі дальші ядра урану 235, продовжують їхнє розщеплення і тим уможливають ланцюгову реакцію. За модератори правлять найпершою мірою графіт і важка вода.»)

Усе це стало відомо звідусіль: з радіо і з преси, з лаконічних

вісток і з стурбованих коментарів. Усім вірним і всім невірним щотижня розповідав про стан речі гострий на слово патер Маріо фон Галлі. Розповідали, зрештою, і ватиканські передачі, усіма можливими мовами. Усіма — крім української.

Тут бо панувала тиша й благодать. Слухавши ці пересилання, можна було собі скласти уявлення про основний настрій Собору як про тотально ягничий, коли то всі з усіма лише згоджуються й одні одних гармонійно доповнюють.

Так було, наприклад, судьбоносного дня 13. жовтня. Коли римська курія, цей бич божий Католицької Церкви та її Вселенського Собору, утворила таку щільну атмосферу, в якій годі було взагалі вже будь-яке розумне слово вимовити, п'ятнадцятеро владик не витримали, зібрались у помешканні кардинала Фрінгса, уклали меморандум і подали його папі. Саме того дня довідався про це весь світ. Саме того дня український диктор змальовував особливо ідилічну картинку.

Він повідав того дня, як один український владика хвалив соборову схему про Церкву за те, що в ній добре узгіднені земні та есхатологічні моменти. (Це принаймні могли більш-менш без труду зрозуміти в Києві, для якого, як то можна вивести з часових заповідань диктора, і призначаються найпершою чергою ці передачі. Бо були справи, які у Києві розуміли з трудом, а то й зовсім ні. З терміном «пасторальний» там, поза всяким сумнівом, щоразу постає заковика, тому що він, за прийнятим більшістю українців значенням, стосується тільки до спеціальних балетних вистав у костюмах і перуках стилю рококо. Ще важче було нашим землякам удома збагнути, чому коли святі у небі співпрацюють з живими на землі, то це має саме христологічний характер, — і що таке взагалі христологічний характер. А вже цілком годі було їм щось виснувати, коли вони почули, що молитва «Іже херувими», — текст якої український владика у своєму виступі проказав повнотою, бо, видно, латинські владика не мали про неї ніякого уявлення, — що ця молитва несе у собі парусійну ідею. Бо звідки ж їм, непросвіченим, знати, що таке парусійна ідея? Як на мене, то я, звичайно, розумів. Я маю фантазію, і мені досить легко перенестись у римські Бережани, десь так у рік 1934 абоццо. Втім, про мовомислення ще окремо далі.) Будь-що-будь, а конфлікт у Римі, як бачимо, 13. жовтня не мав місця. Усе було лагідно.

Щоб уникнути конфлікту і з тими, хто прагнуть спинятися на схемах докладніше, і з тими, хто наполягають на їх рівномірно-прискореному голосуванні, наше радіо воліє взагалі оминати справжні теми соборових нарад. Коли найвищі церковні достойники вдалися були до мало достойної теми про те, який би остаточний титул вигадати для Діви Марії: «Матір Церкви», «Матір усіх людей», «Марія Посередниця», «Марія, Заступниця та Помічниця християн», «Марія, Матір усіх віруючих» тощо, тощо (бо треба було так зробити, щоб

надмірним звеличенням не зразити протестантів, а надмірним зниженням не насторожити православних), — то україномовне радіо подало, мовляв, інший український владика... Ні, він не заявив до відома всіх, що Матір Божа є Матір Божа і дискусії не підлягає. Він просто запропонував ще один титул: «Марія Покрова».

У неділю 27. вересня, коли все навкруги тремтіло від сперечань про дійсно актуальні справи, такі, як свобода віровизнань і ставлення до євреїв, наш незатямлений диктор усі покладені йому п'ятнадцять хвилин розповідав про голову св. Андрія Первозванного. П'ять хвилин, отже цілу третину відведеного часу, він присвятив на те саме ще й у четвер 1. жовтня.

(Тут доводиться знову звернутися до способу дужок. Майже синхроністично, проте так, що диктор міг уже про факт знати, у суботу 26. вересня, коли цю голову саме привезли до Патрасу, грецький учений Ніколас Томадакіс опублікував статтю в газеті «Катімеріні», в якій висловив сумніви щодо її автентичності. З усього серця пожалкував він, чому його Православна Церква не порадилась експертів перед тим, як просити голову з Риму назад. І чому, справді, цього не зроблено? Невже якби електронна аналіза виявила анахронізм, показала, що голова не належить первоапостолові, то від того захитався б християнський світогляд? До теми, чи шкодить наука вірі: Теллар де Шарден, геніальний католицький науковець, який провів рису між клерикалізмом та теологічним образом світу, наполягав на тому, мовляв, оскільки — цитую з післямови Шміца-Моормана в найновішому виборі його розвідок у німецькому перекладі — «творення править за діло Боже, то богослов не має права нехтувати найдрібнішою правдою, стосовною до цього діла». Я маю фотографії традиційної голови св. Андрія, і на мою скромну думку, вона сумнівна вже хоча б тому, що в обличчі ані сліду семітських рис. Воно радше германське. Цей чоловік, якому за життя, може, й не рубали голови, був схожий на Карла Великого з відомої луврської кінної статуетки і на того гота, якого в цілості кілька років тому знайшли робітники у торфовищі.)

Так, отже, мир і злагода.

Зовсім інакше там, де миру треба справді, треба настійно. Мова про царину, в якій диктор чуває обов'язок бути войовничим: про боротьбу з так званим матеріалістичним світоглядом.

Що воно таке, оте воювання двох світоглядів? За різних часів воно являло відмінні речі з відмінною кваліфікацією. Сьогодні це цілковите безглуздя без дна й без покришки. Воно безглуздіше за чехарду, яка, хоч і теж принципово не має виглядів на розумне закінчення, все ж таки приносить учасникам бодай радісні емоції. Борюкання з грімкою назвою «ідеологічний бій» не дає ніякої радості ні одній із сторін, не породжує взагалі ніяких почуттів, крім почуття роздрагування, бо, будучи слуховим свідком бою, відчуваєш безперервно, що говориться щось абсолютно не те.

Схематизую приклади. Ідеологічний борець із радіостанції повчає тих, хто твердять, мовляв, не Бог сотворив природу, а природа сама зробилась. Як повчає? Порівняннями. В одній минулорічній передачі (на превеликий жаль, я пропустив записати день її звукової дійсності) він порівняв досконалий устрій осиноного жала з далекими від прещизности вістрями, що їх виготовляє людина. Що з того слідує? Щось, що було б страшне, якби не було таке глупе. Відомо, що, на відміну від бджоли, яка, вжаливши раз, гине, оса може вражати без кінця. Людина кілька днів поскиглить, кілька днів по тому почухається, та й діло з кінцем. Але коли оса діткне рівну собі комаху, то комасі буде з того смерть. Отже — що? Бог творить кращі знаряддя вбивства, ніж людина, Бог майстерно пристосував природу для взаємного нищення, чи як?

Таке буває, коли керуються міркуваннями провінційного екзегета, коли не враховують, що над питаннями механіки та свобідної волі б'ються як не як кращі голови і що, в усякому разі в Києві, на ті речі мають таки переконливіші пояснення.

Не ліпше буває, коли на римській «руській вулиці» пробують християнство ушляхетнювати історією та культурою. У п'ятницю 25. вересня читано великий список людей науки, діяльність яких могла мати місце лише завдяки існуванню християнської Церкви. У спискові числились Галілей та Айнштайн. Ні, я не недочув і не описався: точно — Галілей і Айнштайн. Воно, звичайно, при бажанні можна й так сказати. Відкриття Галілея, авжеж, сподіялися церковною справою, бо, приміром, ватиканська обсерваторія за наших днів — незаперечний факт. Тільки що тут, хоч не хоч, виникає додаткове питання: скільки ж неоцінених прислуг християнській Церкві міг би ще зробити Галілей, якби християнська Церква не... Що «не» — широко відомо навіть і з серйозних католицьких підручників. Ну, а Айнштайн? Може бути, може бути. Лише, знову ж таки, незрозуміло, чому наш диктор, коли бажає вжити особливо сильного виразу, то каже: «Отаке релятивістичне думання!» (І знову мушу вдагтися до дужок. Піклування про те, щоб адоптувати все на світі, з чого тільки можи вирости користь, приносить подивугідні результати. Робивши огляди «католицької преси», радіостанція включає в цю рубрику всяке друковане українське слово, яке з'являється у Західньому світі, отже, не тільки «Християнський голос», а й «Свободу», «Гомін України», «Шлях перемоги», ба навіть Ярів Славутичів альманах «Північне сяйво»!)

На який ґрунт падають такі зерна, який склад і які властивості ґрунту?

Офіційно він іменується, отже, матеріялістичним: і тут, і там. Уся справа лише в тому, що термін сьогодні і термін тогочас не збігаються. У нашому радіо, казавши «матеріялізм», мають на увазі гонитву за життєвими вигодами як рушійну силу, т. т. те, чого у

«матеріалістичному» суспільстві не було і нема. Там поняття матеріалістичного та ідеалістичного існують виключно, щоб розрізнити два погляди на причину постання світу (або світів). Тут, своєю чергою, «ідеалістичний» це той, хто закочує очі під лоба, без кінця деклямує і завиває, хтось, неодмінно астеничної будови, неодмінно з шіллерівським носом, і як його ще собі уявляє українське захолюстя.

З певного часу, щоправда, коли на тиск життя вже не можна було не реагувати, у наських змаганнях помітні спроби поправок. Хтось дальновидніший пояснив нашим дикторам, що справа не тільки у «віддаванні ся змісловим приемностям», а й ще у чомусь. Ну так, але від тих пояснень дротики у пропагандивному апараті ще більше переплутались. Кожне чергове пересилання з ідеологічною темою — черговий скандал.

Схематизую ще раз. У пересиланні 15. листопада 1963 було говорено про душу. Було говорено, що вона безсмертна. Доказ був такий: людина протягом усього життя, від дитинства до старости, свідомо сама себе в тому розумінні, що свідомість її незмінна, у той час як тіло її (молекули) змінюється. Час виходив, і диктор попередив (дослівно): «Дальші докази існування душі подамо в наступну п'ятницю.» Наступна п'ятниця (22. листопада) настала, і диктор справді подавав дальші докази. Дальше вихвалювано душу і дальше ганено тіло, «призначене на поступове нидіння». І ще настала п'ятниця — 29. листопада. І це вже, як і треба було сподіватися, наступила п'ятниця мовомисленного хаосу.

Вихідна концепція була: людина відрізняється від тварини тим, що коли ця остання створена за родами, без душі, але з даром успадкування, людина створена з душею, але зате без спадковости. Молода група мурашок, відокремившись від старої, відбудувала б мурашник. Люди — ні. Доля людини така: за «святим автором», душа її походить безпосередньо від Бога. Душа могла б існувати окремо як «субстанція», проте Богові «сподобалося» поєднати її з тілом.

Не тільки в мене, а й у кожного, хто ще не захистив докторату, при слуханні таких коментарів до Божого твору виникає шереха неunikненних питань. Якщо змінюються тільки клітини тіла, якщо душа весь час та сама, то чому не той самий її досвід, чому він потребує щоразового поновлення, коли виникає потреба «відбудувати мурашник»? Чому досвід не існує спадчиною у тій самій вічності, в якій перебуває душа? І чому саме тілу припала така халепа по тому, як Бог поєднав його з душею? Адже це сталося ще до гріхопадіння, тож обидва Божі компоненти людини мали б бути, скажімо так, рівночисті? А якщо ні, то що: виходить, Бог знав наперед, що наділяє людину чимсь нетривким, двозначним, чимсь високою мірою підозрливим? Чи, може, Бог того не знав? У писаному тексті Біблії, справді, сказано, що не знав (Бут. 6, 3; 5 — 7). Але тоді виникає нове питання: що про все те знає несвятий автор з україномовної ватиканської ра-

діовисильні? А якщо не знає, то чого ж так страшно запопадається бичувати плоть, а не знайде собі приемнішого клопоту?

«Я мушу бути спершу інтелігентний, бо інакше я не зможу бути слухняний», — переконливо витукнув на 80-му з'їзді німецьких католиків у Штуттгарті, в неділю 6. вересня 1964, о. Маріо фон Галлі. А бути інтелігентним, це ж і є оте цитоване: не мати права «нехтувати найдрібнішою правдою».

Тим часом спитайте нашого слухняного католицького інтелігента, що він знає про справжні правди. Спитайте його, що він знає, наприклад, про ті гідні великої пошани намагання замирити догму з здоровим глуздом і припинити вигадану війну між духом та матерією, намагання, звані у минулому сторіччі «лібералізмом» і «модернізмом», — що він вам відповість, наш інтелігент? Найбільше, про що він знає, це — про накладену на духівництво обов'язкову «присягу проти модернізму». (Неймовірна шкода, що присягу цю судилося укласти саме Пієві X, з якого був добрий і всіма люблений папа.) Та й то як знає? Ось саме так, як знав про заборону куматися з нечистою силою охрищуваний у VIII сторіччі варвар, коли його неволили примовляти так званою франконською обітницею: «Форзаххісту унгольдун?» — «Іх фурзахху.» («Чи зрекаєшся ти чорта?» — «Зрекаюсь.»)

Ідеалізм і матеріалізм! Скільки прекрасних, розумно обґрунтованих доказів усеприсутности Божої там, де за звичкою вимовляються порожні слова, могли б дати релігії подивугідні об'явлення природничих наук, якби релігія так довго, та куперто не вбачала в цих об'явленнях діла дияволов! Ця задавлена, закорінена, заїла недовіра просто незбагненна. Уже з отого — сьогодні в науці: давно банального — обводу кола, у безконечному побільшуванні якого Миколай Кузанський прознавав перетворення у пряму лінію, можна було знайти слова для пояснення, що таке вічність. Слова, куди простіші й зрозуміліші, ніж ті, якими безуспішно оперують і досі. А й не казати, що засобами модерної фізики та математики церковні догми можна без порівняння приступніше довести для людських мас і тим звільнити їх від непосильних головокруток.

Ідеалізм і матеріалізм. Свою німецькомовну працю про семантичні проблеми у слов'янських перекладах з Шекспіра, я, серед інших, надіслав професорові Гайзенберґові, авторові формули універсуму. Йому — через те, що наприкінці я процитував за пресовим переказом цьогорічну його доповідь на початку червня в Атенах: «Природний закон та структура матерії». У відповідь учений прислав мені повний англомовний текст доповіді. Читавши ці вісімнадцять відбитих фотодруком сторінок, я не міг, поперше, вийти з дива, що англійська мова може бути така легка й збагненна. Подруге, я не вірив своїм очам, що такою елементарною мовою можливо висловлювати такі величезні речі.

Без однієї-єдиної ноти деклямації, — що, зрештою, самозрозумі-

ло, — пояснив цей надзвичайний мислитель, яким то робом сьогоднішнім висновкам атомової фізики більше личить світ не Левкіпа й Демокрита, а Платона. Отже, не тільки «ідеалізм» взагалі, а й «платонізм» у достеменному значенні слова! Між протонами, електронами й нейтронами, а одночасно навколо них — існує ще «щось». Розумом і досвідом Вернер Гайзенберг стверджує кібернетичний принцип, мовляв, ціле — більше, ніж сума складових частин. Нормально й високо логічно переходить він на обґрунтування метафори, на визнання вирішної ролі поетичного виразу для образу світу.

Для мене особисто була в тому повна підтримка у моїх розважаннях над теорією комплементарного перекладу з однієї мови на другу (і — розповсюджуючи — над ролею семантично-комплементарного ядра у творенні національної культури, бо, за моїм переконанням, інакшого визначення, що таке нація і для чого вона потрібна, нема й не може бути). Але тут ствердження й підтримка далеко не тільки для мене особисто. Чого ж, здавалося б, ще бажати?

Справа, тим часом, стоїть так. Енцикліку папи Павла VI «Церкву свою» я прочитав з великою уважністю, речення в речення, два рази у дуже повільному темпі, шість сторінок газетного формату, відведених їй у віденському часописі «Фурхе» з 15. серпня 1964. Її викладове вміння, її сяючі властивості стилю — це щось таке, про що наш безмежно простонародний Іоанн XXIII міг би тільки мріяти. Мені незрозуміло, чому саме цим прецизним стилем висловлюється ряд думок, при найліпшому бажанні геть незбагнених. І, зокрема, ця:

«Бачимо атеїстів, як вони іноді з наївним ентузіазмом, строго покликаючись на людський розум, намагаються дати наукове пояснення універсуму, спроба, тим більше виправдана, чим більше вона ґрунтується в логічному ході думок, який раз-у-раз буває не позбавлений схожості з ходом думок нашої класичної шкільної філософії. Вони гадають що тим вони знайшли внутрішнє виправдання. Та всупереч своїй волі, примушені внутрішньою силою доказів, вони повинні б таки кінець кінцем прийти до нового метафізичного або логічного ствердження буття найвищого Бога. Чи не лежало б тут на нас допомогти цьому логічному процесові з тим, щоб політично-науковому атеїстові стало ясно, що він мусить у певному пункті спинитись і відмовитись від дальшого чисто розумового вхоплювання універсуму, а тим робом прийти до того поняття об'єктивної дійсності космічного універсуму, яке пробуджує в душі відчуття Божої присутності і кличе на уста смиренні й сумирні слова оцасливлюючої молитви?»

Мені незрозуміло, як могла така думка виникнути в мозкові сучасного папи взагалі, і незрозуміло, чому він, не зваживши можливих наслідків, поставив її на почесне місце вже у першому своєму окружному посланні.

Невже заклики й попередження цього роду, цього тону мали б ста-

ти за основний рід і тон у «діялозі» з тими, хто не належить до Церкви? З власного досвіду: я атеїстом ніколи не був (за винятком одного разу, коли мені, десь так в одинадцятирічному віці, не вистачило кількох копійок на квиток у кіно, не вистачило при самій касі, і я зрікся був Бога щось на два або три місяці, аж до наступної розмови з моєю бабусею), — але і мені давалося все воно нелегко. І не то що в розумовому чи нерозумовому поясненні вселенної, а й у найпершому питанні кожної людини, великої і малої: про розумну підставу самої молитви.

Звольте прихилити увагу до того, що я хочу подати на розгляд. Якщо ви не бубоните, а думаєте над словами та їхнім значенням, то ви насамперед зайдете у сліпий кут особистого кшталту. Почавши з спроб зміряти можливості молитовної вартости у таких градаціях, як прохання для себе грошей, прохання для себе здоров'я, прохання про щастя для любих людей, прохання про щастя для людей, яких ти ніколи не бачив і не знав, ітд., ітд., — ви прийдете, нарешті, до такого питання: для чого Богові взагалі ваша молитва, якщо він має власний плян і так чи так виконає його в усіх деталях, залежно від власної волі, а не від бажання людей? Найбільше, що вам із цього приводу скаже ваш катехит або парох (або, якщо вони не знаються на таких речах, то — присвячені темі теологічні трактати), буде таке: Бог у своєму пляні передбачив усе, отже й те, чи ваша молитва відповідатиме його волі, а чи ні. Але тоді, ясна річ, наступним питанням вашим ви звернетесь по самий глузд такої діяльності Божої. Чи може цікавити Творця творення людей задалегідь із сумою їхніх бажань, що з них одні лежатимуть у його волі, і він їх виконуватиме, а другі хоч і теж виникатимуть з його волі, проте будуть спрямовані проти його волі, отож таких бажань він, самозрозуміло, не виконуватиме? І на це питання відповіді наша християнська Церква не дає.

Її дають інші релігії. З них я її запозичив для себе і прийняв на озброєння. Вона чисто розумова, і я наполягаю на тому, що, всупереч закликові енцикліки «Церкву свою», я не повинен спинятися на цьому шляху. Коли від мене відберуть розумову підставу молитви, вона стане для мене безглузда, і я молитись перестану. А цього не хоче ні Бог, ні — я переконаний — автор енцикліки.

Незрозуміло, отже, чому людина, яка, взагалі не знаючи Бога, тим не менш, за твердженням самого ж Святішого Отця, неодмінно прийде до «метафізичного» визнання, — чому ця людина повинна сказати собі «стоп»? Бож важко припустити, що коли мова про «смирненні й сумирні слова ошчасливіючої молитви», то йдеться виключно про обов'язок певної міміки, про оту хворостину, якою мій милий ченчик відпускає з своєї ніші гріхи.

Але що незрозуміло мені, те, видно, без решти зрозуміло українським гучномовцям у Ватикані. Ці ничтоже сумняшеса проголосили «Церкву свою» за точніше визначення характеру Церкви, ніж то зроб-

лено в енцикліках «Матір і Навчителька» та «Мир на землі», і, окрилені, ще дужче заповзялися до агітації молитовним батіжком. Авжеж, таки ним, з усіма відмітними властивостями нашого постійного життерадісного «рад старатися».

Яке ж співвідношення сил?

Пластичний приклад італійських комуністів. Приклад, отже, близький — бодай територіяльно — до Риму.

Про модифіковане ставлення до релігії сказано у пропам'ятній записці Тольятті так (її опубліковано у газеті «Уніта» й у журналі «Рінашіта»; цитую за перекладом у московській «Правді» з 10. вересня 1964):

«У католицькому світі — так у розумінні організованого цілого, як і в католицьких масах, — відбувся за часів папи Іоанна явний зсув ліворуч. Зараз в осередкові католицизму спостерігається контрзворот праворуч. Проте, в низах усе ще зберігаються умови, сприятливі для зсуву ліворуч, і ми повинні розуміти це й допомагати цьому. У цьому розумінні нам аж ніяк не служить стара атеїстична пропаганда. Сама проблема релігійної свідомості, її змісту, її коріння у масах, проблема її подолання — усе те мусить бути поставлене не так, як у минулому, а по-інакшому, якщо ми хочемо дістати доступ до католицьких мас, якщо ми хочемо, щоб вони нас зрозуміли. У протилежному випадкові може статися так, що наша „простягнута рука” католикам може видатись якимсь перехідним міроприємством і навіть якимсь проявом лицемірства.»

І Люїджі Льюнго, новий генеральний секретар партії, в італійській телевізії, у середині вересня:

«У численних католиків уже нині відбувається замирення між вірою, прихильниками якої вони є, та визнанням ідеалів комуністичної партії.»

Хто думає, мовляв, тут тільки тактичний хід, тільки сама розрахована спроба використати людські почуття й традиції для лукавої мети, той анічогісінько не розуміється на тому, що насправді має місце у сьогоднішньому світі. Про проблему подолання релігійної свідомості в Тольятті сказано, здавалося б, зовсім недвозначно, — але що це таке, що воно означає?

Оцінювати таку річ як слід, оцінювати в усій її семантичній глибині значить насамперед збагнути цілу низку фактів. Ось факт: поява фільму «Свангелія від Маттея», що його з великим надхненням створив марксист П'єр Паольо Пазоліні, включивши в нього незмінені новозавітні тексти (і присвятивши його, до речі, пам'яті Іоанна XXIII). За інакшої ситуації факт, що у «лівому» мистецькому творі звучать церковні тексти, міг би радувати Церкву. За сьогоднішнього, однак, становища він править за виразну загрозу, що Церква проти власної волі відступить ці тексти у посідання інакших сил.

Очам наших оборонців ідеалістичного світогляду інакші сили уяв-

ляються дуже видимо, дуже вхопно. Природою речі, головна ціль їхнього теперішнього стріляння — Ільчов. Саме бо цьому відповідальному партійному функціонерові припало останнім часом говорити багато слів проти релігії. І от його й чешуть. Але зате вже як чешуть!

Хто читав стосовні статті й промови Леонида Ільчова, міг без зайвого труду помітити, що вони — не вираз остаточної людської мудрости. Проти його антирелігійних тез полемізують навіть комуністичні колеги, от хоча б ті самі з журналу «Рінашіта». Вони роблять це, враховуючи потребу до важливости предмету достосовувати культуру виразу.

Не те наші полемісти. Той, хто в явищі атеїзму не вміє нічого диференціювати, для кого філософічне й логічне його підложжя зливається в одне з звичайним богохульством та хуліганським ображанням почуттів віруючих, — той і в самому собі втрачає межу, не знає розрізнити між дискусією та парубоцькими висловами. Ось із лексикону наших оборонців «ощасливлуючої молитви» — воювання проти київського антирелігійного часопису (передача 1. грудня 1963): «каже наша пословиця: дурному вічна пам'ять», «обжора», «дурень з писаною торбою», «пиячина», «блатний стиляга», атеїста треба «в кариті скорої допомоги відвезти до дому сумашедших» і подібне. Філіпкі проти «самого» (передача 8. березня 1964): «тарабанщина», «словоблуд Ільчов».

Гай-гай, якби ж то можна було сурмою надхненного «балаку» валити всі незручні ерихони! Та жорстока дійсність має дещо тривкішу будову.

Індуси, розумні люди, у своїх релігійних школах починають з того, що ґрунтовно студіюють усі видатні атеїстичні течії.

Розумні з-поміж італійських священиків та єпископів, числом п'ятсот, які нещодавно зібралися були в авлі мілянського Католицького університету, теж будь-що-будь не могли оминати проблему атеїзму. Принаймні — релігійної байдужости. Церква, не знавши задовільних відповідей на пекучі питання духового та соціального життя, спекується питань самими заборонами. «Робітники втомилась від християнства, яке тільки й робить, що каже „ні”», — заявив з гіркотою монсеньйоре Коста. У Міляні ухвалили заходи, щоб наблизити духівництво до реального життя трудящих.

І турїнська газета «Стампа» зробила такий лаконічний підсумок: «Питання про вислід гри залишається, звичайно, повнотою відкритим.» Що, зрештою, править за аксіому.

Атеїзм виник задовго до народження комунізму. Він виник з важливих причин. Їх багато, цих причин, і всі вони без винятку ґрунтуються у практиці Церкви. Головні — знову беручи схематично — дві. Одна лежить у ділянці витлумачення. Друга криється в історії.

Якби зібрати докупи всі церковні трактати про свобідну волю і виставити їх в одну лінію, вони напевно б опоясали земну кулю. Але

сума їх так і не звела до спільного знаменника два твердження про справу. Твердження ці діаметрально протилежні, і обидва вони містяться в одній і тій самій священній книзі християн. Одне з них висловлює син Сираха (15,14 — 20), воно являє тезу про те, що Бог не велів нікому творити зло і що зло виникає виключно відповідним вирішенням самої людини. Друге має місце у посланні апостола Павла (Рим, 9,14 — 24), згідно з ним, Бог заготував людей з розподілом, «одну посудину на честь, а другу на нечесть», заготував невідклично, тим то «виробові з глини» протестувати проти фантазії «ганчаря» — наказано.

Вірні, людські маси, якби й змогли котримнебудь чудом прочитати все з цього приводу написане, однак не винесли б для себе недвозначної відповіді. Я вже показав на частковому питанні про глузд молитви, що відповіді винна церковна наука, теологія. Винен її і теперішній Ватиканський Вселенський Собор, «надія людства» (з наголовом на останньому «а», як його назвала наша радіостанція у передачі 24. листопада 1963). Бо якраз те, на що людство надіялося найбільше, схему про джерела об'явлення, обернено у невластивий бік, обтято, зібгано, обв'язано шнурами і просунуто кудись та абияк. Питання залишається відкритим.

Відкритими питаннями, однак, без кінця харчуватися годі. Людям, громадам, націям, суспільствам треба жити. Відповідей шукають самотужки. Одного разу хтось засумнівався, чи справді нечестивому посудові так і роковано довіку нести своє призначення. І от великий педагог Макаренко взявся за експеримент. Силу-силенну людських посудин, духово скалічених дітей та підлітків переробив він на повноцінних, свідомих життєвої мети людей. А що це мало місце поза рамами церковного впливу, що це мало місце таки в комуністичному суспільстві, — так чия ж у тому провина? І чия провина, що живе життя заперечило букву? Що у сперечанні Церкви та її противників на долю других падає ще один плюс, а на долю першої — черговий мінус?

Щождо історії... Війни за «надприродну» ідею, «християнські» масові навернення мечем, вогняні процеси проти нещасних жінок з категорією «відьма» (процеси, теоретично підтримані святим Томою Аквінським, відбулі між XIII та XVIII сторіччями в числі один мільйон), «свята» інквізиція, тиск на вільну думку, промивання мозків, духові кацети, «самокритика» Галілея, фізичний терор, нацькування народів одних проти одних, — усе те, що в енцикліці папи Павла VI називається «людською слабкістю» і коментується так: слабкість «деколи (у німецькому перекладі: „ін етва”) робить розпливчастою ясність її (Церкви) ліній і кидає тінь на її діяльність», проте таке стається не тільки «допустом», а й у межах «волі Бога, який провадить Церкву і подає їй допомогу!» (Цитати я переклав по-зможі найточніше. Тим не менш знавців латини прошу звірити з оригіналом.) Ну й

дивна ж істота, ота людина! Її нещасна слабкість здатна затулити всю силу Божого проводу настільки, що, не будши істориком, а тільки справді почитаючи «книжечок», просто чудуватимешся, як воно жваво протікало двотисячелітня передісторія нашого двадцятого сторіччя, як вона його послідовно підбудувала всіма його чарівними питоменностями — його, «зматеріялізоване», «зрелативізоване», «збольшевізоване», «безбожне» і яке ще там.

Тож виходить так. З одного боку прагнуть, нарешті, покінчити з страшною спадщиною Сталіна й почати все по-новому, — і це не тільки Тольятті, а й усе наше найновіше покоління вдома, вкупі з усіма чесними людьми старої генерації. З другого ж боку повчають і закликають молитися, не пояснюючи, що значить у цьому випадкові — молитися. З одного боку бажать ліквідувати зло раз назавжди, включно з його первопричиною (бо саме це, і тільки це мають на думці, коли мова про «проблему подолання релігійної свідомости»). З другого боку, замість зглибити причину, лають наслідок, дешевою задерикуватістю щосили вдають «воюючу Церкву». З одного боку аргумент. З другого — незадоволене бурмотіння.

А хочете знати, що треба зробити, щоб усе було добре? Дуже прості речі.

Вирішіть нарешті на всі віки, чи був слухний мудрий син Сираха, а чи мав рацію апостол Павло (або той, хто дописував і виправляв його листи, бо й це справа все ще нез'ясована). Від того залежить рішення, чи правильно робив комуністичний педагог Макаренко, виховувавши добрих людей, а чи він помилявся.

Вирішіть, нарешті, й питання п'ятої заповіді. Вирішіть ствердно. Винесіть із собору Петра авторів воєн за віру та адораторів варфоломійських ночей. Поясніть світові, що перший, хто вчинив або схвалив убивство іменем Христа, був не святий, а був злочинець. Проголосіть його первородно винним за всі наступні вбивства на землі. Починаючи ним і закінчуючи його найновішими наслідувачами, засудіть їх усіх, весь сонм убивць із ножами, шаблями, рушницями, гарматами та атомовими бомбами. Заявіть на весь голос, що Бог при тому не стояв і в тому ніколи не допомагав.

Вирішіть і справу багатства й бідности, ситости й голоду, справу привілейованих і упосліджених.

І скажіть людям, що віра в Бога це не відмова від шляху розуму, а точне знання факту. Покличте на допомогу кібернетику, електроніку, астрофізику, калькуль, комплементарне мислення, повірте відкриттю антиречовини і намаганням біологічно поліпшити людство. Зрозумійте, що така можливість діяти це не спротив Богові, а, навпаки, черговий його дар для вдосконалення світу в його душі.

Зробіть усе це, і ви узрієте чудо.

І ще одне: звільніть мене від обов'язку викрикувати невластивим мені регістром. Я не проповідник. Я не пророк, не засновник

релігії, не навчитель життя і не мораліст. Я просто людина, яка любить життя, любить добре зроблені речі й добре утворених людей. Мені приємність обмацувати річ, прознавати закони її будови, і мені радість доторкатися до людського в людині. Я не хочу, щоб усе це хтось руйнував, а хочу, щоб воно існувало і щоб кожен, хто приходить сюди знову й знову, переконувався, що ось таким робом жити серед людей і речей було доцільно, що воно мало глузд.

Я хочу ще сказати про суевірство. Нехай не буде сумнівів і вагань: воно дуже речовиста справа. У католицькому теологічному словникові Карла Ранера та Герберта Форгрімлера, виданому Гердером 1961, воно має точне окреслення (за збігом обставин, оскільки у німецькій мові це слово починається з «а», ба навіть з «аб», воно й стоїть у словникові найпершим, як виразисте попередження до всього по ньому наступного):

«Суевірство, 1. малювання (достотно: „Нахеффунг”) справжнього вшанування Бога в якійнебудь, не достойній Бога, формі, у довірі до формул та ритуалів, щоб вимусити допомогу або розгадати майбутнє; 2. релігієподібне вшанування дійсних або конструйованих „сил” замість Бога. Здебільшого — явища занепаду котроїсь релігії» (ст. 11).

Я хочу сказати, що гасла у першій частині цього мого твору, «Христос воскрес — воскресне Україна» та «Бог і Україна», я навів був без посилання на авторитет. Тут же я їх демаскую авторитетним словником: перше як вимушування допомоги з одночасною розгадкою майбутнього, друге — як конструювання «сил» на місці Бога.

Така віра — хитка, хочу я сказати, вона крихка, вона розлітається не тільки від найлегшого дотику «тарабанщини словоблуда», а й при першому нездійсненні проханого, коли постає потреба вирости в уявленні про Бога, прознати його недосяжність і для «подолання», і для «оборони». Той, хто боїться так уявити собі Бога, вірить лише у Бога шухляд і параграфів, вірить не в Бога, а в якенебудь «візантійське» мальовило, що сидить у свідомості й підсвідомості з часів дитинства у рідній Коломиї.

Слово, яке водночас охоплює поняття суті космосу, ставить питання, для чого людина живе на світі, і дає на нього ту відповідь, що зміст життя полягає у постійному творенні диспропорції між «брати» та «давати» з свідомою, добровільною і безплатною перевагою у друге, — це слово в нашій мові історично уклалось у звук «Бог». Слово може бути інакше (в різних мовах воно справді різне), бо суть є суть, а слово — тільки слово.

Я католик тому, що цю свою формулу я вважаю за таку, до якої нічого додати і від якої нічого відняти, тобто — за універсальну, за «католицьку». Вона повністю покривається з моїм образом світу, тим то я й справді не потребую «віри в Бога»: я просто знаю, що воно саме так, а не інакше. Віра ж завжди більш або менш залежить

від імовірності, і ймовірність ніколи не буває тотожна з певністю (перифразовую чужий афоризм).

З моєї певности неспроможні мене вибити ані наївні докази, спрямовані проти релігії, ані наївні докази на її оборону. Неспроможні мене захитати, отже, й голосові вправи українських пересилань з Ватикану.

Але час від часу, для спорту, я роблю так. Я слухаю передачі з таким наставленням, ніби я анічогісінько не знаю, а в їхніх оловідях шукаю спізнати правду. Присягаюся словом чести, і Бог мені свідком: якби я справді був такий невідущий, то після слухання п'ятьох-шістьох пересилань поспіль з мене зробився б свідомий і переконаний агейст.

Думаю, що так і робиться з слухачами в Києві, які випадком або з цікавості включаються у ці вибрики етеру.

А, крім усього, тут проблема безбожництва ще й спеціального роду. Чи пригадуєте ви такий образ: «безбожно фальшивити»? Так кажуть, наприклад, про співачку, яка детонує. В українських радіопересиланнях з Ватикану лунає безбожне мовомислення.

Це словесні побудови без побудови. Вони без граматики, з розсвареними підметами та присудками, з полишеними напризволяще додатковими реченнями. Якщо б виникла потреба на вразливих зразках вивчати те, що по-грецькому зветься «анаколут», т. т. безглузде вривання або продовжування фрази, то на те є нагода щовівторка, щочетверга, щоп'ятниці й щонеділі, кожного разу по п'ятнадцять хвилин. Розвиток переривається впертим і невхильним велінням, яке тягне речення на зовсім інакший хід. Славетне «перейшовши міст, його зустріла кицька» було б у цьому контексті ще розміром незначним гріхом. Тут будується неначе дванадцятьтонова музика, одночасно на різних стартах, лише з тією різницею, що дисонанс у наших авторів виникає не з свідомої волі, а з абсолютної безпорадності.

Але безпорадність не з випадку. Вона — плід історичної зарозумілості. І зарозумілість такої змасованої густоти, що мовцям ні на мить не спадає на думку порівняти свої «норми» навіть з найелементарнішими правилами греки та латини, на яких вони вчать під час богословських студій. Що ж казати вже про норми (справжні) української мови. «Не знаю як хто, але я такого стилю ненавиджу», — відповів один духовний автор, коли редакція журналу «Україна і Світ», куди він був надіслав статтю, запропонувала йому перероблену по-людському її версію. Так: «такого стилю» — в родовому відмінкові. «Да здравствует великого русского языка.» Чоловік не зміє сказати рідною мовою навіть те, що він її, рідну мову, ненавидить!

Вони її не сприймають, вони її не відрізняють, вони нею погорджують, ці люди. Вони знають тільки свою, «елітарну», так звану «незмосковщену», мову Підгайців та Пацикова. Роками, роками з ватиканської радіостанції чути гнітучу, бездарну звукову п'ємонтшину, доволочену за наших часів до неуявленої дегенерації.

Коли її слухаєш, коли над нею думаєш, ти ризикуєш утратити над собою владу і зсунутись у барокковий градус. Я, здається, межі ризику переступив, тому на ходу обертаю стерно. Переключаюсь на самі ілюстрації і на притаманний мені тон.

Я на нього поготів управнений: я сигналізував особам, які могли б на радіостанцію вплинути. А що вона їх не послухалась, то тепер прошу дозволу на приватну безпощадність.

«Світлина, яка вхоплює момент, в якому митрополит дає благословення» (передача 31. жовтня 1963). Можна ще краще: автори, які не знають слів, які не є «які». «Маріянська схема буде влучена до тієї про Церкву» (тоді само). Куди — «до тієї»? Секрет винахідника і секрет німецько-польської конструкції. «Виголосив знамениту вчительську проповідь» (12. листопада). Мова про «повчальну» проповідь: семантичне нерозрізнення. «І багатьох єпископів поспішило з запрошенням» (14. листопада). Треба розуміти, що так учинило «багато» єпископів. «Катедра» (тс). Якщо слухач на Україні й прознає у цій нашій сьогобічній вимові те, що він вимовляє як «кафедра», то в усякому разі так і гадатиме: мовляв, ідеться про учбову катедру. А радіомовець тим часом уявляє собі соборну церкву.

Слухавши 15. листопада, ви могли почути таку чудасію: «розбавлена громадка дітей». Не ламайте голови, все-одно не здогадаєтесь. Підкажу: це гурток дітей, що захопився грою, забавкою. 17. листопада: «пізнати нашу науку та її походження з депозиту Божого об'явлення». За семантичним рядом української мови, слово «депозит» належить не до богословської термінології, а до банківської. 26. листопада говориться про «продовження шани» святому Йосафатові, та ще й з наголосом на прикінцевому «и». Коментарів не потребує. «В храмі святого Петра чи на площі перед нею» (8. грудня). Чи може храм, хоч він і святого Петра, аж так блискавично міняти свій рід? «Ісус хлопчина і молодець» (15. грудня). Коментарів не потребує. «І як він не мав би його для вас мати» (19. грудня). Коментарів не потребує. «У південній частині азійських Советів» (тс). «И» автентичне, і цілість теж коментарів не потребує. «Безпеку покладає на розумне віддалювання небезпеки» (27. грудня). Цілости нема, але однак коментарів не потребує.

Почувши про «тисячі академіків» (8. березня 1964), які зібралися в залі, ви подумаете з заздрістю: що воно за країна з такою багатою кількістю вчених найвищого рангу? Розчарую вас: мова всього лиш про студентів. Почувши про «простеньких людей» (9. квітня), ви несамохіть усміхнетесь. «Простенький» бо це й справді хтось дуже простенький, сливе дурненький. Але ні, наш диктор так називає людей простих на відміну від високопоставлених. А чи знаєте ви, хто такий «Михайло Ангел» (тс)? А як же: не отаман часів громадянської війни, а ніхто інший, як сам Мікель-Анджельо. Логіка перекладання

імени та сама, що й в утвореннях типу «Сашко Гарматенко» або «Левко Пузатий».

А знаєте, як було воно, якщо диктор вас запевняє: «до причастя майже приступила вся парохія» (15. жовтня, оце кілька днів тому)? Ось як воно було: уся парохія повільно підійшла до священика з святими дарами, подивилась на нього, постояла, постояла та й пішла собі геть, так і не причастившись. І сталося так тільки тому, що диктор не знав, куди поставити слово «майже». (З причастям, за українськими католицькими «масовими медіумами», можуть взагалі траплятися речі несусвітенні. Так, якийсь час тому я прочитав в одному журналі, у звіті про церковну врочистість, що певної миті люди почали «пхатися» — дослівно! — до святого причастя. Запахує слово мало б передати уявлення про «тіснилися», «громадились» ітд.)

Ідеологічні бесіди кожної п'ятниці носять таку назву: «гутірка про Боже й вічне». Коментар до цього потрібен. І то трошки докладніший, бо тут щось ніби ключ до всієї справи.

У словнику Грінченка до дієслова «гуторити» наведено такі приклади: «годі вже вам гуторити про свої смутки» (з «Чорної ради» Куліша), «на нашому хуторі по-нашому й гутори» (приказка), «зібрались три дівчини на Різдво, гуторять собі» (з записів самого Грінченка).

З того ясно (і не тільки з того, а й просто ясно з неогруеного відчуття української мови), що, поперше, гутірка не може відбуватись монологом, а потребує щонайменше двох партнерів, і, подруге, що гутірка це розмова не дуже серйозна, розмова про се й про те. По-італійському це буде «к'як'ера», по-німецькому «Гешвец». Російський найточніший переклад був би: «болтовня о Божьем и вечном».

Прошу ще дозволити мені сказати «діксі». І ще сказати «сапієнті сат». (Бо скажу по-нашому, то навряд чи зрозуміють.) І тоді залишаються тільки висновки.

Читавши їх, знайте, що я — ще раз нагадую — не пророк і не проповідник, а тільки людина, яка, при всій своїй сваволі, таки любить порядок.

Якщо за весь цей час, починаючи з 1596 року, владики латинського обряду не встигли взнати, який зміст має в нас молитва «Іже херувими» і як особливо ми називаємо Діву Марію, то вони й далі того не знатимуть. Оповідати їм про це, значить, зайво.

Якщо Ватикан досі не утворив киево-галицького патріархату у Філадельфії чи у Вінніпезі, то вже, мабуть, і не утворить. Просити його про це теж зайво.

І якщо нема якихось особливих пропозицій до соборових схем, то брати участь в їх обговоренні теж зайво. Бо цього так чи так не помітять і у публіковані вибори найцікавіших виступів — не включають.

Що не зайво? Ану пофантазуймо. Ось хоча б таким робом.

Якби я був духовною особою, для мене найцікавішою людиною була б не така, яка вірить за інакшим обрядом, а така, яка взагалі не

вірять. Маю на думці, звичайно, не когось недорослого чи поверхово спантелеченого, а когось, хто дозрілий і переконаний. Було б цікаво, не погоджувавшись з людиною щодо первопричини, домовитися з нею про остаточний наслідок: про спільне життя на землі. Оскільки я не бажав би на цю людину йти війною, то я з нею зустрічався б і мирно цілими годинами розмовляв.

По двох-трьох розмовах я зробив би відкриття. Виявилось б, що про дух та матерію ми нічого як слід не знаємо: ані він з його дедалі модифікованими даними науки, ані я з моїм писаним текстом та усним переданням, де йдеться щонайбільше про символ, але ніяк не про об'єктивну структуру явища.

Коли б ми по тому заходилися розмовляти про історію, то ми зробили б наступне відкриття. Обом нам би стало ясно, що гріхи його історії без Бога повнотією залежали від моєї історії, яка відбувалася нібито во ім'я Бога. А коли б ми вдалися до цифрового рахунку жертв історії, то, передбачаю, я не опинився б у моральній перевазі.

Але тоді сталося б те, що треба. Ми обидва збагнули б, що хочемо того самого: щоб історія не повторилася і щоб були люди на землі. Ми уклали б священний союз на ґрунті спільного прагнення та взаємної пошани.

Життєвий девіз папи Іоанна звичайно перекладають у лоб: «не ламати, а гнути». Але так перекладати не можна. Щоб зрозуміти, що він мав на увазі, треба перекласти комплементарно. Треба сказати так: «не ламати, а пружавити». Або ще: «не ламати, а прихилити». Наша мова дає багато можливостей прознавати за словами їхню суть.

І уклавши з моїм партнером союз, ми побачили б раптом, що думками нашими ми водночас прихилились і до питання про суть. Він би сказав про неї по-своєму, «кібернетично»: мовляв, ціле таки більше за суму частин. А я? Як сказав би я «теологічно»? Якби я сказав щось суперечне цьому, я став би боговідступником.

Головний пункт того, що богословською мовою називається наслідування Христа, полягає у редукції. В одну мить Христос проредся кризь усі джунглі закону, і всі нескінченні вискази пророків скоротив до двох лаконічних, взаємно нерозривних, зрозумілих для суцільного людства речень.

Велике, нечуване завдання свого понтифікату Іоанн XXIII спромігся омислити всього у трьох первісно-простих словах: мир на землі.

По тому я вивчив би рідну мову.

Я навчився б нею думати складні й розгалужені речі. Потім я звів би свої думки до коротких і ясних формулювань.

А тоді, — якби я був не просто духовною особою, а особою на винокому становищі, — я підвівся б у відповідний момент соборових нарад із свого місця й попросив слова. Я оповів би про досвід своїх думок, про досвід своїх розмов з ближніми і з самим собою. Я зажа-

дав би, щоб усі соборові схеми були переглянуті під кутом цього досвіду, відповідно обговорені й проголосовані. Якби мене закликали до порядку, я не послухався б. Якби на мене наклали кару, я збунтувався б. Якби мене відлучили...

О, тоді б і сталося, нарешті, те, що мало статися хоч один раз за ці понад триста п'ятдесят років. Гриміли у сторіччях імена еретиків, і гриміли ймення народів, до яких еретики належали. Тож тим разом драма відігралася б навколо імени нового народу. Відлучення можна вчинити, можна й скасувати. Це справа домашня. А ймення б залишилось.

Мій націоналізм усе ще такого роду, що я бажаю, щоб такий благотворний струс у Церкві, в усьому світі спричинило слово з української сторони.

Наше ім'я тоді стало б одноціле, не розкладене на «українських православних уніятів», «рутенців» та «лісових карпатців», як називають наших владик репрезентативні видання про Вселенський Собор. А прийнятого назад у лоно Церкви ребеліянта вже ж зробили б патріархом. (Не мене, звичайно, а ту духовну особу, що нею я став би тільки тоді, якби з мене була краща людина, ніж я є.) І тоді патріархат мав би великий глузд.*)

«Воюючу Церкву» заступила б усеосяжна, нехай так скажу: немилосердна любов. Любов не тільки до рідної мови (що, само з себе, неодмінне), а й до всього людства. То був би мій абсолютний Рим.

Дійсність, однак, як уже не раз підмічувано, жорстока. «Вісті з Риму» виходять далі. Радіо «гуторить». А й світські апостоли вагаються. Навіть сам президент Українського Християнського руху погоджується простити ворога тільки на майбутніх повоєнних руїнах, та й

*) Як рахуються з ребеліянтами і як ставляться до тихих та сумирних, може проілюструвати такий приклад. У п'ятницю 13. листопада 1964 папа Павло VI, віддаючи свою коштовну тіару для грошової реалізації на добродійні цілі, вручив її антіохійському патріархові Максимосові, бо видно, саме в ньому вбачав головного репрезентанта католиків східного обряду, конфронтованих із справжніми життєвими проблемами Церкви. Максимос IV Сайг очолює тільки бл. 190 000 мелхітів-уніятів, але він, отже, носить звання патріарха, а, що найважливіше, він — головний еретик Собору. Звідси й самозрозумілість гапського акту супроти нього. Акт не відбувся супроти представників української Греко-Католицької Церкви, які, хоч і появляють понад один мільйон вірних у Західньому світі (а на батьківщині, беручи ідеально, понад шість мільйонів), не спромоглися нічим привернути до себе увагу світу. Вони не сказали нічого ваговитого й пробоевого ані у дискусії про справжнє коріння атеїзму, ані до потреби зблизити релігію з модерною наукою, ані у соціальних питаннях, ані у справі свободи віровизнань, ані у справі євреїв, ані у справі війни та миру, ані взагалі у жодній ділянці, в якій сьогодні зустріються світові інтереси. Виступаючи на Соборі, наші отці говорили самі банальні речі з старовинним віроповіданним забарвленням. (Примітка, зроблена вже у колекті перед друком).

то з баритоновим застереженням, мовляв, забути він усе-одно не забуде. (Баритоновим, бо цю частину його гимну співає дійсно чоловічий середній голос.)

I, отже, не мій Рим. I нічий.

*

Епілог 1962.

Мій третій Рим був тоді, коли я бачив і слухав Іоанна XXIII. Рим, який міг би стати четвертим, мені уявити неможливо.

*

Епілог 1963.

Папу Пія XII в одному репортажі я був назвав «білим видовом». Він мене приймав серед інших і кілька хвилин зо мною розмовляв (див. «Оссерваторе Романо» з 12.-13. березня 1951).

Папу Павла VI я ще не назвав ніяк. Я бачив у телевізії його коронування. У суботу 19. жовтня 1963 я бачив його у короткому переїзді авто на вулиці Кончіляцьйоне. Я чув кілька його промов і читав його енцикліку. Крім того, в мене є лист з його особистим підписом: 21. жовтня 1962 кардинал Джованні Баттіста Монтіні дякував за надіслані йому до Міляну наші видання творів Річарда Сент Віктора та св. Амвросія.

Я не знаю, скількох ще пап мені доведеться бачити на моєму житті.

Але я знаю, що четвертого Риму для мене все-одно не буде.

*

Епілог 1964.

Ні, четвертого Риму не буде.

Поготів тепер, при зміні на керівних постах у Кремлі, при поверненні трійки космонавтів на землю, при вступі у палату громад англійської робітничої партії і при розщепленні китайського атомового ядра — при всьому тому, з чим закінчення цього мого твору збіглося майже впритул.

Воно збіглося так само з чуткою (вже тепер офіційною) про можливий поворот Владики Первоієрарха до пастирської праці на рідних землях.

I коли ви й досі не зрозуміли, що таке Рим, то тоді ви таки неправильний мандрівник.

Італія — Рим — Німеччина,
вересень 1962 — жовтень 1964.

ЮРІЙ ЛУЦЬКИЙ: ТИЖДЕНЬ У КИЄВІ

Замість репортажу

«Внимание, граждане пассажиры. Рейс Аэрофлота 503. Привет от пилота капитана Кравченко, героя Советского Союза. Время полета Москва-Киев час пять минут. Высота 8 000 метров. Застегнуть ремни. Курить не разрешается».

Могутній ТУ 104 легко підноситься крізь дощ і хмари вгору. Стюардеса, закінчивши оголошення, проходить літаком. «Конфет, пожалуйте». Коло мене огрядний начальник м'ясотресту запевняє мене, що всі ці ремені не потрібні. За мною сидить сива бабуся з Вінничини, яку в Москві посадив на літак її син, кажучи, «а там далі, мамо, люди вже допоможуть вам». Це перший раз чую українську мову в СРСР. . . За годину літак спускається на бориспільське летовище в Києві. Погода соняшна, свіжий травневий день. До літака під'їздить інтуристське авто, і перекладачка Алла Євдокимівна чекає на мене. За хвилину їдемо до Києва. Алла говорить по-українськи, пояснює дорогу. Шосе йде через Дарницю, де багато житлових будинків, далі через міст на Дніпрі, і ми вже в місті. Алла пригадує легенду про Кия, Щека і сестру Либідь. Автомобіль повертає на Хрещатик і зупиняється перед готелем «Україна» на бульварі Шевченка. Значить, приїхали. . .

Ось як можна б, день за днем, подія за подією, описати тижневе перебування в столиці УРСР. Репортаж такий вийшов би непоганий, не гірший, може, за спостереження інших подорожників. Очевидно, що в ньому не видно було б якогось мірила вартостей, якоїсь оцінки вражень. Але тяжко стриматися від порівняння: СРСР — Захід, СРСР — Америка, комунізм — демократія. Ця гра — «у нас, у вас», яка, зрештою, так само популярна в СРСР, має обмежену користь і доводить звичайно до почуття західної (себто своєї) вищості. Таке почуття не потребує підтвердження, бо факт великої технічної, культурної і державно-правної відсталості СРСР у порівнянні з Заходом незаперечний, і сам Хрущов визнавав його. Доводити це спостереженнями про негодашу радянську каналізацію чи погану обслугу в ресторані — зайве. Можливе й інше порівняння, не СРСР — США, а СРСР тепер і СРСР десять чи двадцять років тому. Воно корисніше, але ті, які могли б таке порівняння зробити, не відважуються туди поїхати. Я теж не кваліфікований, бо це моя перша подорож в СРСР.

Якщо ж не порівнювати і не осуджувати, то чи варто взагалі писати? Попробую подати тут короткий звіт на підставі нотаток, зроблених поспіхом у Лондоні по повероті з Києва. Маючи на увазі зацікавлення читачів «Сучасности» національною проблемою, перейду відразу до спостережень на цю тему і обмежуся коментарями про те, якою мені видалася національна й культурна дійсність. В них не обійдеться без очевидної деколи поверховости — адже за тиждень всього не побачиш. Зрозуміло також, що й моя оцінка баченого (і не баченого) може декого заскочити.

Чи Київ український? Так і ні. Український він своїми історичними асоціаціями, географічним положенням, розлогою, соняшною, навіть поетичною атмосферою (так відмінною від Москви) і, врешті, вуличними і крамничними написами. Не український Київ своїм щоденним і, у великій мірі, своїм культурним життям. Почнемо з вулиць і крамниць. Хоч всі назви українською мовою, люди на вулицях і в крамницях цією мовою не говорять. Не тому, що її не знають, а тому, що все громадське й суспільне життя є духом і мовою російське. Зрештою, мабуть, завжди так і було.

Такі були мої думки на другий день мого перебування в місті. Сиджу на бульварі Шевченка і спостерігаю перехожих. Старші повільні й знеможені, молодь бадьора. За півтора дня я все таки багато зробив і побачив. Оглянув головні атракції міста — всі чисто утримані, крім Андріївського собору, який, закритий (як казали, перед реставрацією), залишає пригноблюче враження. Ходив я імпозантним Хрещатиком і їздив новим прекрасним метрополітеном, але також менше імпозантними вуличками Подолу, де старі хати позападали по вікна в землю. Був у крамницях і книгарнях, і всюди на мої запити українською мовою відповідали по-російськи. Зрештою, не це знаменне, а те, що в київських книгарнях стиль, поводження і дух ті самі, що в московських. Поводження грубе й неввічливе, і це я приписую не московським впливам, а загальноімперській, всесоюзній культурі, яка наскрізь просякає все і вся. Тому преса, радіо, театр, наука, спорт і т. п. на Україні такі самі, як у Москві чи Тбілісі. Нічого українського в них немає... крім мови. А чи мова має яке істотне значення поза літературою? Деколи мова диктує зміст, не тільки зовнішню форму культурного життя. Проте в Києві вона (окрім літератури) є виключно формальною фасадом, за якою криється малоросійська дійсність.

Враження, що я не в столиці України, а в найбільшому місті УРСР, залишається незмінно всюди. Навіть тоді, коли знаходять на мене дві потужні рефлексії — ностальгія й історизм. Коли сидиш на бульварі Шевченка, серед розцвілих каштанів, як можна не піддатися красі й чарівності давньої батьківщини з її «євшан-зіллям»? Очевидно, не можна, і тоді все стає або дуже болючим (бо відчувається нездійснений потенціал української культури і її скалічення в УРСР), або дуже утопійним (бо віддається перевага ілюзії, що під поверхнею радян-

ської дійсності криється динамічна українська течія, яка перемаже). Рефлексії такі посилені відчуттям історії, тієї старої ошуканки, якій ніхто не в силі протиставитися. Бо чи ж не треба бути свідомим теперішньої хвилі як моменту історичного процесу? І чи те, що я бачу, не є етапом історії? Очевидно, історію треба добре розуміти, треба знайти до неї ключ — тоді не тільки можна пояснити сучасне як наслідок минулого, але й пророкувати майбутнє (Україні або національне, або комуністичне). Тоді можна з легким серцем йти по Володимирській: так є, бо ось так було, а буде ще інакше. Ідучи вулицями Києва не можна не помітити слідів цієї «шкапи історії», як про неї писав Маяковський. Всюди таблиці і пропам'ятні написи нагадують про видатні історичні події й імена, очевидно, переважно ті, які привели до ствердження радвлади чи «українсько-російського єднання» (ідучи попри Музей ім. Леніна, перехожий не побачить згадки, що тут засідала Центральна Рада).

Від дурману офіційної історії аж голова болить. І ще раз переконуюся, що історія — це не радянські чи антирадянські інтерпретації багатогранного життя країни, а те, про що Пастернак пише як про «ліс на весні», нерухомість якого криє під собою «вічно мінливе життя суспільства, людську історію, бож неможливо устежити за її змінами і перетвореннями.» А цьому ніхто не ставить пам'ятників.

Шукаю ключа не до історії, а до людей. Де їх знайти в Києві? Для мене, як туриста з капіталістичної країни, вони, мабуть, неприступні. Найбільш «людські» зустрічі — принагідні, за столом у ресторані «Україна». Сам ресторан теж маркантне явище УРСР. Обслуговують дівчата у вишиваних українських сорочках, але ні одна з них не відповідає мені по-українськи. Зате можна замовити «очень вкусный украинский борщ» (ні, дякую) або спеціальні котлети «Україна». Котлети дійсно дуже добрі. Ресторан відкривається о першій годині і зразу ж наповнюється голодними туристами і киянами, яких куди більше, ніж туристів. За одним столом сидить четверо або й більше людей, і тому я звичайно маю товариство. Розмови цікаві, хоч не такі цікаві, як у московських ресторанах, де люди говорять вільніше і цікавіше від киян. Тому що співбесідники не знають один одного, анонімність додає відваги до критики й нарікань. Все таки, в порівнянні з Москвою, нарікань у киян менше і менша їхня цікавість довідатися щонебудь про Захід. Журналіст з Одеси запевняє мене, що часи стали кращі і що він їздив за кордон (не тільки в Угорщину, але й до Тунісу). Значить, бачив світ, і все таки дома найкраще. Сходимо на близьку нам обом тему — українське культурне й літературне життя. З підозрою і настороженістю слухає мої запити про 20-і роки. Звідки я це все так добре знаю? Ну, звичайно, були чистки — культ Сталіна. Тепер повна реабілітація. Кажу, що не зовсім повна. Ну так, але буде повна. Бачу, що далеко не заїдемо. Прощаємося.

Або іншим разом, за столом два молоденькі студенти. Питаю, чи

українці. Один каже так, другий щось не певний. Молоді учні драматичної студії театру ім. Франка, один з них львов'янин. Розмова жвавіша — про театр, драму. Розповідаю, що був у театрі ім. Франка і бачив російську п'єсу українською мовою («Петровка 38», щоправда, мала бути вистава Шекспіра «Багато галасу з нічого»). «Ну, це слаба п'єса», — відповідає один. Розказую, що в Москві бачив добрі вистави в театрах «Малый» і «Современник». — «Ну так, у Москві театри хороші». Питають, чи є український театр на еміграції. Інформую. «Гірняк ще живий? Так, це наш Гірняк, учень Курбаса». Розпитують про репертуар. Згадуємо теплим словом Миколу Куліша (про «Патетичну сонату» і «Народного Малахія» вони просто не знають, але про «Мину Мазайла» все таки чули). Спішать до студії, відходять. Інші розмови з росіянами, білорусами або й українцями на звичайну — «у нас, у вас» тему: заробітна плата, ціна продуктів, автомашини, становище негрів в Алабамі й т. п. Не цікаво, бо не доходимо ніколи до висновків чи до глибших проблем, які треба б продискутувати наперед. Зрештою, бачу, що мені не вірять (коли я, наприклад, тверджу, що робітники одержують «у нас» щороку платні вакації), а я їм теж не можу вірити (коли фанатичний червоноармієць запевняє мене, що західній Берлін весь «у руїнах», а східній чудово відбудований). Кінець-кінцем, де немає взаємного довір'я, не може бути надії на взаємне розуміння, а тим менше на порозуміння між собою.

Від приїзду на «Україну» маю нового ангела-хоронителя — Людмилу Георгіївну, яка добре говорить по-українськи. З нею їздимо по Києву, (хоч часто ходив я по місту сам), на Володимирську гірку, до собору св. Софії, Лаври, Першо-травневого і, врешті, на Поділ. У Лаврі оглядаємо докладно музей народного мистецтва. В одному будинку дореволюційний, у другому пореволюційний період (і тут історичний поділ). Музей, багатючий збіркою старих виробів, килимів і тканин, примушує своїм розкішним багатством замислитися над убогістю сучасного радянського прикладного мистецтва і мистецтва взагалі. Останнє можна коротко окреслити як суто декоративне, майже те саме, що на Заході відоме під «комерційним мистецтвом» — роблене на замовлення. Специфічна барвистість, лагідність і фантазія старого народного мистецтва не вкладається в модерні монументальні радянські форми. Здається, наче б крок від народного до модерного мистецтва на Україні ніколи не був завершений. Цю прірву можна відчути не тільки в образотворчому мистецтві, але й у музиці (де український Барток?). Про музику мені важко говорити. Цікаво б знати, чи Леонтович, Лятошинський та ін. відомі для ширшого загалу чи тільки для спеціалістів музикологів? Якраз під час мого перебування в Києві вся увага була віддана хорові Вірьовки і ансамблеві Вірського, виступи яких були частиною вшанування Шевченка.

У літературі справи виглядають трохи краще. Пошевченківська доба в літературі дала Лєсю Українку, Коцюбинського, Стефаніка, вре-

шті — Тичину, Рильського, Куліша. Якщо й були подібні таланти в мистецтві й музиці, то чи їх сьогодні показують, демонструють і знають? Натомість література, з усіма обмеженнями видань і тенденційними інтерпретаціями, доступна пересічному читачеві. Не диво, що й серед наймолодшого покоління на Україні видно високу культуру слова й інтелектуальну витонченість. В розмовах відчувається респект до «шестидесятників», а в книгарнях неодмінно викликаю усмішку на обличчях продавців, коли питаю за творами Костенко, Драча, Вінграновського. Всі вони давно розпродані. Отже парадоксом (а таких є більше), який варто дослідити, є: як може українська література і українська літературна мова розвиватися в рамках загально-все-союзної російської культури? Відповідь, що це просто культура «соціалістична змістом і національна формою», надто проста.

Як же знайти мені контакт з українською літературою в Києві? Здається, дуже просто — відвідати письменників. Кого? От хоч би Рильського або когось з «молодих». Пробую робити це не «офіційно», не через Спілку Письменників, а «по знайомству». Заходжу до письменника, якого я зустрів у Канаді. Ідучи вулицею Коцюбинського, минаю будинок письменників, з мурів якого «історія» пригадує мені, що «тут жив український письменник Юрій Яновський», а тут «мешкав український драматург Іван Кочерга». Вкінці добиваюся до мого знайомого, якого назву А. Письменника А. немає дома. Дружина прохає зайти й почекати — він на публічному виступі в якійсь школі. Бачу, що різниці в суспільній діяльності інтелігенції на Україні і на еміграції немає — примат «громадського обов'язку» над особистою творчою працею сьогодні такий самий, як за часів Івана Франка. Незабаром А. з'являється. Він з дружиною вітає мене дуже щиро, і тяжко не піддатися українській гостинності. Вперше довідуюсь, що Рильський лежить смертельно хворий у Москві, в «Кремльовці». Сумно. Поволі розмова сходить на тему сучасної української літератури. Говоримо відверто — він з точки зору офіційного оптимізму, я — західнього скептицизму. Не поминаємо й «клятої проблеми» — чому в Києві не чути української мови. Пояснення таке, що як прислухатися — то чути. А. твердить, що він сам завжди нею говорить. Вірю, бо й здається, що українські письменники єдині люди, які постійно говорять по-українськи, це так би мовити, їхня професія. За цілий тиждень у Києві я чув українську мову два рази на вулиці, раз серед студентів в університеті, а також в розмові двох селян перед пам'ятником Шевченка. Питаю А., як буде з молодими письменниками. Відповідь офіційно оптимістична: нічого злого їм не станеться, адже далі друкуються. Кажу, що не в тому справа, і пробую аргументувати, що якщо дійсно українська культура має стати на ноги, то їй треба, з одного боку, глибшої національної бази, як та, що дана в рамках «єднання народів», і з другого — куди більшої оригінальності й відваги, а головне — контактів зі світом, більше, ніж дозволено в тенетах соц-

реалізму. Пробую, але натрапляю на стіну. Обидва погоджуємося, що переклад Кафки на українську мову — це досягнення (мій іронічний натяк залишається не помічений). Пригадую, як скандально стоїть справа з англійськими перекладами української літератури в СРСР (переклади робляться з російської). А. визнає, що є зле, але надіється, що буде краще.

А. пропонує познайомити мене з Б., відомим літературним критиком, що живе за стіною. Добре, але питаю, чи можна зустріти одного з молодих поетів. «Зайдіть у Спільку Письменників, там Вас далі поінформують». Як в'яснити, що мені цікава не спілка і всі коридори радянської культурної бюрократії, а індивідуальні письменники? Вкінці А. обіцяє звести мене з одним молодим письменником (який однак не зголосився). Як відшукати поодиноких людей у місті, де, як і в Москві, немає телефонічних книжок? Відповідь на це: «Немає книжок, бо не треба. Якщо хочете довідатися якийсь номер телефону, дзвоніть в інформаційне бюро». Знову бюрократія, знову апарат.

Критик Б. ще більше «офіційний» від письменника А. Його аргументи звучать, як сторінки «Правди». Марксистська самовпевненість цього партійного інтелектуаліста уможливило йому спрочувати всі складні явища (всі біженці з СРСР — коляборанти; вбивство Кеннеді — конспірація правих) і проводити чітко свою (чи радше — партійну) лінію. Говоримо про реабілітацію письменників «розстріляного відродження» й про Хвильового. За розстріляння легко вину скласти на Сталіна, а Хвильовий — це «одіозна фігура». Кажу, що в теперішні часи й політична лінія Хвильового могла б бути з «іхнього боку» теоретично виправданою. Адже у Тіта свій соціалізм, у Мао свій, то чому на Україні не може бути свій, той хоч би, якого домагався Хвильовий? Відповідь: так, але ж Хвильовий закликав «Геть від Москви». От де собака зарита. Питаю (досить наївно, але власне на такі наївні питання трапляються несподівані відповіді), чому твори «одіозних фігур» (Хвильвий, Підмогильний) все ще під заборонаю? Якщо прийде час, то дозволиться їх передрук. Хто й де вирішує про той час чи про саму одіозність? Партія. Значить, Москва. Кажу, що мав рацію Хвильовий коли писав, — «без російського диригента наш культурник не мислить себе». Розмова сходить на «безпечнішу» тему: Шевченко, а радше ювілей Шевченка.

Заявляю, що я особисто проти публічних святкувань і пам'ятників (в Києві чи Вашингтоні). Як це так? Не хочу «вшанувати генія України»? Ні, тому що це не вшанування, а шумиха. Незрозуміло. Кажу, що на Заході таке святкування національних поетів відбувається виключно як подія для туристів і не має ніякого значення в культурному житті країни (наприклад, 400-ліття Шекспіра в Англії). Не вірять — невже культурне життя людини може існувати поза громадськими рамцями? «Вип'ємо за культ Шевченка». П'ю, але не за культ, бо я проти всіх культів. Мій «літературний вечір» доходить кінця. Кри-

тик Б. позичає мені рідку літературознавчу працю, а письменник А. покаже коректу нового п'ятитомника Довженка. Тому й мій настрій стає кращим.

Вранці заходжу до Бібліотеки Академії Наук УРСР. Зі мною Людмила, яка знайомить мене з бібліотекарем. Він показує мені систему, каталог і залю бібліотеки. В порівнянні з бібліотекою ім. Леніна в Москві вона менша і бідніша. Каталог авторів повний лише від 1940 року. За виданнями перед 1940 треба шукати в загальному предметному каталозі. В каталозі чужомовних книжок знаходжу мою книжку про літературну політику на радянській Україні. Цікаво, чи є читачі на неї? Виписую вісім книг, і за деякий час я вже в залі ч. 1, читаю. Протягом двох наступних днів я майже весь час сиджу й працюю в бібліотеці. На третій день, в неділю рано (24 травня) по дорозі до бібліотеки заходжу до Музею Шевченка, а звідтіля прямою на Володимирську. Перед бібліотекою великий натовп. Дивлюся — пожежа. З даху бібліотеки йде густий дим. Довкруги пожежні авта стараються гасити, що можуть. Видно, як пожежники з драбин ллють воду на полум'я крізь вибиті вікна. Отак несподівано я став свідком великої трагедії. Пожежа, про яку ні словом не було згадано в пресі, тривала два дні і за деякими даними серйозно ушкодила основний фонд книг. Увечорі зустрічаю ще раз письменника А., який у розмові про пожежу натякає, що це, мабуть, саботаж. Далі бачу, що про природні чи неприродні нещастя не можна багато говорити. Для них немає місця в країні вічного прогресу, тому і в пресі про них нічого не знайдеш. Отже мовчимо, хоч я пропоную звернутися до Академії Наук у справі допомоги від американських і канадських бібліотек. На це А. відповідає, що, оскільки він знає, всі видання з двадцятих років, які згоріли, переховуються також в інших бібліотеках України, і їх можна буде десь відшукати.

Шукаю за однією книжкою, якої не було в бібліотеці. За порадою критика Б. доводиться мені зайти до Інституту літератури Академії Наук при вулиці Кірова. Директор Інституту, попереджений про мій приїзд, чекає мене в колі своїх співробітників, з якими мене знайомить. Книжка, готова для мене, лежить на столі. Сідаю, хоч відчуваю ніяковість і навіть зауважую деякий переляк в очах директора. Дякую за книжку, передаю привіт директорові від знайомого в Нью-Йорку («Так, я знав такого колись», — суха, стримана відповідь) і йду.

На другий день заходжу до будинку ректорату київського університету. Старий темний будинок, витерті сходи, які якраз мие старша жінка. Всюди російська мова. Секретарка інформує мене, що ректора нема, бо він якраз по операції. Зате можна говорити з проректором. Сиджу й чекаю. Через кімнату проходить студентка з батьками, з трепетом чекаючи на побачення з проректором. Нарешті, приходить черга на мене. До гостя з Канади проректор говорить по-українськи. Радить подзвонити ректорові і домовитися про побачення через кіль-

ка днів. І дійсно за кілька днів я знову в ректораті. Цим разом секретарка звертається до мене по-українськи, «бо ректор сказав, що Ви так добре говорите українською мовою». Сама розмова з ректором про обмін канадських і радянських студентів нагадує розмови, які я мав раніше у Москві. Коли говорити про обмін чи контакти з Заходом, то назверх відчувається солодкий тон «співіснування», під яким може й криється щире бажання науковців увійти в зв'язки з рештою світу. Але у всіх подібних розмовах так само ясні й ті старі й тверді пересуди бюрократичного й ідеологічного роду, які такі задуми часто зводять нанівець. Якщо й можливо перелізти через високий мур, то скільки труду й впертості на це треба. А рішення про те, чи буде або не буде якийнебудь контакт між Києвом і Канадою, залежить все таки від Москви. І тут ще раз почувається провінційність і другорядність УРСР. Про «старшого брата» говорять у Києві без іронії. Другорядність відчувається не тільки в політично-адміністративному, але, щонайгірше, в культурному сенсі. Сумно не лише тому, що українство зведене до української літератури, культу Шевченка й вишивкової декорації на нових будинках Хрещатика, але й тому, що думання й світовідчужання в Києві це копія, і то погана копія, думання і світовідчужання Москви. Сумно не тільки тому, що не чути української мови, але передусім тому, що Україна залишалася досі культурною провінцією Росії. Проблема малоросійщини до сьогодні не розв'язана. «Молодший брат» може тільки наслідувати, і то не все. Не дивно, що легше знайти «спільну мову» з лєнінградцями чи москвинами, ніж з киянами.

Покидаю Київ рано-вранці. Встаю о шостій. Іде дощ і через вікно бачу, як на вулиці жінка з мітлою в руках замітає хідник. За пів години я вже їду інтуристським авто на Бориспіль. Проводить мене молодий перекладач — студент французької мови. Говоримо по-українськи. Я висловлюю здогад, що хоч мови цієї багато не чути в Києві, напевно люди говорять нею дома. Відповідь: «Ті, що говорять по-російськи на вулиці, говорять так і дома». Дощ не перестає. Приїжджаємо на летовище.

Бюро Інтуриста зачинене, і ми чекаємо надворі, як мокрі кури. Настрій поганий. Микола не має цигарок, а в мене теж скінчилися всі американські. Врешті пускають до літака. Прощаюся з Миколою, який підвозить мене під самий літак. Мене як чужинця туриста пропускають першим побіч обмоклих пасажирів, які терпляче чекають черги. Поволі літак наповнюється людьми. Коло мене сідає сибіряк з Омська. За годину ми вже в Москві.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

МИРОСЛАВ ПРОКОП: ПО АМЕРИКАНСЬКИХ ВИБОРАХ

Перемога кандидата демократичної партії США Ліндона Джонсона в президентських виборах 1964 року не була несподіванкою. Впродовж майже року, отже від смерти Кеннеді, він виконував обов'язки президента, і це автоматично давало йому кращі шанси у виборчій кампанії. Подруге, досвід повчає, що в Америці важко усунути з Білого дому людину, якщо становище в країні порівняно стабільне. В останні десятиріччя тільки один президент США, Герберт Гувер, програв у виборах, а це було власне в умовах страшної господарської кризи на переломі 1920-30 років. Потрете, суперник Джонсона, Беррі Голдвотер, ішов до виборів з розколом надвоє керівництвом, а частинно і кадрами республіканської партії.

Натомість несподіванкою треба уважати розміри перемоги Джонсона і програшу Голдвотера. Тоді як за Джонсона голосували 42,1 млн. людей, за Голдвотера тільки 26,6 млн. Для порівняння: в 1960 році Кеннеді здобув 34,2 млн голосів, а Ніксон 34,1 млн.

Велика чисельна перевага демократичних голосів над республіканськими в цих виборах творить їх найбільш цікавий аспект. Справа в тому, що коли вибори 1960 року мали чимало ознак персонального суперництва між Кеннеді і Ніксоном, бо програмово вони стояли доволі близько, хоч виступали від різних партій, боротьба між Джонсоном і Голдвотером була боротьбою передусім двох різних концепцій, програм, двох філософій, різного розуміння фундаментальних питань американської внутрішньої і зовнішньої політики. До речі, якщо йдеться про персоналії, то навіть противники Голдвотера відзначали його персональну атрактивність і особисту чесність, тоді як особистими прикметами Джонсона називали передусім його талант і зручність як політичного діяча, його вміння приєднувати людей, керувати ними, добиватися своїх цілей. Зате програмово обидва кандидати стояли на протилежних полюсах, і тому обрання Джонсона президентом США — це не тільки його особистий тріумф, але у великій мірі перемога програми, це плебісцит населення за політику, яку він і демократична партія висунули. Для багатьох виборців це був рівночасно протест проти деяких пропозицій, що їх висунув Голдвотер.

У вирішальній мірі до того, щоб виборча кампанія мала якраз та-

кий характер, спричинився в першу чергу Беррі Голдвотер. Проголошуючи в січні ц. р. свою кандидатуру, він заявив, що в майбутніх виборах він намагатиметься дати американському народові «вибір, а не відгомін».

Суть такої декларації ось у чому: сенатор Голдвотер висунув свою кандидатуру і відтак здобув номінацію республіканської партії як представник її правого, консервативного крила, яке від 1930-их років, отже від часу програшу президента Гувера, переконане, що партію опанували ліві ліберальні елементи, передусім із східної частини Америки, мислення яких є запереченням республіканізму і консерватизму та, по суті, відзеркалює філософію не республіканської, а демократичної партії. Суть цього мислення є така, що в результаті соціальних і структурально-політичних змін, які постали в Америці в період довгої президентури Франкліна Рузвелта (централізація влади у федеральних уряді у Вашингтоні і звуження компетенцій урядів штатів, частинно плянована і керована економіка, уведення соціального забезпечення і мінімальної заробітної платні, ріст сили професійних спілок, поступове надання прав неграм та ін.) — давній консерватизм республіканської партії не має виправдання. Поступові республіканці кажуть, що після того, що сталося в Америці в 1930-их роках, не можна намагатися насильно завернути колесо історії, що таке намагання — це реакція, що тому треба програму партії припасувати до нових часів. Природно, що таке мислення справді зблизило згадані поступові елементи республіканської партії до демократів.

Але така оновлена республіканська програма не завжди приносила республіканцям успіхи у виборах. Республіканські кандидати на президента США, що виступали по черзі в 1936, 1940, 1944 і 1948 роках під гаслом, що вони є «також за поступ», — програвали. Це надокучило консервативному крилові республіканської партії, і тому в 1952 році воно намагалося поставити кандидатом на президента речника клясичного республіканізму — Роберта Тафта. Щоб рятувати себе перед таким кандидатом, що зрештою мав за собою широкий партійний апарат, республіканські ліберали пішли на маневр, протиставивши Тафтові, правда, не партійного діяча, але военного героя, людину з інтернаціональним іменем — ген. Двайта Айзенгауера. Ця тактика себе виправдала. Айзенгауер вибори виграв два рази, в 1952 і 1956 роках, але не тому, що його програма успішно конкурувала з демократичною програмою, як радше тому, що він був власне Айзенгауер.

Нове становище утворилось в 1960 році, коли обидва крила республіканської партії погодились на одного кандидата: Річарда Ніксона, який упродовж вісьмох років був віцепрезидентом, і тому здавалося, що його вибір на президента запевнений. При тому консервативне крило мало надію, що Ніксон, як людина з Каліфорнії і колись близька поглядами до цього ж крила, стане їхнім справжнім репрезен-

тантом. Вийшло однак інакше. Під час формулювання виборчої партійної програми Ніксон погодився на пропозиції ліберального крила, чим сильно розчарував консерваторів. Остаточою однак Ніксон програв не з огляду на програму, але просто у зустрічі з магнетичною індивідуальністю Джона Кеннеді.

У таких умовах консервативні кола партії розцінили, що їхня шанса відкривається з 1964 роком, — і це привело до перемоги Голдвотера на конвенції партії в липні ц. р. над такими ліберальними кандидатами, як Скрентон, Лодж, Рокефелер і Ромні. Рівночасно однак результатом перемоги Голдвотера став згаданий розкол у верхівці, а частинно і в кадрах партії. Справа в тому, що праві республіканці не вдоволилися перемогою свого кандидата, а відразу дали відчуті, що тільки вони є повними господарями партії, що здобутою владою не думають ні з ким ділитися, що ні на які компроміси у формулюванні виборчої програми не підуть.

Особливо вибухову тему на цій конвенції створило питання ставлення республіканської партії до таких крайньо екстремістичних груп, як «Джон Берч Сосайеті», яке обвинувачувало у потуранні комуністам навіть Трумана та Айзенгауера, і «Ку Клукс Клану», який у південних штатах терором протиставлявся тому, щоб дати громадянські права негрському населенню. Східні республіканці вимагали, щоб такі групи назвати по імені і засудити, але п'яні від успіху переможці на це ніяк не погодилися. Коли речник ліберального крила партії, губернатор штату Нью-Йорку Нелсон Рокефелер, хотів у цій справі говорити, його закричали. Слідом за цим частина видатних республіканських лібералів вийшли з конвенції або трималися під час виборчої кампанії чи то осторонь, чи то холодно.

Коли взяти до уваги, що в Америці республіканська партія — це партія меншости, то ясно, що в таких умовах шанси Голдвотера на виграш у виборах були на ділі ніякі. Це вирішував однак не тільки розкол у його власній партії, але програма, з якою він ішов до народу і якої народ не прийняв.

Точніше, республіканському кандидатові не вдалося переконати виборця в тому, що в другій половині 20 сторіччя, в добу атома і автоматизації, в умовах великого росту й експансії Америки, зокрема її економіки, можна спинити процес постійного зростання влади федерального уряду у Вашингтоні і повернути часи, коли поодинокі штати мали більші права, ніж сьогодні. Намагання Голдвотера вернутися до клясичного *laissez faire* в економіці сучасної Америки виявилися анахронічними в час існування індивідуальних гігантів і організованого робітництва, коли хтось, себто федеральний уряд, мусить ладнати наростаючі між ними конфлікти. З другого боку, навіть такі індустріальні чи фінансові гіганти неспроможні взяти на себе деякі завдання, як наприклад, використання деяких природних ресурсів країни, і тому за таке діло мусить братися держава. Голдвотер мав рацію,

коли говорив, що це все обмежує свободу господарської ініціативи громадянина, але це природний результат доби, в якій ми живемо.

Не вдалося також Голдвотерові переконати виборця в тому, що в компетенції штатів треба залишити справу громадянських прав негрів. Правда, серед великої частини білого населення в Америці є чимало обурення з приводу деяких аспектів нового закону про громадянські права, зокрема з огляду на примусове транспортування білих дітей до шкіл з муринською більшістю, навіть якщо ці школи дуже віддалені. Але, з другого боку, фактом є, що деякі південні штати десятиріччями розв'язували негрське питання і його розв'язати не уміли.

На диво не викликали більшого резонансу також обвинувачування Голдвотера на адресу уряду в тому, що він потурає корупції, упадковій моралі, що ефективно не бореться з бандитизмом на вулицях великих міст тощо, хоч існування цього зла ніхто не заперечує. Довший час митоги Голдвотера привернути традиційні принципи моралі і пошанування закону видавалися його найсильнішими аргументами. Коли ж йому не вдалося довкола цих наболілих питань змобілізувати ширшу публічну опінію, це можна пояснити тільки так, що своїм ставленням інших справ він відштовхнув від себе виборців. Це треба сказати зокрема про його дуже непопулярні пропозиції ревізувати закон про обов'язкове соціальне забезпечення, що мусіло зразу штовхнути в бік демократів мільйони старших віком людей, які в пропозиції республіканського кандидата побачили небезпеку втратити і так невеликі пенсії.

Не більше успіху Голдвотер мав у галузі закордонної політики. Тут у нього було багато внутрішніх суперечностей. З одного боку, він вимагав посилити і далі розбудовувати альянс вільних народів, з другого — хотів зрівноважити бюджет і зменшити видатки держави шляхом зменшення допомоги союзникам. При тому, проповідуючи співпрацю з західними альянтами, він рівночасно відстрашував їх радикалізмом чи в питанні атомової зброї, чи у справах ставлення до комуністичних держав. Голдвотер твердив, що всі комуністичні держави однакові, і тому треба однаково ставитись і до Кремлю, який держить під контролем сателітних комуністів, і до тих Гомулок чи Кадарів, які намагаються звільнитися з-під контролю Кремля. Коли хтось з Голдвотером не погоджувався, він, а зокрема його політичні приятелі закидали таким людям «м'якість» щодо комунізму. Навіть тоді, коли Голдвотер мав безперечну рацію, отже коли критикував безвиглядну ситуацію на відтинку боротьби з комуністичною агресією у В'єтнамі і ілюзії, які довкола цього деякі кола плекають, він не зумів дати переконливих пропозицій, як вийти з існуючого застою. Навпаки, його пропозиції ужити «малу» атомову зброю в джунглях, так само як пропозиції дати право командирам більших військових з'єднань уживати атомові бомби, зразу викликали бурю протестів та

дали противникам Голдводтера аргумент у руки, мовляв, він хоче спровокувати атомову катастрофу. Правда, після того Голдводтер не раз (і треба думати, чесно) запевняв, що він взагалі не плянує спровокувати атомову війну, бо в нього є також діти та внуки, але раз зробленої помилки виправити йому вже не вдалося.

Це все спричинилося до того, що при кінці виборчої кампанії — звичайно не без впливу великої частини преси, радіо і телевізії — утворилось переконання, що Голдводтер — це, з одного боку, людина минулого, що він хоче завернути соціального поступ, що він реакціонер, а, з другого — що він надто незрівноважений, що він не має прикмет державного мужа, що за його плечима ховаються екстремістські елементи, які під ширмою суперпатріотичних фраз готові розпалити громадянську війну, а навіть спровокувати атомову війну з Москвою та Пекіном, мовляв, з комуністами можна говорити тільки зброєю, бо всі інші засоби політики себе не виправдують. Це остаточно привело до програшу республіканського кандидата.

Коли пишуться ці рядки, важко сказати, якими шляхами піде дальший розвиток республіканської партії. Як звичайно по програшу, тепер її діячі шукають винних. Очевидно, найбільше обвинувачують невдалого кандидата, мовляв, він не вмів у переконливий спосіб з'ясувати програму консерватизму або що його програма взагалі нікудишня, що треба завертати до центру чи наліво. З другого боку, ті, які підтримували Голдводтера, обвинувачують тих, що стояли збоку, мовляв, вони зламали принцип внутрішньої американської політики, за яким, навіть якщо ти не згідний з кандидатом, що його обрала партія, ти зобов'язаний його підтримувати. У зв'язку з великою перемогою демократів і великим програшем республіканців дехто навіть схильний бачити початок кінця двопартійної системи у США.

Такі прогнози здаються зовсім не виправданими. Республіканська партія напевно збереже своє існування і одного дня здобуде перемогу. Дискусійним лишається тільки те, які кола цієї партії здобудуть вирішальний вплив на дальшу політику. Сьогодні шанси консервативного крила, отже і самого Голдводтера, виглядають зовсім малі. Тому треба сподіватися повороту партії ліворуч чи радше до центру, отже привернення впливів східних республіканців. Правда, і вони мусітимуть рахуватися з існуванням правого крила, яке змобілізувало у виборах понад 26 мільйонів людей. Треба однак сподіватися, що в боротьбі за нове обличчя партії до голосу не придуть екстремісти і проповідники ненависті. Шкідливість їхніх дій не тільки в тому, що, як сказано, вони готові обвинувачувати в національній зраді усіх, хто не думає так, як вони, але також у тому, що їхня гістерія створює ідеальне поле дії для справжніх заколотників і чужих агентів. З цього погляду овочі їхніх акцій недалеко від дій екстремістів зліва.

Перебіг і вислід американської виборчої кампанії насувають також деякі українські рефлексії.

*

Як відомо, в Америці живуть різні етнічні групи, і вони мають в обох американських партіях свої відділи, чи радше один відділ, куди всі вони належать. Належать туди й українці. Місце і вплив українських кіл в обох американських партіях мінімальні. Властиво в організаційному розумінні важко говорити про існування таких кіл. Про себе вони дають знати раз на чотири роки, частинно що два роки, отже під час президентських і конгресових виборів.

Правда, тоді, у виборчий період, все виглядає ніби інакше. Що чотири роки українськомовна преса у США реєструє як події великого значення акції українських делегацій на конвенціях обох партій, хоч їхні можливості дуже обмежені. Бо серйозної кількості виборців, як, наприклад, жиди чи італійці Нью-Йорку або скандинавці і поляки на Середньому Заході, вони не репрезентують, поважних фондів, що їх можна б вплатити до партійної виборчої каси, вони не мають, а питома вага України, на жаль, сьогодні не така велика, щоб з нею американські політики мусіли рахуватися у виборах.

Такий стан існує роками, і роками на виборчі конвенції їздять українські делегати і там, як це популярно кажеється, «ширять правду про Україну», а точніше намагаються вимусити в авторів партійних платформ, щоб у них було щось сказане і про Україну. До того, що єдиним успішним засобом для того, щоб мати якийсь голос в американських партіях, — треба в цих партіях постійно працювати, треба мобілізувати до такої активності українську етнічну групу, і то не тільки перед виборами, але постійно, — керівники українських секцій досі не додумались, а якщо додумались, то такої акції пляново і вперто не ведуть. В таких умовах, як сказано, те, що лишається, — це пропихати на партійній конвенції Україну в якісь виборчі документи. Коли це час до часу вдається, цей факт широко розголошує українська преса, а слідом за тим ідуть заклики керівників відповідних українських кіл голосувати за дану партію, бо, мовляв, вона «визнала Україну», а її кандидат допоможе українському народові визволитися з неволі.

Так трапилося і цього року. Правда, цим разом щастя усміхнулося тільки республіканцям. Демократи лишилися позаду. У тій частині своєї платформи, в якій вони за традицією перераховували поневолені Москвою народи, яким Америка готова помагати в боротьбі за волю, України не назвали, згадуючи тільки сателітів та переслідуваних жидів, як меншість у Радянському Союзі. Українська преса писала широко про зусилля української делегації змінити цей стан, але нічого з того не вийшло.

Інакше було на конвенції республіканців. Правда, там також цього року не було чути переможних фанфар «політики визволення», про яку так багато писали і говорили в час виборчої кампанії республі-

канців у 1952 році, якої, як відтак стало відомо, ніхто не думав запроваджувати у життя. Цього року у тій частині платформи республіканської партії, в якій критикували політику уряду Джонсона, республіканці заявили між іншим, що вони «далі уважають себе зобов'язаними вести політику, спрямовану на остаточне визволення поневолених комунізмом народів Східньої Європи, Азії і Латинської Америки, включаючи туди народи Угорщини, Польщі, Східньої Німеччини, Чехо-Словаччини, Румунії, Албанії, Болгарії, Латвії, Литви, Естонії, Вірменії, України, Югославії і її сербського, хорватського та словінського народів, Куби, Китаю і багатьох інших». Крім того, за кілька днів перед виборами, сенатор Голдвотер переслав телеграму на адресу В. Дармограя, одного з українсько-американських республіканців, в якій заявив, що «якщо б мене вибрали президентом, я подбав би про те, щоб питання української незалежності і самоозначення було висунене в Об'єднаних Націях». З приводу цього одна українська газета в Америці написала, що «відомий із свого безкомпромислового відношення до большевизму» сенатор Голдвотер «заповідає максимальні зусилля для визволення України і інших поневолених націй».

Щоб частинно зрівноважити можливі республіканські симпатії серед української громади в Америці, українська секція демократичної партії проголосила напередодні виборів заяву президента Джонсона про його прихильне ставлення до Шевченка та українських визвольних ідеалів. Ясно, що тут, крім цього, йшлося про те, щоб затерти некорисне враження, яке утворилося серед українців після того, як Білий дім не вислав офіційного представника на відкриття пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні.

Звичайно, не можна сказати, щоб такі виборчі заяви в справі України не мали ніякого значення. Зокрема тоді, коли говорять про інші поневолені народи, згадка про Україну є корисна, а її замовчання болюче. Не випадково згаданий вище абзац республіканської платформи дуже гостро заатакувала радянська преса, накидаючися на Голдвотера, мовляв, він хоче «визволяти» Україну. Тому й українські заходи у виборчих кампаніях мають своє позитивне значення. Але мова про те, щоб такі українські виборчі досягнення розглядати у властивій пропорції і їх не перебільшувати. Не треба створювати фальшиві картини в очах громади, мовляв, такі заяви визначають закордонну політику даної партії чи навіть уряду щодо України, бо це неправда, і в цьому українці та інші народи мали нагоду не раз переконатися. А вже ні в якому разі не треба за такі заяви платити надто високої ціни. А так сталося цього року з українською громадою в Америці чи, точніше, з тими керівними особами, які її репрезентують або хочуть виступати як вирішальна українська політична сила на еміграції.

Конкретно йдеться про те, що під час президентських виборів в

США в 1964 році ті кола заходилися довкола того, щоб створити враження, ніби то українська етнічна група у своїй переважачій більшості підтримує республіканського кандидата на президента США. А в той же час таке враження фальшиве, воно не підтримане фактами. Навпаки, факти говорять про щось зовсім інше.

На підставі першої повиборчої аналізи, що її опублікувала газета «Нью-Йорк Таймс» від 8 листопада, за Голдвотера голосували передусім такі групи населення: 1) «заприсяжені» республіканці, отже ті, хто голосує за кожного кандидата, що його висуне партія; 2) люди з вищими від середнього заробітком; 3) частина молодих професіоналістів, зокрема тих молодих людей, які зробили винятково велику кар'єру в господарському житті країни, непропорційну до їхніх товаришів з цієї самої генерації; 4) старші віком люди, які достатньо багаті і яким не залежить на старечих пенсіях. Хто знає соціальну структуру української етнічної групи в Америці, той прийде до переконання, що в кожній з вищеназваних груп українців могло бути дуже мало. Натомість певним треба уважати, що загал старших віком українців голосував за Джонсона, хоч би з огляду на свою старечу пенсію.

Крім того, деяким показником того, як голосувала більшість українців, можуть служити дані про вислід голосування в одній виборчій окрузі в Нью-Йорку, в якій живуть українці (під час голосування нікого, очевидно, не питають про його етнічне походження, тому орієнтиром у цій справі може служити тільки місце замешкання, отже також місце голосування). За даними «Нью-Йорк Таймсу» від 4 листопада, у згаданій окрузі, що має ч. 4, голоси були розподілені так: за Джонсона — 26 658, за Голдвотера — 5 353. Це чисельне відношення є набагато гірше для Голдвотера, ніж пересічне для цілої Америки; в згаданій виборчій окрузі живе, побіч українців, дуже багато поляків, жидів, ірландців та ін. Тому більше типовим для українського голосу може бути вуличний район у згаданій окрузі, де міститься українська церква св. Юра, школа, головні українські організації, де, отже українців найбільше. В тому районі є 12 виборчих дільниць, і вислід голосування в них був такий: за Джонсона — 4 389, за Голдвотера — 1 635. (Дані одержані від діяча української групи демократичної партії Степана Яреми). Очевидно, це є не тільки українські голоси, бо у згаданих виборчих льокалях голосували і люди іншого етнічного походження, що живуть у тому ж районі. Але ці дані достатньо показові.

Незалежно від таких фактів, як згадано, утворилося фальшиве враження про те, ніби українці у своїй більшості підтримували республіканського кандидата. Це могло статися тільки в результаті передвиборчої поведінки деяких керівних українських діячів та частини преси.

Конкретно тут у першу чергу треба назвати голову Українського Конгресового Комітету проф. Лева Добрянського. За останні 15 ро-

ків, коли він є на цьому посту, він зробив дуже багато для поширення українського імені в Америці. Розмахові та динаміці його діяльності треба завдячувати не один український успіх. Це треба сказати зокрема про побудову пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні.

Рівночасно проф. Л. Добрянський активний не тільки в політиці української етнічної групи, але також у республіканській партії, точніше — в її правому консервативному крилі. Звичайно, цього заборонити йому ніхто не може, бо політична діяльність у партіях є добрим привілеєм кожного громадянина. Зло починається тоді, коли людина, яка стоїть у проводі етнічної групи, в якій є люди різних політичних переконань, наставляє свою діяльність передусім під кутом вимог своєї партії, точніше — її одного, консервативного крила. Таким чином приходять ніби до ідентифікації українських інтересів з програмою цього крила, а це нам на здоров'я ніяк не виходить. А тим часом так власне сталося в цьогорічних виборах. При тому цей факт став особливо разючим тому, що особливо разючою була виборча програма республіканського кандидата. А тому що преса і всі інші засоби масової комунікації дуже широко коментували виступи Голдвотера і він вийшов з виборів з обличчям, з одного боку, екстреміста, з другого — противника поступу, в таке світло, хоч-не-хоч, в якійсь мірі попала і українська громада. Добре ще сталося, що, хоч спізнено, бо щойно за тиждень перед виборами, Екзекутива УККА проголосила своє доволі зрівноважене ставлення до виборів.

Крім цього, поведінка проф. Л. Добрянського у зв'язку з самим відкриттям пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні також лишала чимало до побажання, якщо погодитися, що лідер етнічної групи повинен бути репрезентантом усієї групи і не в'язати її з одним крилом однієї політичної партії. Відомо, що заходи проф. Л. Добрянського, щоб пам'ятник відкрив президент Джонсон, не увінчалися успіхом. Але про те, як було насправді з тими заходами, українська громада дізналася щойно кілька місяців пізніше, точніше — 15 жовтня 1964, коли газета «Свобода» оголосила відповідні документи.

Справа в тому, що під час відкриття пам'ятника Шевченкові і довший час після того українська громада була переконана, що Білий дім взагалі зігнував українців. У зв'язку з тим виправдано було серед українців багато злої крові, а поскільки йшло про виборчий рік, це, очевидно, використовували для себе з добрим правом республіканці тим більше, що пам'ятник Шевченкові остаточно відкрив ген. Айзенгауер. Тим часом у жовтні стало відоме, що вже 20 травня 1964 року, отже більше ніж місяць перед відкриттям пам'ятника, проф. Добрянський одержав офіційного листа з Білого дому за підписом спеціального асистента президента Джонсона — Кенета О'Доннела, в якому він дякував за запрошення для президента взяти участь у відкритті пам'ятника, але заявив, що «на жаль, президент не зможе взяти участі у цій важливій події». У цьому ж листі говорилося дуже прихильно про Шевченка і його роллю та вклад у світову культуру. Ясно,

що це була чемна відмова, але справа в тому, що про цього листа українці у США довідалися лише тоді, коли його оголосив державний департамент США, до якого надходили українські листи з протестами у цій справі. Коли цей лист став відомий, проф. Добрянський висловив, що він не вважав його офіційним листом від президента Джонсона. Таке висновок не витримує критики, бо кожний документ, підписаний хоч би секретарем якогось державного достойника, та ще на офіційному папері установи, — а О'Доннел писав на папері Білого дому і посилався на президента, — є очевидно офіційним. На всякий випадок такого листа не треба було ховати, навпаки, треба було його чим скорше оголосити, а вже сама українська громада розібралася б у тому, чи президент США хотів пам'ятник відкривати, чи ні; хто знає, чи її реакція не вплинула б на те, що він таки пам'ятник відкрив би. Коли ж голова УККА (він же заступник голови Комітету пам'ятника Шевченкові) згаданого листа не опублікував, він силою умов утворив враження, що він тут діяв не як репрезентант усієї громади, але як речник однієї партії. Таке враження мусіло закріпитися ще й тому, що у виданій Комітетом пам'ятника Шевченкові пропам'ятній книзі надрукували фотознімки деяких колишніх президентів США, а поминули сучасного.

Для того, щоб під час останньої виборчої кампанії утворилося фальшиве враження нібито українці є тільки, чи передусім, за республіканського кандидата, спричинились у великій мірі також акції політичного середовища, що виступає під назвою «Організації визвольного фронту». Воно масово заангажувалося по стороні республіканців у цих виборах, а його лідер, Ярослав Стецько, так з'ясував цю позицію своєї партії: «Я думаю, що для кожного щирого антикомуніста і патріота своєї батьківщини може бути лише одне становище — підтримка республіканського кандидата на президента США. Я не бачу взагалі ніякої альтернативи, ніякої можливості вибору» («Гомін України», 31 жовтня 1964). А в розмові з представником канадської газети «Телеграм», в якій він домагався від Заходу зброї для повстанців на Україні, Я. Стецько заявив, що тільки республіканська партія є тверда супроти більшовиків і що тому Голдвотер, навіть якщо він програє тепер, виграє в наступних виборах у 1968 році («Вісник ООЧСУ», жовтень 1964).

Щоб оминати непорозуміння, треба ще раз сказати, що участь українських діячів в американських політичних партіях є побажана. Можуть також українські екзильні політики мати свої симпатії до такого або іншого чужинецького діяча. Але помилковим треба вважати намагання таких політиків тягнути цілу українську політичну групу, навіть цілу українську справу під прапор однієї американської партії чи, що гірше, її одного крила. Такої помилки не робить ніяка етнічна група в Америці, кожна намагається втримувати баянс між обома партіями, в обох зберігати свої позиції. Не чути також про

таких чужинецьких екзильних політиків, які під час виборів у чужій країні заявляли б свою і своєї групи підтримку якомусь одному кандидатові і робили це ніби в ім'я визвольної справи свого народу. Просто пристойність вимагає від розумного політичного діяча не втручатись у чужі вибори, а інтереси народу, який він хоче представляти, не дозволяють йому ідентифікувати їх з виборчими інтересами чужої політичної партії. Зокрема шкідливо, коли, як в даному випадку, українська справа в'яжеться з крайньо правим крилом республіканської партії. Це так само недобре, якби хтось для протиставлення хотів ставити тільки на крайньо ліві елементи демократичної партії.

Ніяк не виправдує ентузіастів такого екстремізму те, що своє пов'язання з такими елементами вони обґрунтовують, мовляв, їхнім «твердим антикомунізмом». Українським політичним діячам таки час навчитися абеткової істини про американську закордонну політику: що ця політика визначається національно-державними інтересами США, а не будь-якими «глобальними» плянами знищити комунізм чи Росію. Очевидно, якби американці прийшли до переконання, що російські шовіністи мають засоби для того, щоб знищити Америку, вони, правдоподібно, відплатили б їм цією самою зброєю, бо Америка доволі сильна. Але справа в тому, що в керівних колах американської закордонної політики переважає думка, що так легко вороги Америки її утробити не можуть, що на всякий випадок не можуть цього зробити безкарно, що, навпаки, в комуністичному бльоці проходить повільний розклад, що комуністична доктрина виявилася цілковито неспроможною дати відповідь на піставові вимоги людини і нації другої половини 20 сторіччя, що комунізм, тоталітаризм і диктатура скомпромітували себе в очах людства. В таких умовах — думають на Заході — треба плянувати не так атомове знищення противника, як радше посилювати процес ослаблення сил диктатури й імперіялізму, підсилювати соціальні, політичні і національні аспірації поневолених у комуністичному бльоці народів. Останнє десятиріччя повчає, що така політика деякі овочі дає. Правда, цей процес дуже повільний, в ньому багато протиріч, поневолені Москвою народи далі страждають, але очевидно їх долею Захід турбується тільки настільки, наскільки це зачіпає його інтереси. Тому, не ризикуючи атомовою війною, Захід принаймні частинно посилює органічну боротьбу тих народів такими засобами, як культурний і торговельний обмін, економічна допомога тощо. Правда, на ділі все це обмежується сателітами Москви, а не стосується народів Радянського Союзу.

А в той же час такий розвиток особливо важливий для українського народу. Українцям більше, ніж сателітам СРСР, потрібний зв'язок з вільними народами, бо Україні, а не Польщі чи Угорщині загрожує хвиля русифікації і політики «злиття націй». В таких умовах українському народові менше корисні самі голосні та багатообіцяючі декларації про визволення, йому нічого не помагають псевдореволюційні прогнози про «тотальні і глобальні антибільшовицькі походи»

українських екзильних політиків, бо такі походи існують тільки в буйній фантазії їхніх авторів. Натомість український народ кровно зацікавлений у тому, щоб зірвати накинену йому Москвою ізоляцію, щоб Україна була включена у сферу політики вільних народів, щоб її також розглядали як окремого партнера, а не як «традиційну частину Росії», щоб з нею розбудовували культурні, економічні, політичні і дипломатичні зв'язки, щоб для неї також прорубували вікно за кордон. Бо коли одного дня має прийти до повного державного усамостійнення українського чи інших поневолених народів, це може статися тільки в результаті революційного підйому тих народів, а це знову може заіснувати тільки в умовах внутрішнього ослаблення комуністичної системи під впливом зростаючих аспірацій та боротьби поневолених народів і в результаті моральної та політичної допомоги з боку вільних народів, які таким органічним процесам поза залізною завісою будуть сприяти.

Вкінці йдеться про найважливіше: ні український народ, ні українська еміграція не мають впливу на те, якою буде політика вільних народів супроти СРСР; чи це буде політика коєкзистенції, чи холодної війни, політика замирення чи ворожости. І не є нашим завданням вчити чужинецькі уряди, яку політику вони мають вести, бо вони нас однак не послухають. Вони роблять те, що вважають для себе корисним.

Натомість завданням української політики є використати для себе кожен політику уряду Заходу, кожен її видозміну, і дбати про те, щоб у ній було місце для України, щоб у ній українська справа розглядалася як підмет, як фактор. Ніякої користі не принесуть нам холодна війна або коєкзистенція, якщо керівники такої політики уважатимуть Україну «частиною Росії». Бо український народ має свої власні інтереси, які ніколи не будуть у цілому покриватися з інтересами інших народів, і тому українська визвольна політика мусить мати своє власне ставлення до всіх сторонніх явищ, отже і до кожної концепції Заходу щодо більшовиків. Української справи не вільно ні за яких умов причіпати до політики однієї чи другої політичної партії чи до чужого воза взагалі і від них ждати спасіння. В кожній з обох сучасних американських політичних партій є одиниці приязні українській справі, в кожній з них є багато таких, яких вона взагалі не інтересує, а є й такі, для яких вона анатема, бо поза Росією вони не бачать ні України, ні інших неросійських народів. Це повинні пам'ятати також керівники української громади в США, зокрема у виборчий період, бо, крім інтересів Америки, вони посилаються на Україну, якій хочуть помагати. Цього не вільно зокрема забувати українським екзильним політикам, головне тим, яким слова «революція» і «визволення» не сходять з уст.

ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ: ПАДІННЯ НІКІТИ ХРУЩОВА

Просто випадково склалося так, що несподівана для всіх і драматична відставка Н. С. Хрущова збіглася часово з помпезним відзначенням на Україні «20-річчя визволення від фашистської окупації». За офіційними даними радянської історіографії, остання частина території України була «визволена 14 жовтня 1944», коли війська радянської армії в Карпатах перейшли кордон Української РСР з 1941 року. 14 жовтня 1964 упадок Хрущова був уже фактично завершений, хоч офіційно ще не поданий до публічного відома.

Але одночасно в цій випадковості можна побачити руку чи не найкращого режисера подій, яким є саме життя. Бо за якимись досі не уточненими правилами закономірності воно, це життя, «впорядковує» навіть так звані випадкові ситуації; на жаль, людський розум у своїй недосконалості досі не міг і в майбутньому напевно не зможе збагнути правил цієї закономірності і вбгати їх у точну математичну формулу або соціологічну схему.

На тлі кінцевої підготовки та проведення ювілейних святкувань на Україні можна простежити, що «палацова революція» концептувалася, плянувалася та організаційно підготовлялася в дуже вузькому колі втаємничених та довірених людей — скажім, у колі президії та секретаріату ЦК КПРС. Навіть така експонована на Україні особа, як голова ради міністрів УРСР Іван Павлович Казанець (член ЦК КПРС), не була в курсі справ. Є дані, що він, — як також інші члени ЦК, що працюють на відповідальних партійних постах на Україні, — їхали 13 жовтня до Москви цілковито не зорієнтовані в тому, про що йде мова. До цих незорієнтованих належить передусім зарахувати Дем'яна С. Коротченка та Ольгу І. Іващенко, до речі, беззастережних прихильників Нікити, якому вони особисто завдячують усю свою політичну кар'єру.

Якщо прийняти за правдиву офіційну тезу Москви, що 14 жовтня 1964 відбувся позачерговий пленум ЦК КПРС (а немає переконливих даних, які підтверджували б правдивість цієї тези), то в жовтневому «антихрущовському пленумі» від партійного апарату на Україні могли взяти участь 17 членів та 12 кандидатів у члени ЦК КПРС просто тому, що більшої кількості партійних вельмож того роду на Україні немає. Сміливо можна припускати, що згаданий пленум не був повний, що йшлося радше про якийсь «звужений пленум» (чи, може, навіть про «поширене» засідання президії та секретаріату ЦК КПРС); що від УРСР не всі компетентні були присутні і що виліміновано виразних «хрущовців» або хитких та непевних. За статутом же КПРС пленум ЦК є правосильний при присутності половини його членів. Зате пленум, що відбувся 16 листопада, треба вважати повним.

ХРУЩОВ МАВ ПРОМОВЛЯТИ В КИЄВІ

Навіть важко уявити собі, щоб Хрущов не використав нагоди виступити в Києві під час ювілейних святкувань з приводу «20-річчя визволення України» і щоб у променах похвал не дати звеличити себе «видатним полководцем радянської армії», який «брав якнай-активнішу участь у розробленні плянів військових операцій» за визволення України («Українська радянська енциклопедія», том 15, гасло «Хрущов»). Уся підготовка до цих святкувань велася під знаком окремого визначення «члена військової ради 1 Українського фронту», під знаком підкреслення його «стратегічного таланту» та всіляких інших небуденних прикмет. Всі щоденні київські газети, — «Радянська Україна», «Робітничая газета», «Колгоспне слово», «Молодь України» та «Правда Украины» (а напевно також уся провінційна преса в УРСР) — публікували на підтвердження всіх заслуг Нікіти різні нариси, спогади і статті про нього з часів «Великої вітчизняної війни» на Україні. На цьому місці не посилатимемося на відповідні газетні цитати, бо це втомило б читача і непотрібно поширило б цю статтю. Але не можна відмовитися від посилань (нехай і коротких) на журнали з, так би мовити, політично-громадською проблематикою.

«Комуніст України» (ч. 10 за жовтень 1964 — підписаний до друку 7 жовтня) помістив аж чотири статті, присвячені «20-річчю визволення України»: голови президії ВР УРСР Дем'яна С. Коротченка, заступника командувача військами Київської військової округи ген.-полк. Василя Чижя, директора Інституту історії АН УРСР проф. К. Дубини та завідувача відділу цього інституту д-ра В. Клокова, головного редактора журналу Я. Ю. Пашка. В цих усіх статтях відмічено видатну роль «вірного лєнінця Н. С. Хрущова», який був і політичним організатором оборони України та визволення її (Коротченко), і надхненником та керівником партизанської боротьби (Дубина та Клоков), і керівником історичної битви за Дніпро та координатором бойових дій партизан з наступальними операціями регулярної армії (Пашко). Словом, усюди підкреслена його «величезна роль». Зате Чиж розділює досить об'єктивно заслуги на окремих командувачів фронтів, армій та корпусів і на їх начальників штабів та членів військових рад фронтів; Хрущов у нього є тільки одним з багатьох заслужених.

Також «Український історичний журнал» (ч. 5 за вересень-жовтень 1964 — підписаний до друку 24 вересня) у п'ятьох статтях у той чи той спосіб вивисує роль Хрущова двадцять років тому, як «організатора та керівника комсомольсько-молодіжного підпілля України» (В. Д. Яценко), надхненника «боротьби проти німецько-фашистських загарбників на Волині» (В. О. Замлинський), надхненника «антифашистських виступів у німецькій окупаційній армії» (Ф. П. Шевченко), організатора «партизанської співдружності» (В. А.

Квітінський), «відбудівника економіки і культури в західніх областях УРСР» (П. І. Денисенко).

Цей журнал навіть договорився аж до того, що Хрущов організував на Донбасі, в січні 1922, боротьбу проти троцькізму, при чому йому активно допомагала Ніна Петровна Кухарчук (Хрущова), «лекції якої курсанти (Юзівської повітової партійної школи — В. П. С.) слухали з захопленням» («УІЖ», ч. 4 за липень-серпень 1964, стор. 20).

Це все разом узятє з стосовними статтями в літературних журналах промовисто свідчить про те, що Хрущов, який виступив проти «ідеології культу особи Сталіна», послідовно та наполегливо дбав про «практику культу власної особи», ба щобільше — навіть про «культ» Н. П. Кухарчук.

У той час, коли пропагандистська та публіцистична бронзувальна кампанія навколо минулого Нікити досягла свого апогею, він сам перебував на відпочинку в Сочі на кавказькому узбережжі Чорного моря, готуючися до ораторських виступів у Києві. Він завжди був свідомий, що політичний клімат цього міста є найкращим коном для самохвальства та кадьильних похвал з боку інших. Не вільно забувати, що саме на Україні разуче відрізняються дві доби одна від однієї — сталінська і хрущовська. Хоч усім відомо, що Хрущов у ролі генерального секретаря ЦК КП(б)У ніс безпосередню відповідальність за терор сталінської системи на Україні в період між кінцем 30-их і кінцем 40-их років, ця відповідальність рахується радше в площині моральній та формальній. Зате його прізвище зв'язується з боротьбою проти «культу особи Сталіна та його шкідливих наслідків». Це — більш-менш оцінка з перспективи Києва; на еміграції погляд на цю справу протилежний.

Останньою об'єктивною людиною, що розмовляла з Хрущовим перед його падінням, є Гастон Палевський, французький міністер для справ наукових досліджень в атомових та космічних питаннях. Саме він міг би кинути жмут світла на «погіршення стану здоров'я» Нікити, бо побував у нього в Сочі 13 жовтня. Його американському колезі д-ру Д. Горнігові, дорадникові президента США в питаннях науки і техніки, довелося вже розмовляти із спадкоємцями влади Хрущова. Ці дві інформації нотуємо тільки побіжно.

ПЕРЕДЧАСНО ВЛАШТОВАНІ ПАРАДНІ СВЯТКУВАННЯ

На підставі даних Київського радіо від 14 жовтня та газети «Радянська Україна» від 15 жовтня спробуємо відтворити офіційну святкову атмосферу, яку намагалися створити в Києві у зв'язку з «визвольним 20-річчям». Властивих пляновиків та організаторів парадних влаштувань уже не було в столиці: їх терміново викликали в Москву; залишився тільки, так би мовити, другий гарнітур партійної бюрократії, на плече якої впало виконання раніше запланованого.

У Республіканському виставочному павільйоні Ростислав В. Бабійчук, міністер культури УРСР, відкрив 14. 10 «художню виставку, присвячену 20-річчю визволення України». Увага учасників відкриття в центральній залі концентрувалася на «мармуровій скульптурі Н. С. Хрущова разом з ген. Н. Ф. Ватутіном» (робота П. Остапенка та П. Кальницького). На стінах цієї залі та інших заль були розвішені графіка В. Касіяна та фронтові малюнки П. Борисенка, Г. Пустовойта і В. Шаркевича; сюжет більшості картин — «визволитель» Нікіта в генеральському мундирі. В кінотеатрі «Київ» С. Іванов, голова державного комітету кінематографії УРСР, 14. 10 відкрив фестиваль фільмів, серед яких відзначаються передусім документальні стрічки Олександра П. Довженка «Битва за Україну» та «Перемога на Правобережній Україні». І тут — у промові та на плівці — пеани на честь Хрущова. Але не минуло й двох днів, як треба було «переорганізувати» і виставку, і фестиваль. У ніч на 16 жовтня (коли пресове агентство ТАРС повідомило про відставника «похилого віку» з «погіршеним станом здоров'я») негайно усунено мармурову скульптуру та відповідні картини із заль і «перередагровано» стосовні кадри фільмів. Останнє в радянських джерелах не згадується. Однак раптове промовчання прізвища Хрущова у відповідних контекстах дозволяє з певністю сказати, що саме так і сталося. Чи, може, все залишилося по-старому? Точно з датою 16 жовтня 1964 Нікіта Сергєвич Хрущов ніколи не «визволяв Києва» і не «брав участі у розроблені плянів воєнних операцій», про що писалося широко в статтях журналів «Комуніст України» та «Український історичний журнал». Він також «не був» членом військової ради 1 Українського фронту, бо й це замовчується тепер.

Але ведім читача далі по сторінках «РУ» від 15 жовтня. На Володимирській гірці 14. 10 відбувся мітинг з приводу закладення наріжного каменя для будови «Музею-панорами визволення України». Пляновано цей музей назвати іменем Хрущова, як названий був Центральний стадіон у Києві. Тепер у назвах стадіону та заплянованого музею-панорами прізвище Хрущова скреслено. З мітингової промови О. П. Ботвина, другого секретаря Київського промислового обкому, зачитуємо тільки речення, що «війська 1 Українського фронту під командуванням ген. Н. Ф. Ватутіна і члена військової ради Н. С. Хрущова визволили столицю Радянської України» і що за це належить «сердечна подяка тов. Хрущову». А редакція «РУ» додає від себе, що йдеться про двох «видатних радянських полководців».

Що Нікіту не тільки виведено із складу «видатних полководців», але також «здеґрадовано» з члена військової ради, найкраще свідчить спогад «героя Радянського Союзу» Сергія Борзенка п. н. «Прорив» (Із записок військового кореспондента), надрукований у «Радянській Україні» від 16 жовтня. Тут Хрущов уже не згадується ні словечком. Навпаки, його місце посідає ген. Сергій Савелійович

Шатилов, начальник політуправління 1 Українського фронту, який разом з командувачем військ цього фронту, генералом армії Ватутіном, «зупинивши лявіну фашистських військ, готувалися перейти в наступ по всьому фронту». Не виключено, що саме так фактично й було і що впродовж 20 років «коректувалася» історія на користь недавнього «великого лєнінця» — дотеперішнього першого секретаря ЦК КПРС. «Коректури» того роду досі стосувалися також заступника ген. Ватутіна — генерала-лейтенанта К. В. Крайнюка, та шефа штабу 1 Українського фронту — генерала-лейтенанта О. М. Боголюбова. Їхні військові функції, так би мовити, «об'єднувалися» досі в особі Хрущова. Тепер поволи, може, навіть надто поволи з-поза риштувань прерізних «коректур» висувається історична правда: Хрущов відбронзував «заслуги» Сталіна у війні, а колективне керівництво на чолі з Брежнєвим — такі ж «заслуги» Хрущова. Можна б іти у заклад, що процес відбронзовування офіційно встановленого минулого СРСР та КПРС продовжуватиметься далі, і то в усіх ділянках. Потрібні тільки терпеливість і здатність уміння чекати.

Цікаво б знати, що сталося з «монументальною картиною» Михайла Івановича Хмелька, де зображені «Хрущов і Ватутін у бою під Києвом» (олія, 1946), яка досі зберігалася в Київському державному музеї українського мистецтва? Чи треба тепер вишкрябати Хрущова і на його місце намалювати, наприклад, політрука Шатилова? Вже краще змінити відповідно підпис під картиною і залишити тільки прізвище Ватутіна.

Але не тільки в Києві звеличували Хрущова. Це роблено також в усіх обласних центрах УРСР. Ось, наприклад, в Одесі, в Театрі опери та балету, відбулося «урочисте засідання з приводу відзначення 20-річчя визволення України», в якому взяли участь, крім партійної, комсомольської та адміністративної знаті, також «воїни Одеської військової округи». Тут «до почесної президії зборів» обрали «президію ЦК КПРС на чолі з Н. С. Хрущовим», а перший секретар сільсько-господарського обкому Петро Омелянович Дорошенко виголосив відповідну похвальну промову. (Секретар промислового обкому Синиця, член ЦК КПРС, був у той час на пленумі ЦК у Москві).

На такому ж святкуванні в Москві з доповіддю виступив головний маршал бронетанкових військ П. О. Ротмістров (учасник боїв за Україну), який окремо підкреслив, що «бойовими діями на Україні безпосередньо керував Н. С. Хрущов» («РУ» від 15. 10). Той же Ротмістров був членом делегації збройних сил СРСР, яка прибула до Києва на офіційні помпезні святкування «визвольного 20-річчя», що їх з огляду на відставку Хрущова пересунено на суботу, 17 жовтня. І тут уже ніхто не нагадував його ролі на Україні двадцять років тому. Справді, не варто ставити питання, як почували себе Ротмістров та інші, хто ще три дні тому аж до неба підносили «історичні заслуги товариша Хрущова». Такі почуття дослівно не цікавлять нікого в СРСР, бо кожний свідомий там, що й йому може кожно-

часно таке трапитися; що заперечення сьогодні того, що було сказане вчора, належить до діалектики панівної системи.

КАЗАНЕЦЬ ЦЕНЗУРУЄ СВОЮ ВЛАСНУ ПРОМОВУ

В радянському радіомовленні практикується, що промови керівних партійців не читаються ними перед мікрофоном безпосередньо до радіослухачів, а записуються на магнітофонну стрічку. Виняток робив тільки Нікіта Сергеевич, який з підготованого рукопису читав просто до мікрофону, дозволяючи собі при цьому також вільно відступати від теми. Отож і Іван П. Казанець записав на стрічку своє «інтерв'ю з приводу 20-річчя», що його переслало Київське радіо 14 жовтня, о 17 годині. Це інтерв'ю появилось в поширеній редакції на сторінках «Радянської України» від 17 жовтня. Як і можна було сподіватися, в надрукованій статті пропущено всі пасуси про Хрущова (наприклад, «на чолі ЦК КП України в ці суворі роки стояв вірний лєнінець Нікіта С. Хрущов»), але одночасно, мабуть у цензорському поспіху, забуто викреслити з тексту полеміку на адресу китайців. У шпальтах «РУ» читаємо такі слова Івана Павловича, сказані також у радіо: «Робітники, колгоспники та інтелігенція республіки (тобто УРСР — В. П. С.) з обуренням засуджують негідну розкольницьку діяльність китайських керівників, які намагаються посягти чвари між соціалістичними країнами, підірвати їх згуртованість і єдність». Треба сказати, що 17 жовтня 1964 лайлива полеміка з китайцями з погляду Москви була вже політичним анахронізмом.

Чи йдеться тут про випадкову аварію або нехлюйство, чи про малоросійську ментальність Казанця?

Треба відповісти, що остання можливість є таки більше правдоподібна. Судячи Казанця на підставі його публічних виступів, можна твердити, що він у своїй політичній безпринципості стоїть на крайніх позиціях беззастережного русофільства. Про це свідчить, між іншим, його малоросійське низькопоклонство перед Москвою у його останній промові. «Український народ свято дорожить, — каже він, — і всемірно зміцнює узи нерозривного братерства з великим російським народом і всіма народами могутньої вітчизни».

Тепер, після падіння Хрущова, таке ставлення справи є також політичним анахронізмом. Регляментована партією термінологія на теперішньому етапі велить у таких випадках радше акцентувати «дружбу з усіма народами Радянського Союзу», а не передусім з «великим братом». Це виразно продемонстрували 17 жовтня в своїх промовах у Києві і Анастас І. Мікоян, і Петро Ю. Шелест, які цілковито відмовчалися від «братньої допомоги великого російського народу» у визволенні України від німецької окупації та у відбудові економіки УРСР у післявоєнний період. Обидва промовці постійно підкреслювали таку «допомогу усіх радянських народів».

Казанцева підтримка російського великодержавного шовінізму аж ніяк не згідна ні з «засадами пролетарського інтернаціоналізму», ні з «принципами ленінської національної політики». Чи Шелест та всі інші українські члени президії ЦК КПУ, як також і члени центрального комітету філіялу КПРС на Україні, матимуть сміливість та можливість активно боротися з «пережитками» російського шовінізму на Україні, покаже найближче майбутнє. Бо коли в Москві ведеться боротьба за владу і коли нова влада ще повністю не консолідувалася (а така ситуація триватиме тепер умовно досить довго), постає найкраща нагода для «забезпечення конституційних прав» кожної національної республіки і для «поширення та зміцнення її суверенітету». На еміграції скажуть, що такі сугестії є «капітулянтством» перед ворожим, тоталістським режимом, є «хрунівською» програмою політичного мінімуму. Алеж такі сугестії не стосуються емігрантської «визвольної політики», і тому немає місця для будь-яких щирих чи демагогічних хвилювань. Ідеться про оцінку чи аналізу становища на Україні, і то в конкретно окресленому випадку; ідеться таки про політичні реалітети, без яких політика перестає бути політикою в точно окресленому значенні цього слова. А на тему політичних маринь та ілюзій можна на спокійній та безпечній еміграції писати не тільки брошури, а й «томи сочиненій», що проходять попри увагу чужинських відповідальних політичних кіл і тому ними ніяк не респектуються.

У КИЄВІ, 17 ЖОВТНЯ 1964

У великій залі Жовтневого палацу культури (2 020 місць), до речі, після Палацу спорту (12 тис. місць) в найбільшій та найрепрезентативнішій залі Києва, відбулося те «урочисте засідання», що було пляноване на 14 жовтня і з огляду на скликаний на той день «антихрущовський пленум» ЦК КПРС мусіло бути відкладене на 17 жовтня. Докладніше характеризувати це засідання було б зайвою витратою часу і для читачів, і для автора.

Вражали такі факти: присутність дуже численної «делегації збройних сил СРСР» на чолі з маршалом Р. Я. Малиновським; відсутність у президії засідання членів президії ЦК КПУ Ольги І. Іващенко та Дем'яна С. Коротченка і кандидата цієї президії Василя К. Клименка; участь голови президії ВР СРСР (тобто президента СРСР) Анастаса І. Мікояна та його промова; деякі окремі пасуси в основній доповіді першого секретаря ЦК КПУ Петра Ю. Шелеста (він же в той час кандидат у члени президії ЦК КПРС).

Скоментуймо ці факти за порядком.

Маршальські та генеральські мундири на сцені палацу культури підкреслювали тільки, що йдеться про відзначення військової чи воєнної річниці. Передчасним є робити з цього приводу якінебудь

висновки щодо ролі керівництва радянської армії в усуненні Хрущова від влади чи щодо впливів цього керівництва на формування нової політики переємців Хрущовської спадщини. Всілякі спекуляції в цій справі треба залишити західнім «кремльологам», які не передбачали упадку Никіти, а, навпаки, в останній час якнайрішучіше твердили, що «Хрущов сидить у сідлі міцніше, ніж будь-коли». Факт, що при «реорганізації» президії ЦК КПРС від 16 листопада ніхто з маршалів не ввійшов у склад цієї президії, може мати свою вимову.

Інакше стоїть справа в відсутності Іващенко, Коротченка та Клименка. Їх прізвища не згадуються за останні тижні і не виключено, що черговий пленум ЦК КПУ «переведе їх на іншу роботу». Але й тут треба бути радше обережним щодо прогноз.

Мікояна, спеціаліста «в питаннях національної політики та національного державного будівництва» («РУ» від 17 липня 1964), цілком свідомо послано до Києва, поперше, щоб заспокоїти членів ЦК КПУ та депутатів ВР УРСР, що нові можновладці не мають у намірі «ресталінізувати» систему, і, подруге, щоб підкреслити продовження «ленінської національної політики». Іншими словами, в кризових ситуаціях імперіяльний центр у Москві є таки примушений рахуватися з поглядами партійного апарату в національних республіках. Отож національно свідомі елементи в цьому апараті повинні б постійно та послідовно використовувати ці примусові ситуації і ставити свої вимоги.

При такій аналізі знову ж не йдеться про якесь «капітулянтство» чи «програму мінімуму» з перспективи емігрантського мислення. У вітальній промові Анастаса Івановича було багато реверансів на адресу українського народу: він говорив про «героїзм українських вояків», про «мужність та стійкість українських жінок», про «неспроможність німецьких фашистів знайти навіть жменьки зрадників, щоб створити свої маріонеткові контрреволюційні уряди», про «Україну, як легендарного птаха Фенікса». А про Київ: «Це не тільки місто революційної слави української нації, не тільки центр української культури, це — місто, що показало чудеса героїзму». Ці окреслення є тільки промовистим свідченням, що в Кремлі вже давно усвідомили національну питому вагу України та її політичний потенціал.

В довгій, і на нашу думку, цікавій доповіді Петра Юхимовича є досить багато елементів, що можуть послужити як з'ясування ситуації на Україні. Він декілька разів, у різних контекстах, наголосив «взаємодопомогу в сіх народів нашої багатонаціональної держави», він говорив про «братні республіки» та про «допомогу народів-братів» і тільки один раз висловив «братерську подяку російському народові». Це, може, для декого є другорядними речами, але — це речі симптоматичні. Виходить, що на Україні славословлення на адресу «великого російського народу» вже надокучили всім, бо пере-

брали мірку будь-якої пристойности. Доповідач аж двічі напав на «недобитих українських буржуазних націоналістів», але одночасно внесе заяву, що «і великодержавним шовіністам... не вдається внести розкол у ряди народів Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності». О, вже давно не було згадки в радянській пресі про російських великодержавних шовіністів! Не треба аж підкреслювати, що в доповіді не було ні найменшого натяку про Хрущова навіть у тих місцях, де об'єктивно треба було його згадати, бо йшлося про історичні факти ще недавнього минулого. Отож «політичним вихованням військ безпосередньо керували секретарі», а підпільну та партизанську боротьбу «очолив весь ЦК КПУ». З цього погляду варто б порівняти доповідь Шелеста, опубліковану в «Радянській Україні» від 18 жовтня, з цитованими вгорі статтями згаданих нами журналів. Також перший раз можна було почути з його уст таке: «Фашистські окупанти не знайшли на Україні квіслінгів і петенів». До цього твердження ще треба б публіцистично повернутися при іншій нагоді, тим більше що й Мікоян також нагадав про це. Впадало в очі, що при перерахуванні «прославлених організаторів та командирів партизанського руху» він поминув прізвище Коротченка, а в реєстрі командувачів військ під час другої світової війни — прізвище маршала Жукова, який після важкого поранення Ватутіна в боях із з'єднаннями УПА деякий час командував військами (разом з членом військової ради, генералом-лейтенантом Н. С. Хрущовим?) 1 Українського фронту. Промовчання Коротченка не ворожить, мабуть, для нього нічого доброго.

ГІПОТЕЗИ, СПЕКУЛЯЦІЇ

Ясно, що упадок Хрущова викликав повинь прерізних коментарів не тільки на шпальтах великої та малої преси у світі, але також у кабінетах урядів і дипломатичних канцеляріях усіх країн. У цих коментарях уже ставляться прогнози навіть тими зазнайськими західними «советологами», які ще недавно скомпромітувалися своїми оцінками позиції Нікити безпосередньо перед його упадком. Не дивно, бо ці «советологи» перебрали функції ворожбитів, без яких, мабуть, суспільне життя було б скучне.

Нас цікавить передусім питання, як розгорнуться справи на Україні у зв'язку із «зміною варті» в Кремлі. Указ президії верховної ради УРСР і постанова ради міністрів УРСР та центрального комітету КПУ від 5 листопада щодо присадибних наділів вказували б на те, що спадкоємці Хрущова прагнуть якимись дрібними обхідними маневрами здобути собі прихильність народних мас. На тій самій лінії лежить також поступка жителям Москви у приділленні їм двох кілограмів білого пшеничного борошна на особу з приводу «жовтневих свят». У процесі консолідації нової влади треба буде

рахуватися з різними дальшими тактичними заходами. Але можна бути майже певним, що на якісь суттєві, основні зміни теперішні кремлівські можновладці ні за яких обставин не спроможні. Вони примушені йти від випадку до випадку, не зважаючи на те, що проповідують «наукову підготову» розв'язки складних суспільних питань; не зважаючи на те, що засуджують «скороспілі висновки і поспішні, відірвані від реальности рішення». Хоч такі закиди фактично звернені на адресу Хрущова-відставника, адресувальники самі не вільні від цих закидів у минулому, а ще менше вони будуть вільні від них у найближчому та перспективному майбутньому. Сук лежить у самій системі!

Підбадьорюючою є метода, застосована у здійсненні відставки Хрущова, бо вона відкриває можливість, що диктатуру можна ліквідувати також без насильної смерти «першого секретаря» тоталістської партії або без того, щоб чекати на його природну смерть, як це було у випадку із Сталіном. Однак відкритим залишається питання, чи в російській імперіяльній дійсності «принцип колективності» керівництва може бути тривалий і чи він згідно з історичним досвідом раніше або пізніше не замінюється «практикою культу особи», за якою, можна сказати, автоматично слідує «ідеологія цього культу».

Досі не з'ясовано, хто (які сили) організував останній «палацовий переворот» у Кремлі. Едвард Кренкшов, один з публіцистичних дослідників радянської дійсности, поставив у лондонському тижневику «Обсервер» від 5. 11 питання, яку роль у перевороті відіграли органи державної безпеки (КГБ), і, мабуть, від відповіді на так поставлене питання він узалежнює свої прогнози щодо дальшого майбутнього розвитку в СРСР. Часткова відповідь на його питання прийшла з Москви, коли повідомлено, що на пленумі ЦК КПРС, який відбувся 16 листопада, Шепілов був «обраний» членом президії ЦК КПРС, а голова Державного комітету державної безпеки (КГБ) Семичастний авансував з кандидата на дійсного члена ЦК КПРС. Виходило б, що це була ціна, яку змовники з президії заплатили за підтримку КГБ у протихрущовському перевороті. Західні коментатори майже згодні в тому, що, мовляв, обидві особи з кіл КГБ «мають чисті руки», якщо мова йде про період кривавого сталінського терору. Чи фраза про «чисті руки» не звучить аж надто великим лицемірством? Чи не свідчить вона про коротку пам'ять редакторських співпрацівників міжнародної преси?

Авансування обох згаданих радше підтверджують, що також у цій ділянці режим опинився на роздоріжжі.

«Китайський аспект» падіння Хрущова тут не узглядений. Коротко можна сказати, що «голова Хрущова на таці» не вплинула на ставлення Пекіну до Москви. А це — окрема тема.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

БОГДАН ВИНАР: МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДІВ НА ЕМІГРАЦІЇ

(1919 - 1963)

Документація наукової роботи на еміграції належить до мало популярних і, мабуть, дуже невдячних тем. На це складається цілий ряд причин. У порівнянні з нормально функціонуючим державним органом з рядом бібліографічних інституцій бібліографічна праця на еміграції ведеться випадково і натрапляє на цілий ряд труднощів. На увазі треба мати широке географічне розпорощення наукових працівників, частина яких не є пов'язана з будь-якою науковою інституцією на місці їхнього перебування. До негативних факторів треба також зарахувати недостатнє та загальникове звітування діючих еміграційних наукових установ і незадовільний рівень рецензування наших наукових праць. З цього погляду в нас існують дві крайності: деякі цікаві праці просто промовчують або пишуть про них панегірики, які з рецензуванням не мають нічого спільного.

До цього ще треба додати труднощі технічної природи, як, наприклад, недостатня реєстрація українськомовних видань у чужомовних довідниках, брак фондів на власні бібліографічні видання, слабе вивчення україніки в провідних бібліотеках Європи та Америки, недостача кваліфікованих бібліографічних працівників тощо. Це все разом узятє зумовлює сумне явище, що велика частина наукового доробку української еміграції майже не відома. Українські наукові праці мало використовуються чужоземними науковцями, які про них або цілком не знають, або з тих чи тих причин не мають до них доступу.

Завданням, що його поставив собі автор, є подати огляд української економічної літератури, що появилася на еміграції в 1919-63 рр. Для повноти огляду спробуємо обговорити також важливі праці чужинецьких дослідників, які стосуються України. Поскільки наша праця є першою спробою подати такий огляд, в ній буде багато прогалин та недоліків. Отож наш огляд не претендуватиме на повноту; тому автор буде вдячний за критичні зауваги і доповнення, що будуть використані згодом в англломовній редакції.

Пристаюючи до властивої теми, мушу зазначити, що значною трудностю в написанні огляду була методологічна побудова його, бо з цього погляду можуть бути принаймні три можливості. Економічні дослідження можна розглядати за тематикою, за окремими дослід-

никами в хронологічному порядку чи, нарешті, за географічним принципом у пов'язанні з характеристикою наукових інституцій та діяльності окремих наукових працівників.

Автор обрав третю можливість, що приблизно відповідає окремим етапам розселення та діяльності української еміграції. У зв'язку з цим діяльність окремих осіб, що працювали в різних осередках та хронологічно в різних етапах, буде обговорена в двох окремих розділах. Це — очевидно методологічний недолік. З другого боку, географічний принцип має також свої позитиви, бо дає можливість провести деякі порівняння наукового зацікавлення та якості наукової продукції першої і другої еміграції і врахувати деякі регіональні особливості

З уваги на обмеженість місця оцінка та критичні зауваги щодо окремих економічних праць зведені до мінімуму, при чому пропущено біографічні дані про окремих авторів, поскільки їх можна знайти в гасловій частині Енциклопедії Українознавства. Автор намагався досить докладно удокументувати окремі висновки, відсилаючи читача безпосередньо до цитованих праць, поскільки критична бібліографія предмету майже не існує.

На еміграції не появилось багато бібліографічних довідників наукової літератури. Важливіші подаємо на цьому місці, інші обговорюватимемо в дальших розділах. Найсерйознішим довідником є «Бібліографічний показник наукових праць української еміграції, 1920-1931» Петра Зленка (Прага, 1932). Далі назвемо такі: Д. Дорошенко, «Українські видавництва за кордоном в 1918-21 рр.» («Книжка», 1921, ч. 3, стор. 47-52); Т. Коструба, «Бібліографія економічної історії України» («Український агрономічний вістник», т. I, Львів, 1934); О. Мицюк, «Українська економічна література» («Слов'янська книга», Прага, 1925, ч. 10, стор. 193-196); Є. Ю. Пеленський, «Бібліографія української бібліографії» (Львів, 1932); Огляд історичної економічної літератури О. Оглоблина в праці D. Doroshenko and O. Ohloblyn, "A survey of Ukrainian Historiography" (The Ukrainian Academy of Arts and Sciences, New York 1957, pp. 433-435).

Короткі бібліографічні огляди появились також у журналах — в паризькому «Тризубі», кварталнику «Книголюб» (Прага), «Книжка» (Станиславів). Окремо треба відмітити бібліографічну статтю Михайла Антоновича «Ukrainische wirtschaftliche Literatur seit dem Kriegsausbruch» («Ostraumberichte», Nr. 1, 1943, S. 115-124).

ПОЧАТКИ НАУКОВОЇ ПРАЦІ НА ЕМІГРАЦІЇ — ВІДЕНСЬКИЙ ОСЕРЕДОК

Початок української масової цивільної та військової еміграції можна датувати серединою 1919 року. В той час одним з найповажніших осередків скупчення еміграції був Відень, який з цього погляду посідав деяку традицію. Згадаємо, наприклад, діяльність Україн-

ської культурної ради, заснованої 1915, яка згуртувала українську інтелігенцію з Галичини та Наддніпрянської України і виявила активність в організації шкільництва. Ця рада мала в своєму складі декілька секцій, які влаштовували публічні доповіді, наукові курси і займалися видавничою діяльністю. Інформації про видання можна знайти в таких публікаціях: І. Чепига, «Українська літературна продукція у Відні» (Відень 1916), де зроблений бібліографічний огляд від серпня 1914 до травня 1916; того ж автора «Огляд української літератури на еміграції» (Календар товариства 'Просвіта' на 1917 рік», стор 191-196); І. Крип'якевич, «Українські видання на еміграції» («Українське слово», Львів, 1915, чч. 19 та 41); В. Сімович, «Таборові видання під час світової війни» («Книголюб», 1927, стор. 43-50).

У час війни дуже активною була також політична робота Союзу визволення України (СВУ), де були згуртовані українці з Придніпрянщини. СВУ присвячував багато уваги видавничій справі, зокрема чужомовній, що на цьому місці докладніше не обговорюватимемо. Згадаємо тільки німецьке видання праці проф. Степана Рудницького "Ukraina. Land und Volk" — Eine gemeinfassliche Landeskunde (Wien, 1916, 416 S.), де вміщено багато матеріалів з ділянки економічної географії.

Менші осередки української еміграції були в Празі, Берліні, Лондоні і в Швейцарії.

Таким чином Відень був пригожим ґрунтом для розгорнення наукової та видавничої діяльності. Наш огляд діяльності починаємо 1919 роком; таким чином не згадуватимемо багатьох раніших праць, що появились у Відні переважно німецькою мовою, зокрема про нафтову промисловість Галичини. Деякі з них подані в бібліографічному довіднику Є. Ю. Пеленського «Україна в західноєвропейських мовах» (Записки НТШ, Мюнхен, 1948, стор. 104-109).

Зимом 1920 з ініціативи Академічної секції Союзу українських журналістів і письменників організовано наукові виклади, які згодом перетворилися на систематичні високошкільні курси з огляду на збільшення кількості української студіюючої молоді, що в той час почала напливати до Відня. Керівництво курсами було доручено проф. Михайлові Грушевському. Одночасно пороблено заходи, щоб заснувати університет на еміграції. Створення Українського вільного університету (першої української високої школи на еміграції) формально завершено святковим відкриттям 17 січня 1921 при активній допомозі журналістичного союзу і співучасті Товариства прихильників освіти та Українського соціологічного інституту. Ректором обрано М. Грушевського, який скоро відійшов і на його місце був обраний проф. О. Колесса. Свою працю УВУ почав у складі двох факультетів: філософічного — декан проф. С. Рудницький, правничого — декан проф. С. Дністрянський; виклади вели 12 професорів і 3 доценти. Не посідаємо докладних інформацій про виклади з ділянки економіки, знаємо тільки, що протягом трьох перших місяців проф. І. Га-

ницький читав курс «Розвиток промисловости України».¹⁾ Зрештою університет за короткий віденський період не розвинув помітної діяльності і через рік перенісся до Праги — найбільшого тоді скупчення українського студентства. Подібна доля спіткала також Український соціологічний інститут. Слід ще згадати, що в 1920 році Товариство прихильників освіти оголосило передплату на видання «Української народної енциклопедії», яка мала взоруватися на малих лексиконах Брокгауза і Лярусса. Видання заплановано в двох томах по 800 сторінок великої вісімки. На чолі редакційної колегії стали С. Рудницький та С. Дністрянський; до співпраці запрошено З. Кузелью (Берлін) і І. Крип'якевича, В. Щурата та І. Раковського (Львів). На жаль, цього пляну не вдалося реалізувати.

Деяку діяльність розвинули ті видавництва, що були зв'язані з окремими політичними середовищами або з урядом УНР. Наприклад, вид-во «Дзвін», яке до того часу друкувало свої видання в Києві та Харкові, перенесло в 1919 році свою діяльність до Відня і об'єднало свою роботу з вид-вом «Українська школа». Крім видання ряду шкільних підручників, творів красномовства (зокрема Винниченка), в рамках цього видавництва появилася декілька популярних брошур на економічні теми. Більший інтерес для нас має видавнича діяльність Дніпровського союзу споживчих союзів («Дніпросоюз»), яка також у 1919 році почалася у Відні. З рамени «Дніпросоюзу» появилася в той час ряд праць з економічної проблематики: брошури А. Сербиненка про українську споживчу кооперацію і про кооперацію на селі,²⁾ переклад твору Е. Вандервільда «Невтральний і соціалістичний кооперативний рух» (1920, 146 стор.) і В. Даймера «Німецька кооперація» (1919, дві частини, 140 та 144 стор.). У вид-ві «Земля» вийшла в 1922 році «Економічна географія України» І. Феценка-Чопівського, переклад якої появилася згодом французькою мовою. Декілька праць з обсягу економіки випустило також вид-во «Нова доба», яке фірмувало видання Закордонної групи Української комуністичної партії. На жаль, нам не вдалося роздобути підставової праці І. Калиновича «Показчик до української соціалістичної і комуністичної літератури» (Відень-Київ, 1921, 112 стор.). Так, наприклад, з рамени цього видавництва вийшла в українському перекладі Юрія Сірого відома російська праця А. Богданова «Діалектичний матеріалізм» (Відень-Київ, 1920, 80 стор.) і Г. Піддубного «Капіталізм і робітництво в Індії» (Відень, 1922, 83 стор.). У вид-ві «Земля» вийшла в 1921 році відома праця Павла Христюка «Українська революція. Розвідки і матеріали до історії української революції, 1917-1920 рр.», в якій є багато економічного матеріалу.

¹⁾ «Хліборобська Україна», книга ч. 5-6, 1921, стор. 208.

²⁾ „Die Genossenschaftsbewegung in der Ukraine“, Wien, 1919; „Die ukrainischen Konsumvereine und ihr Zentralverband“, Wien, 1919; „Les Sociétés cooperatives en Ukraine“, Vienne, 1919.

В загальному треба сказати, що у Відні видано небагато праць, що присвячені виключно економічній проблематиці. Деякі економічні питання обговорювалися зате в працях з історичною тематикою, і до цієї категорії, крім праці П. Христюка, можна ще додати історичні праці М. Грушевського, зокрема його «Культурно-національний рух на Україні у віці XVI-XVII» (Відень, 1919, «Дніпросоюз», 248 стор.); В. Липинського «Україна на переломі 1657-1659 рр.» (Відень, 1921, «Дніпросоюз», 304 стор.); спогади В. Винниченка «Відродження нації», томи I-III; а з раніше виданих — І. П. Бочковського «Національна справа» (Відень, 1918, 187 стор.) з цікавим розділом про «Економічно-автаркійний бік істоти держави» (стор. 62-65) і німецькомовну статистичну розвідку М. Кордуби «Territorium und Bevölkerung der Ukraine» (Відень, 1919).

Одночасно, за обговорюваний період появилось у Відні дуже багато пропагандивних брошур, які посередньо, а навіть безпосередньо за торкують економічну проблематику. Їх видавали переважно різні дипломатичні представництва; їх тут не обговорюватимемо, бо в більшості випадків вони мають малу наукову вартість. Тільки для ілюстрації згадаємо невелику брошуру С. Р. «Економічні основи галицької державности» (Львів-Відень, 1921, вид-во «Український прапор», 25 стор.), де автор намагається з'ясувати самодостатність Галичини; при цьому він подає перебільшені статистичні дані (наприклад, кількість росіх українців у 1920 році подана ним у числі 48 млн). Брошура розрахована на малокритичного читача. Про інші видання цього роду див. Ї. Дорошенко «Українські видавництва за кордоном» («Книжка» — вістник українського книжкового руху, ч. 3 за вересень 1921, Станиславів).

Багато цікавого економічного матеріялу подавали пресові періодики, які, починаючи з 1919-20 рр., виходили у Відні. В першу чергу треба назвати тижневик «Український прапор» — орган уряду ЗУНР, комуністичний тижневик «Наша правда», місячник української академічної молоді «Молоде життя», неперіодичне видання соціалістичної академічної молоді «Наш стяг», неперіодичне видання партії соціалістів-революціонерів «Борітеся — поборете», орган Винниченка та його однодумців «Нова доба» і передусім тижневик «Воля» та неперіодичний збірник Українського союзу хліборобів-державників «Хліборобська Україна». Так, наприклад, у тижневику «Воля» систематично появлялися «Огляд соціально-економічної проблематики» та «Економічна хроніка», як також і ряд окремих статей з економічною тематикою. З цікавіших статей назвемо: Е. Саковича «Економічне становище в Росії» (16. 10. 1920) і Ф. Матушевського «Матеріальні сили України» (21. 2. 1921).

Спинимось на економічній тематиці у «Хліборобській Україні». Збірник появлявся з 1920 по 1925 рік, разом вийшло п'ять книг. Починаючи з книги 2, в збірнику друкується цікава економічна роз-

відка Михайла Тимофієва «До наших економічних перспектив», що є, мабуть, одною з перших спроб в українській економічній літературі вивчити теоретичні основи організації грошової політики. Автор дає широкий огляд тодішньої західноєвропейської літератури до проблеми грошей, при чому подаються статистичні таблиці про ціни на золото, в тому числі також інформації про продукцію «золота України» в 1909-13 рр., і про діяльність приватних та державних банків у площині емісії грошових знаків. Цікаво, але, на жаль, не повною є частина статті, присвячена аналізу фінансової політики України в час визвольних змагань, і короткі та не завжди точні інформації про фінансову політику більшовицького уряду. У висновках автор пропонує створити «хліборобські банки» для налагодження нормального товарообігу на Україні, завданням яких було б організувати короткочасний сільсько-господарський кредит, що вможливило б також збільшення активного торговельного балансу України в економічних операціях із закордонними країнами. Висновки автора відповідають тодішній економічній платформі Українського союзу хліборобів-державників і деяким концепціям у відомих «Листах до братів-хліборобів» В. Липинського. М. Тимофієв видав також популярну брошуру «Жиди і народне господарство України» (Відень, 1923).

Започаткований Тимофієвим цикл був продовжений статтею професора УВУ Олексія Одарченка «Основи номінальної валюти» (книга 5 за 1924-25 рр., стор. 217-260). У зв'язку з нестачею золота на міжнародному ринку автор пропонує ввести на Україні номінальну валюту. Обидві праці цікавлять нас не тільки з історичного аспекту. Не зважаючи на те, що в більшості випадків економічні праці політичних середовищ зв'язані з політичною доктриною даного середовища, що не завжди дозволяє робити всебічну аналіз, треба підкреслити, що обидва автори, розглядаючи господарські процеси на Україні, намагаються пов'язати ці процеси з господарським розвитком Західної Європи, при чому свої висновки вони обґрунтовують багатою літературою.

Належить ще згадати, що у Відні появилася також декілька праць австрійських економістів, які посередньо заторкують питання, зв'язані з економікою України. До цікавіших праць з цієї категорії слід зарахувати студію Граца-Шюллера³⁾ про зовнішню торговельну політику Австро-Угорщини, де автор досить широко обговорює економічне становище на Україні та торговельні зобов'язання України у зв'язку з Берестейським мирним договором.

Не маємо можливості обговорити також інші праці, які появилися в Австрії в період 20-их і до 40-их років, які тільки посередньо,

---

³⁾ Gratz-Schüller: „Die äußere Wirtschaftspolitik Österreich-Ungarns“. Wien 1925, 131 S.

при нагоді обговорення економічних питань Східньої Європи, заторкують також економіку України. З цього погляду, виняток треба, мабуть, зробити для праці Франца Обермаера,⁴⁾ яка однак не є економічною студією, а радше краєзнавчим довідником.

ШВАЙЦАРІЯ — ФРАНЦІЯ — ВЕЛИКОБРИТАНІЯ

Крім великого скупчення української еміграції у Відні, менші колонії, зокрема дипломатичні місії та інші представництва українського уряду, перебували в багатьох європейських країнах. На цьому місці ми не маємо можливості розглянути ці справи докладніше і тому обмежимося поданням тільки важливіших праць з ділянки української економіки, що великою мірою були інспіровані українською дипломатичною діяльністю за кордоном. При цій нагоді згадаємо також деякі інші праці, що появилися значно пізніше і вийшли друком до 1945 року в країнах Західньої Європи.

На початку розглянемо інформаційну роботу у Ш в а й ц а р і і.

У 1915-20 рр. багато інформацій з господарського життя України містив журнал «L'Ukraine», видаваний В. Степанківським у Льозанні. Журнал появлявся нерегулярно; з 21 березня 1918 до 8 травня 1919 як тижневик. У зв'язку з діяльністю Українського клубу та Українського пресового бюро в Женеві інформаційні матеріали публікувалися в двох франкомовних бюлетенях.⁵⁾ На жаль, нам не вдалося роздобути обох названих бюлетенів, і тому не знаємо, якою мірою присвячувано в них увагу економічним питанням.

Окремо треба відзначити декілька брошур, що безпосередньо заторкують економіку України, виданих французькою мовою в Женеві, як також видану дипломатичним представництвом ЗУНР більшу працю про господарські можливості Галичини.⁶⁾ Найцікавішою працею з ділянки економіки за цей період можна вважати збірник статей, виготовлений у формі дипломатичної ноти до Міжнародної економічної конференції в Брюсселі.⁷⁾ В цьому добре опрацьованому меморандумі є статті про важливіші галузі народного господарства

4) Franz Obermaier: „Ukraine — Land der Schwarzen Erde“. Wiener Verlags-gesellschaft, Wien 1942, 192 S.

5) „Bulletin d'OFINOP“ (Office d'Information Orientale); „Bulletin de Bureau de la Presse“.

6) „L'Ukraine Economique“. Edition de la Chambre de Commerce Ukraino-Suisse, Genève, 1919, 16 p.; Lubersac Jean, „Un voyage d'enquête économique en Ukraine“, Genève, 1922.

7) „La situation économique de la Galicie Orientale et son importance pour la reconstruction de l'Europe“. Edition de la Presidence du Conseil National Ukrainien, Genève, 1922, 133 p.

7) International Financial Conference, Bruxelles, 1920. „L'importance économique de l'Ukraine. Recueil des matériaux et statistiques concernant les questions économiques et financières de l'Ukraine“. Edition A. Breuer, Bruxelles, 1920, 215 p.

України, серед яких належить окремо відзначити розвідки: В. Тимошенко про аграрну реформу на Україні, І. Шафаренка про матеріальні ресурси і торговельний імпорт та експорт, Б. Оренчука і Лукашевича про транспорт та комунікаційні засоби, Ф. Феценка-Чопівського про економічну політику і А. Яковлева про кооперацію. Належить також згадати більшу працю про територію, населення та історію України з окремим розділом про економіку, видану в 1919 році в Берні.⁸⁾ Обидві праці мало відомі українському читачеві; їх можна знайти в нью-йоркській Публічній бібліотеці.

У Франції перебувала в 1920-26 рр. численна українська еміграція на чолі з Симоном Петлюрою, В'ячеславом Прокоповичем та ген. Олександром Удовиченком. З 1921 року дипломатична делегація УНР видавала в Парижі бюлетень,⁹⁾ у якому поміщувало також інформаційні матеріали про господарське життя України. Пізніше засновано клуб і франкомовний журнал «Прометей» — місячник народів Кавказу, Туркестану, Ідел-Уралу, Криму та України. Цей клуб та редакція журналу співпрацювали з французьким товариством «Франс-Оріян», яке видавало свій бюлетень; у журналі та бюлетені також появлялись інформаційні статті з господарського життя України. Видано навіть окрему працю з історії народного господарства України.¹⁰⁾

Українські господарські та політичні організації видавали у Франції ряд періодиків українською мовою. Багато матеріалів з ділянки економіки містив орган уряду УНР «Тризуб», заснований 1925 року, де публіковано також огляди україніки чужими мовами. Зокрема належить відзначити статті Книголюба «Україніка в чужих наукових виданнях 1930-32» («Тризуб», 1933) та «Україніка в чужих наукових виданнях від 1933 до половини 1935» («Тризуб», 1935). Економічні огляди містив «Вісник Української громади у Франції»; те саме робили «Господарський бюлетень» — орган Союзу українських інженерів, «Українські вісті» — газета комуністичного напрямку, яка появлялася у зв'язку з короткотривалою діяльністю радянської організації під керівництвом І. Борщака, Т. Галіпа та Норич-Дзіковського. В націоналістичному тижневику «Українське слово», видаваному з 1933 року до другої світової війни Українським національним союзом у Франції, багато статей на економічні теми опублікував Микола Сціборський.

На жаль, не посідаємо задовільних інформацій про видавничу діяльність французькою мовою. Це зокрема стосується 20-их і 30-их років. Сподіваємося, що в другій редакції цієї праці вдасться ці відомості доповнити. Згадаємо тільки дві невеликі економічні роз-

⁸⁾ „L'Ukraine: un aperçu sur son peuple, ses conditions culturelles, ethnographiques, politiques et économiques“. R. Suter & Cie, Berne 1919, 203 p.

⁹⁾ „Bulletin de la Mission Ukrainienne“.

¹⁰⁾ François L. V., „L'Ukraine économique“. Paris, 1928, „France-Orient“, 43 p.

відки Володимира Тимошенка, надруковані в 1919 році Українським бюро, і невелику об'ємом історичну розвідку про сільське господарство України 17-18 століть, автором якої є А. Мюллер.¹¹⁾ У 1919 році видано в Парижі брошуру Г. Тенненбаума про історію народного господарства Польщі та Литви, в якій окремо обговорюється також і економіка України. Юрій Студинський, після другої світової війни професор політекономії в УВУ, написав як свою докторську дисертацію історичну розвідку про сільське господарство України. Для 1939 року можемо віднотувати дві позиції: історичну довідку Ш. Стебера про народне господарство України та відому працю П'єра Брегі про Україну як російську провінцію, що була написана у співпраці з російським емігрантом князем Сергієм Оболенським.¹²⁾ Велика частина цієї тенденційно написаної історії України присвячена економічним питанням, зокрема торговельним та економічним зв'язкам України з Росією. При цій нагоді варто додати, що українські економісти не сміють ігнорувати цю працю, бо вона віднотується в усіх поважніших довідниках економічної літератури як основне джерело французькою мовою для вивчення економіки України. Треба сказати, що, крім уже згаданої невеликої праці проф. В. Тимошенка про українсько-російські взаємини, немає у французькій економічній літературі праці, яка могла б рівноважити монографію, інспіровану Оболенським.

Дуже мало економічної, в тому числі також інформаційної, літератури про Україну появилася у Великобританії. Тут з різними перервами діяло з 1913 року Українське бюро в Лондоні, яке в 1935 році перетворилося в Англо-українське товариство.

В інформаційному бюлетені англійською мовою міщено хроніку з господарського життя України; окремо видано в 1920 році добре впорядковану коротку розвідку Ісидора Шафаренка про господарський потенціал України з окремими розділами про сільське господарство, промисловість та зовнішню торгівлю.¹³⁾

11) Timoshenko V., „Relations économiques entre l'Ukraine et la France“. Bureau Ukrainien, Paris, 1919, 15 p.; Timoshenko V., „L'Ukraine et la Russe dans leurs rapports économiques“. Bureau Ukrainien, Paris, 1919, 16 p.

Muller A., „Considerations sur le développement des institutions agraires de l'Ukraine en 17-e et au 18-e ss.“ Giard, Paris, 1929, 36 p.

12) Tennenbaum H., „Les liens économiques entre Pologne, la Lithuanie et les provinces ruthenes“. C. Courmont, Paris, 1919, 11 p.

Studynsky G., „Le probleme agraire en Ukraine“. Paris, 1930, 192 p.
Steber Charles, „L'Ukraine; son histoire, ses richesses...“ Bureau d'éditions, Paris, 1939, 81 p.

Bregy Pierre, „L'Ukraine, terre russe“. 2 ed. Gallimard, Paris 1939, 238 p.

13) „The Ukraine“. Weekly bulletin published by Ukrainian Press Bureau in London, 1919-20.

Shafarenko Isidor, „The natural resources, industry, exports and imports of the Ukraine“. The Ukrainian Press Bureau, London, 1920, 23p.

Британське міністерство закордонних справ видало в 1920 році довідник про Україну, де, крім детального обговорення економічного значення Берестейського мирового договору, зустрічаємо також багато інформації про тодішнє господарське становище на Україні. Деякі інформації про економіку України подає видана в 1919 році праця Ралфа Батлера.¹⁴⁾

З пізніших публікацій треба згадати цікаво написану розвідку Г. Тілтема. Більшість англійських праць, у яких обговорюється економіка СРСР, заторкує також (хоч часто фрагментарно) справи господарства України.¹⁵⁾ Деякі інформації про економіку України подавав англомовний журнал гетьманського руху «Інвестігатор», що його редагував д-р В. Коростовець. Провідний журнал англійського слов'янознавства «Слов'янський та східноєвропейський огляд»¹⁶⁾ цікавився передусім справами політичної історії, літератури та філології і за обговорюваний період у ньому не зустрічаються статті на тему української економіки.

ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНА (1919-44) — УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На території ЧСР уже перед 1919 роком перебувала деяка кількість української еміграції, що складалася великою мірою з біженців із західноукраїнських земель, які прибули туди під час першої світової війни і поселилися передусім на Моравії. У 1919 році починає напливати досить численна військова еміграція з інтернованих з'єднань УГА, а згодом також з армії УНР. У військових таборах розгорнулася тоді широка культурно-громадська, а згодом також наукова праця. Приїзд інтелігенції, зокрема з-посеред працівників державного апарату УНР, додатньо вплинув на посилення цієї праці. За короткий час Прага, де скупчилася значна кількість української інтелігенції, стала найбільшим культурним осередком української еміграції з розвиненою мережею шкільництва і численними культурно-освітніми та науковими установами.

Переселення великої кількості українських кооператорів та працівників державних господарських установ (а згодом діяльність українських високих шкіл і наукових товариств) дозволила розгорнути наукову роботу також у ділянці економічних студій.

14) Gr. Brit. Foreign Office, Historical Section. „The Ukraine“. H. M. Stationary Off., London 1920, 110 p.

Butler Ralph, „The new Eastern Europe“. Longmans & Green, London 1919, 176 p.

15) Tiltam H., „Peasant Europe“. London, 1934.

Cf. Grierson P., „Books of Soviet Russia, 1917-1942“. Saunders, Toronto, 1943, 354 p.

16) „Slavic and East European Review“.

З перенесенням УВУ до Праги значно активізувалася педагогічна та науково-дослідна праця в цій найстаршій українській високій школі на еміграції. УВУ складався з двох факультетів — філософічного і правничого, при чому перший був поділений на два відділи: історично-філологічний та природознавчий. Економічні виклади відбувалися в рамках факультету права і суспільних наук. До складу професорської колегії входили визначні економісти-теоретики і господарники-практики з поважним стажем праці в кооперації та державних установах. Згодом, у другій половині 30-их і на початку 40-их років, економічні дисципліни викладали також молодші економісти, випусники УВУ.

В загальному програма навчання не була належно збалансована, що можна пояснити постійною флюктуацією професорського складу — виїздом частини професорів за кордони Чехо-Словаччини і, очевидно, фінансовими труднощами, з якими мусів постійно боротися університет. (До сьогодні ще не написано вичерпної історії УВУ. Наші інформації беремо з брошури «Український вільний університет. Короткий огляд», Мюнхен, 1958, і з «Наукового збірника УВУ у Празі», Прага, 1942, т. 3, стор. 7-76).

Подаємо сумаричний опис викладів економічних дисциплін і список професорів в алфавітному порядку:

Бородаєвський Сергій, звичайний професор, викладав у 1924-41 рр. теорію та історію кооперації, кооперацію продуцентів, принципи кооперативного законодавства, а також цивільне право та цивільний процес.

Димінський Роман, з 1934 доцент, а з 1945 професор, викладав економічну політику, організацію підприємств і організацію банкової справи.

Доманицький Віктор, з 1934 приват-доцент аграрної політики, опісля приват-доцент (суплент) політичної економії, з 1938 професор соціології, викладав руралізм та рурбанізм, соціологію села, основи та методи праці суспільної агрономії, основи сільсько-господарської політики і економіку та організацію дрібних трудових господарств.

Лисяк Павло, з 1921 року викладав економічні теорії.

Мицюк Олександр, звичайний професор (ректор УВУ в 1938-39 рр.), викладав з 1922 до 1943 політичну економію, історію соціально-економічних доктрин, історію господарського побуту, історію господарства України, історію господарства Підкарпатської Русі, фінансове право і про податки та грошові системи.

Одарченко Олексій, звичайний професор, викладав у 1923-40 рр. фінансове право, торговельне та векселеве право, фінансову науку та бюджет.

Осауленко Кость, приват-доцент економічної політики (габілітований 1938), викладав організацію сільського господарства.

Тимошенко Володимир, з 1922 доцент, з 1923 надзвичайний, а з 1925 звичайний професор, викладав у 1922-23 рр. економічну політику (зокрема курси сільсько-господарської і промислової політики), торговельну політику, про міжнародні господарські інституції і про господарську конкуренцію та конъюнктуру.

Чапля Василь, надзвичайний професор, викладав з 1939 векслеве право, про джерела торговельного права і про торговельні спілки.

Шрамченко Левко, з 1931 приват-доцент, а з 1934 звичайний професор (в 1941 році декан факультету права та суспільних наук) викладав методологію господарської конъюнктури, теорію статистики, про статистичну методу в інтернауковому дослідженні, про популярційну проблему в сучасності та спроби її розв'язання, про селянське господарство на українських землях за даними сільсько-господарської статистики і про демологію України.

Щербина Федір, звичайний професор, викладав в 1922-36 рр. кооперативну статистику, теоретичні основи статистики і бюджетну статистику.

Крім поданих тут осіб, економічну проблематику порушували також інші професори; у перший період діяльності УВУ проф. С. Рудницький викладав економічну географію України, а проф. С. Дністрянський протягом багатьох років вів семінар господарського права.

З наведеного бачимо, що у викладах УВУ багато уваги зверталося на теоретичні предмети політичної економії, на право та історичні дисципліни; менше було викладів з ділянки економічної політики та економічної географії, зокрема після виїзду проф. В. Тимошенка до США.

Немає сумніву, що впродовж своєї діяльності в Празі університет проробив поважну роботу щодо підготовки нових кадрів українських економістів. Не менше важливою була участь професорів УВУ в науковій праці, їхня педагогічна та дослідна праця в різних інститутах чеського Празького університету і участь у міжнародних наукових конгресах та конференціях тощо. За почином професорів УВУ та Української господарської академії в Подєбрадах створено ряд наукових товариств: відоме Історично-філологічне Товариство (1923), професійні та фахові товариства, як, наприклад, Товариство українських економістів. Велика частина професорської колегії УВУ брала активну участь у суспільно-громадському житті, а дехто — в політичному. Цих усіх справ тут не обговорюватимемо, а звернемо увагу на видавничу діяльність університету, бо вона найкраще відзеркалює наукові зацікавлення професури. Публікації чужими мовами обговоримо при кінці розділу, при чому згадаємо також україніку з ділянки економічних наук чеських науковців або в чеських періодичних виданнях.

Видавничу діяльність можна поділити на дві групи: а) літографовані видання — манускрипти викладів і б) друковані праці у формі монографій; до цього треба додати наукові збірники та ювілейні видання УВУ. У перший період діяльності університету (1922-31) видано 27 назв університетських підручників, монографій та наукових збірників; у другий (1932-40) — не видано жадних книжок, що слід пояснити фінансовими труднощами. Видавнича діяльність відновилася під час німецької окупації ЧСР, але вона вже не дорівнювала першому періодові.

Заслуга УВУ, як також і всіх інших українських високих шкіл на еміграції, лежить у тому, що в цілий ряд академічних дисциплін уперше введено українську термінологію.

На жаль, у ділянці економічних наук можна відмітити тільки одну позицію — працю Володимира Тимошенка «Картелі і трести. Модерні форми організації промисловости» (Прага, 1923, 332 стор.). У ній розглянено основні характеристики монопольних об'єднань, що виникли в наслідок змін у ринковій конкуренції за останні роки 19 століття. Автор наводить багато матеріалу з питань адміністративно-структуральних форм монополістських об'єднань, розглядаючи їх вплив на розвиток промислового виробництва і технічного прогресу; зокрема цікавий є розділ про роллю державного апарату та його вплив на розвиток монополій.

Деякий інтерес з погляду економічних досліджень викликають два томи праці проф. Степана Рудницького «Основи землезнання України»: «Фізична географія» (200 стор.) і «Антропогеографія України» (326 стор.). У другому томі подані сконденсовані інформації про економіку України з окремими розділами про економічно-географічні відносини, лісове господарство, хліборобство, скотарство, мінеральні багатства, домашній промисел та ремесло, фабричну промисловість і торгівлю України.

В серії друкованих монографій економічні питання не обговорювалися, зате ці питання якоюсь мірою були відзначені в наукових та ювілейних збірниках УВУ. В «Науковому збірнику» (том I, Прага, 1923) опублікована теоретична стаття Федора Щербини «Значення статистики як наукової експертизи», яка з уваги на популярний виклад сьогодні не має великого наукового значення. Цього не можна сказати про монографію того ж автора «Історія статистики і статистичних установ» (Український громадський видавничий фонд, Прага, 1925, 288 стор.), в якій уперше в українській економічній літературі науково розглянено історичний розвиток статистичної науки, роллю та значення окремих статистичних установ для вдосконалення статистичної методи. З цього погляду українська економічна література не має нічого подібного, що могло б продовжити започатковану працю. В третьому томі «Наукового збірника» УВУ опубліковані статті Віктора Доманицького «Напрямі упромисловлення українсь-

кого села» і Олександра Мицюка «Вплив української суспільно-господарської думки на московську» (Прага, 1942; Доманицький — стор. 138-160, Мицюк — стор. 244-259). Доманицький розглядає питання кустарно-промислової кооперації на Україні, при чому подає цікаві статистичні дані про мережу промислової та лісової кооперації в 20-их роках. У вступі до своєї праці автор використовує також і деяку чужомовну літературу, зокрема переповідає погляди Де Ляпуже, Чарлза Тейлора, Пітіріма Сорокіна та інших. Стаття побудована на соціологічній базі і має конспективний характер. Здається, що названу тему автор розробив дещо краще в інших своїх працях. Дуже цікавою є стаття Мицюка, де схарактеризовані погляди агрономів-економістів Києво-Могилянської академії та економічна доктрина Карамзіна, а далі питання кріпацького «колективізму» Стремеухова і економічна платформа «хлопоманів» 50-их років 19 століття. Свій огляд автор закінчує характеристикою праць М. Драгоманова, М. Зібера та С. А. Подолинського. Стаття має досить багато неточностей, що відмітив сам автор, і тому вона не претендує на вичерпання тематики. Її цінність полягає радше в піонерській роботі автора, поскільки заторкнута проблематика дуже мало опрацьовується в економічно-історичній літературі на еміграції.

Педагогічна та наукова діяльність О. Мицюка була тісно пов'язана з УВУ, тому слід на цьому місці обговорити також інші праці автора. Бібліографічні довідки для праць, виданих УГА-УТГГ, пропускаємо тут, бо вони належать до характеристики наукових дослідів при обох згаданих наукових інституціях.

Проф. Олександр Мицюк (1883-1943), визначний економіст-історик та соціолог, опублікував коло 80 наукових праць. На Україні був міністром внутрішніх справ (1918), згодом товаришем міністра народного господарства (1920). Крім праці в УВУ, він був також професором УГА і дійсним членом Слов'янського інституту в Празі. Як науковець, він менше цікавився теоретичними питаннями політичної економії, а звертав увагу радше на економічну історію України і економічну політику, зокрема в ділянці сільського господарства. Вже в 1917 році, в Лубнях, він опублікував свою першу працю з історії сільського господарства п. н. «Община і земельна реформа», а згодом у Львові в 1921 році «Земельні реформи на Україні». З цієї тематики автор опублікував дві статті також у «Наукових записках» УГА — «Форма і значення селянських рухів» (том I, 1927) і «Усупільнення земельної власності після війни» (том II, 1929).

Бувши професором політичної економії у двох українських високих школах, О. Мицюк написав декілька підручників, наприклад, «Історія політичної економії» і «Аграрна політика» (два томи). До найцінніших його праць належить велика монографія про господарський розвиток Закарпаття «Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі» (в чотирьох томах), де ґрунтовно опрацьо-

вана ця історія, з часів середньовіччя почавши. Питанням господарського розвитку Закарпаття у 12-14 стол. цікавився також Євген Перфецький, професор Братіславського університету.¹⁷⁾ Проф. О. Мицок вивчав також сільсько-господарські відносини у радянській дійсності, опублікувавши цікаву публіцистичну працю «Селянство і економіка більшовизму» (Львів, 1930) і менші розвідки «Індивідуалізм і колективізм українських хліборобів» (Львів, 1920) та «Націоналізм в аграрній політиці в Середній Європі» («Літературно-науковий вісник», р. 13, стор. 331-341). Його цікавило також питання переселення українців з території УРСР і проблема національних меншин на Україні (зокрема єврейське питання) та їх роля в економіці України. До більших праць з цієї категорії належать «Аграризація жидівства України» (Прага, 1932) та «Самостійність України і жидівство» (Прага, 1933). При цій нагоді належить згадати також короткий бібліографічний нарис п. н. «Головніші з опублікованих творів академіка проф. Ів. Туган-Барановського» («Кооперативна республіка», ч. 7-8, 1930, стор. 255-257).

В загальному О. Мицок застосовував емпіричний підхід у вивченні економічних процесів, спираючи свої висновки на широкій соціологічній базі. Зокрема це помітно в його працях з ділянки сільсько-господарської політики, в деяких історичних працях і в працях, присвячених єврейському питанню.

З інших економічних праць, друківаних у виданнях УВУ, слід згадати статтю проф. В. Тимошенка «Проблема і розуміння конкуренції», що була поміщена в «Ювілейному збірнику» на честь проф. Станіслава Дністрянського (УВУ, Прага, 1923, стор 238-264), і його історичну розвідку «М. І. Туган-Барановський і західноєвропейська економічна думка», поміщена в «Науковому збірнику» УВУ (том I) і згодом перевидана англійською мовою в «Аналах УВАН» у Нью-Йорку.¹⁸⁾

Проф. В. Тимошенко не працював довго в УВУ, бо в 1926-27 рр. перебував на науковій стипендії в США, а в 1928 році не міг виконувати обов'язків ректора УВУ, бо виїхав на постійне перебування до США. Спробуємо на цьому місці схарактеризувати празький період наукової праці В. Тимошенка. (Детальніший огляд його наукової праці в нарисі автора цієї статті п. н. «Проф. д-р Володимир Тимошенко», «Розбудова держави», чч. 17-20, 1955-57). За часів Української Центральної Ради і Гетьманату В. Тимошенко працював як радник міністерства торгівлі та промисловости і брав участь у працях економічної комісії, що випрацювала низку господарських угод з Центральними державами. Беручи участь у роботі української

¹⁷⁾ Perfecky, E., „Socialne-hospodarske pomery Podkarpatské Rusi ve století XII-XIV». Bratislava, 1924.

¹⁸⁾ „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts & Sciences“, vol. 3, No. 3 (9), 1954.

мирової делегації в Парижі, В. Тимошенко написав дві праці французькою мовою (згадані вже вище) і ґрунтовну розвідку про економічні взаємовідносини України з Росією. Крім педагогічної праці в УВУ та УГА, В. Тимошенко продовжував свою науково-дослідну діяльність також у Празі і опубліковує ряд підручників та наукових праць. Університетські підручники проф. Тимошенка відрізняються від інших подібних видань своїм багатим статистичним матеріалом та цікавими теоретичними висновками. Методологічність підручників Тимошенка високо оцінювали фахівці, в тому числі також на Україні. Проф. А. Синявський у праці «Методологія економгеографії. Основні питання» (Науково-дослідна кафедра сільсько-господарської економії, Київ 1927, стор. 169-170) ставить підручник В. Тимошенка «Вступ до вивчення про світовий ринок» (УГА, Подєбради 1922, 70 стор.), як зразок для радянських видань і стверджує, що ця праця «являє собою значний поступ своєю методологічною побудовою, порівнюючи... з курсами російською мовою і європейськими».

Окремий інтерес викликає праця В. Тимошенка «Україна і Росія в їх господарських взаєминах». Автор написав її, перебуваючи на українській державній службі, і ця розвідка є, мабуть, однією з перших спроб в українській науково-економічній літературі обґрунтувати політичну самостійність України також з економічного аспекту. Автор висловлюється за повну самостійність українських господарських позицій, але не в рамках автаркії, і подає інформації про різні галузі народного господарства України та їх відношення до економіки Росії. В цій праці заторкнено дуже цікаве питання, наскільки господарське усамостійнення України вдарятиме по господарських інтересах Росії; автор старастся розв'язати це питання позитивно в історичному аспекті. Ця праця В. Тимошенка була перевидана Українським науковим інститутом у Берліні в поширеному вигляді. Проф. В. Тимошенко написав багато праць також у рамках діяльності в подєбрадській Українській господарській академії (УГА). Але ці праці, як і вся діяльність УГА, належать до окремого огляду.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

До питання про авторство повісті «Маруся» французькою мовою

Марко Вовчок (Марія Вілінська), дружина українського етнографа О. В. Марковича, колишнього члена Кирило-Методіївського братства, народилась 1834 року. Померла вона 1907 року, і поховано її в м. Нальчик на Кавказі.

Українська письменниця понад сім років (квітень 1859 — лютий 1867) з перервами жила в Парижі з своїм малолітнім сином Богданом. Пізніше вона їздила до Франції і була в Парижі 1871, 1875 та 1877 року.

Перебування Марка Вовчка в Парижі тісно пов'язане з її близьким знайомством з відомим того часу паризьким видавцем і літератором П'єром Жюлем Етцелем (Pierre Jules Hetzel), його псевдонім — P. J. Stahl; Етцель був редактором часопису для молоді «Журнал виховання і розваги» («Magazin d'éducation et de récréation»), видаваного від 1864 року. Найактивнішу участь в цьому журналі брав Жюль Верн, що друкував там свої найпопулярніші твори.

Народився П'єр Жюль Етцель 15 січня 1814 в Шартрі. Альзаєць з походження, він здобув юридичну освіту в університеті м. Страсбургу. Помер 17 березня 1886 в Монте-Карльо.

Відданий видавничій справі, Етцель заходився видавати твори цілого ряду письменників; Бальзака, Жорж Санд, Мюссе, Олександра Дюма та інші.

Про дружні взаємини Етцеля з Марком Вовчком, що тривали аж до самої його смерті, свідчать такі факти: Етцель звичайно називав Марію Олександрівну «моя дитино» («mon enfant»). 1875 року Марко Вовчок, відвідавши Париж, писала до свого чоловіка: «Етцель так зрадів мені, що прибіг як божевільний. Він перебував у мене аж до четвертої години, але про справи не було змоги говорити. Скільки разів я починала, він усе відповідав: „До біса справи, дайте мені на вас дивитися” (Au diable les affaires, laissez moi vous voir!»).

За допомогою Етцеля Марко Вовчок здобула монопольне право на переклад російською мовою відомих того часу французьких письменників як Гектор, Мальо, Віктор Гюго, Еркман Шатріан і, розуміється, також Жюль Верн. Це значно підтримало матеріальний стан Марка Вовчка.

Етцель і Марко Вовчок були співавторами кількох творів французькою мовою. Так вони спільно видали друком повість «Слизький шлях» («Le chemin glissant») у тому ж таки «Журналі виховання і розваги» та оповідання для молоді «Сибірський ведмідь» («L'ours de Sibirie»), «Панна Чотири Шпильки» («Mademoiselle Quatre-Epingles»), «Спритний олень — історія маленької звірини» («Cerf Agile, histoire d'un petit sauvage»), «Мелася» («Melassia»).

1869-1870 рр. у «Журналі виховання і розваги» опубліковано два оригінальні оповідання Марка Вовчка, відомі лише французькою мовою: «Мандрівка на крижині» («Le voyage en glaçon») і «Сестричка» («La petite soeur»).

До завдання цієї статті не входить детальний розгляд праці Марка Вовчка як перекладача. Тому доводиться обмежитись посиланням на джерела, де читачі можуть докладніше ознайомитись з цим питанням. (Див. Ілько Борщак, «Марко Вовчок та її зв'язки в Парижі». Україна, I, I-II, 1949, Париж. Олександр Засенко, «Марко Вовчок і зарубіжні літератури». Ак. Наук Укр. РСР, 1-180, 1959, Київ. А. Parmentier et C. Bonnier de Chapelle, «Histoire d'un éditeur et de ses auteurs». P.-J. Hetzel (Stahl), Paris, 1953 (А. Пармені і С. Боньє де ля Шапель, «Історія одного видавця та його авторів». П. Ж. Етцель (Сталь), Париж, 1953). 1963 року вийшла друком казка для дітей «Злючка-Колючка і Добра Троянда» в перекладі з французької мови на українську О. Білявської з малюнками Т. Захарчука, 1-17, Дитвидав, Київ («Dure Epine et Bonne Rose»).

Найважливіший наслідок співро-

бітництва Етцеля і Марка Вовчка є повість «Маруся», яку вперше французька газета «Le Temps» змістила на своїх шпальтах у вигляді фейлетонів (15 грудня 1875 до 9 січня 1876).

Окреме видання «Марусі» датується 1878 роком: Maroussia par P. J. Stahl. D'après une légende de Marko Wovczok. Dessins par Th. Schuler, gravures par Pannemaker. Magazin d'éducation et de récréation, 27-28, J. Hetzel et Cie, 18 rue Jacob, 1-272, Paris, велика 8°. 1879 року видано друком наступне видання, після чого, згідно каталогу Національної Бібліотеки, «Марусю» видано 12 разів.

Авторові цієї статті пощастило придбати третє видання «Марусі». Це чепурненька, без малюнків, книжка в червоній палітурці з витисненими на ній золотими буквами: Ecole Monge. (Див. титульну сторінку цього видання). Передмова (Сталья)

не відрізняється від передмови до вісімнадцятого видання і датовано її тим самим (1878) роком. Очевидно, передмову стереотипно друкують в послідовних виданнях, а тому встановити рік появи друком третього видання неможливо без додаткових про це даних. (Див. також О. За-

сенко, стор. 20-21, Київ, 1959).

Слід відзначити надзвичайний успіх і популярність «Марусі» серед французької шкільної молоді. Не перебільшуючи, можемо ствердити, що у Франції «Марусю» оцінили далеко більше, ніж на Україні.

На титульній сторінці вісімнадцятого видання «Марусі» зазначено, що повість нагороджена Французькою Академією, прийнята міністерством народної освіти для шкільних бібліотек і муніципалітетом Парижу для нагородження учнів.

Жодний інший твір не зробив стільки для популяризації України на Заході, як «Маруся». Цю повість перекладено також на італійську мову (Torino, 1921), німецьку (Nürnberg) і англійську. (Див. О. Засенко, стор. 24).

Повернувшись до Росії, авторка «Марусі» переклала цей твір на російську мову. Цей переклад надруковано 1871 року в часописі «Переводи лучших иностранных писателей» як додаток «Для детского чтения», тт. 14 та 16, видаваного в Петербурзі.

1872 року цю повість опубліковано окремих виданням: «Маруся», переклад с малоросійського с рисунками Башилова і барона Клодта. Издание Звонарева.

Слід пригадати, що український оригінал «Марусі», написаний Марком Вовчком під час її перебування в Парижі, не зберігся. Проте заголовки російських видань (1871, 1872, 1876, 1895, 1909) свідчить про переклад з «малоросійського». Отже, видання «Марусі» українською мовою є перекладом з російської мови, наприклад: «Маруся (переклад з російської мови В. Доманицький. Кам'янець на Поділля, 1920).

Наприкінці 1872 або на початку 1873 Марко Вовчок на прохання Етцеля надіслала йому французький переклад «Марусі». Перечитавши рукопис, Етцель не був задоволений його якістю і здогадувався, що переклад зробила не Марко Вовчок, а хтось інший. З листування щодо цього питання виявилось, що невдалий переклад на французьку мову зробив син Марка Вовчка Богдан.

Етцель ґрунтовно зредагував цей текст і поширив його приблизно на одну третину. Сюжет «Марусі» захопив Етцеля, а образ дівчини, що гине, захищаючи свою батьківщину від імперіялістичного наїзника — Росії, правив йому за «героїню Альзасу».

Етцель пише в передмові до «Марусі»:

«Французька преса прихильно зустріла „Марусю“. Відчувалося, що для автора французького перекладу маленька українська героїня була героїнею альзаською *) і що саме Франції він показав її такою як вона є. Але праця, яку виконав творець адаптованого перекладу „Марусі“, „натуралізувавши“ її на французький лад, спричинилася до того, що первісному авторові малоруської легенди, авторові маленького російського роману забули віддати належне.

«Хоч я міг би між початком і кінцем книжки скоротити або поширити її, написати нові розділи, епізоди й факти, змінити діалоги й ситуації, подати персонажі та їх характери кращими або гіршими, зрештою подвоїти тривалість дії російської книжки, не залишається найменшого сумніву, що саме Маркові Вовчкові належить перший задум чарівного типу, яким я захоплений.

«Тому я вважаю обов'язком розуму й серця віднести частину похвал до російського автора (вони належать йому), з яким мене віддавна вже еднають дружні зв'язки.

«Коли б ми були більше зацікавлені бібліографією, коли б порівняння текстів і джерел мало своє значення для такої метушливої епохи, як наша, я б не стримався перед бажанням опублікувати російський переклад „Марусі“ таким, яким його автор, що не досить досконало володіє нашою мовою, люб'язно підготував до мого вжитку і за яким я написав оцю книжку, що її нещодавно зустрінуто прихильно. Можливо, не було б байдужим побачити, як можуть відрізнятись умови існування тої самої

книжки в різних країнах.

«Російське видання, 132 сторінки вісімки, має таку назву: „Маруса“, переклад з малоросійської мови Марка Вовчка з 10 малюнками, Петербург, 1872.

26 грудня 1878

П.-Ж. Сталь»

Подасмо в перекладі ще дві цікаві цитати з першої глави «Марусі», які характеризують обізнаність Етцеля з історією України за часів Хмельниччини і виявляють його кредо, хоч вони не мають відношення до питання про авторство цієї повісти. Ця глава зветься «Україна».

«У той час, коли Україна була республікою і воювала з турками, турки називали незнаних героїв, з якими вони провадили боротьбу, козаками. Не розповідатиму вам про всі війни цієї республіки, це було б занадто довго.

«Вистачить сказати, що протягом довгих років вона перебувала, як у нас кажуть і можливо в інших, між двох вогнів — Великоросією і Польщею. Можна навіть додати між чотирьох вогнів, беручи до уваги турків та татарів. Зрештою, не маючи змоги порозумітись з Польщею, ця республіка прийняла „братерські“ пропозиції Росії.

«„Ми ослабі, щоб і далі боротися з нашими сусідами. Досі ми витримали славетно війну, це правда, але кінець-кінцем нас задавлять. Росія пропонує нам спілку, приймемо її”.

«Так думав і говорив старий гетьман Богдан Хмельницький, і до цього прислухалися люди. Спочатку все було гаразд. Рівність, братерство, воля — росіяни це все респектували; але поволі стан речей змінився. Не минуло й року, коли люди мали рацію, питаючи гетьмана: „Що нам робити?“ Старий Богдан, слухаючи це, кажуть, невтішно плакав. „Спробуємо цьому зарадити” — сказав він потому; але йому не пощастило цього зробити.

«По його смерті Україна зазнала багато лиха. Вона поділилася на два табори; одні й далі стояли за Росією інші, тягнули за Польщею.

*) Жанна Д'Арк (С. К.).

«Утворилася була ще й третя партія, яка стояла за цілковиту самостійність України; на жаль, це угруповання було нечисленне. Саме в цю епоху починається наша повість» (стор. 3-5).

Після ідилічного опису природи на хуторі Данила Чабана П'єр Жюль Етцель пише:

«Певно, можна було б жити дуже щасливо в куточку, подібному до цього, коли б люди подібні були до баранів і не бажали нічого, крім пастівної трави.

«Але душа людська має право підноситися до вищих поривань. Справжнє щастя народу не досягається задоволенням самих матеріальних потреб. Тільки моральне задоволення може надати хлібові належного присмаку.

«Я вам уже пояснив, і ви мене зрозуміли з пів слова: неспокій панував скрізь. Втомлена країна, яку росіяни тягнули в один бік, а польська шляхта в другий, здавлена з двох сторін, перебувала в стані цілковитих розрухів і гірко жалкувала за своєю втраченою самостійністю.

«Україна була окупована російським військом. Лідера московського угруповання обдаровано ласкою та подарунками царя. Прибічник польонофільської партії осів в одному з укріплених міст і запрошував усіх друзів волі приєднатись до нього.

«Куди йти?

«Часи були тяжкі, надто тяжкі. Найгрізніші очі плакали і наймудріші голови туманіли, навіть дітям важко було дихати».

Так майстерно оповідає про фатальні події Хмельниччини П'єр Жюль Етцель. В українському тексті «Марусі» (Марко Вовчок. Маруся. Повість. 8-е незмінне видання. Видавництво «Говерля», Нью-Йорк, 1956, стор. 1-139.) лише 15 рядків стосується цієї теми (у французькому тексті на це припадає майже десять сторінок). Розуміється, така лаконічність викладу українського тексту не дає змоги читачеві скласти правдиву уяву про події тих часів на Україні.

Поза тим у французькому тексті цілком виразно висловлено симпатії П'єра Жюль Етцеля до української державности. (Засенко, Олекса, Марко Вовчок. Життя, творчість, місце в історії літератури. Видавництво Академії Наук Української РСР, Київ, 1964. У цій великій монографії автор з причин цілком зрозумілих не подає вищенаведених цитат з першої глави «Марусі» — «Україна», бо ці цитати не відповідають «принципам лєнінізму і генеральної лінії партії»).

Вищенаведена передмова, а також титульна сторінка багатьох видань французькою мовою цього твору не залишає жадного сумніву, що він є наслідком спільної творчості Етцеля і Марка Вовчка.

Але 1960 року вийшло друком нове видання «Марусі» французькою мовою (див. титульну сторінку цього видання) у серії книжок, ви-

P. J. STALH

MAROUSSIA

ADAPTATION DE A. DUPUIS

O. D. E. J.
18, Rue de Cernes
PARIS

даваній під назвою «Популярна повість». (Collectio «Nouvelle Vogue») P. J. Stal. Maroussia. Adaptation de A. Dupuis. O. D. E. J. 26, rue de Cernes, стор. 1-125, велика чвірка. Малюнки для такого дешевого видання взагалі не погані, але одяг діда-кобзаря чомусь як у кацапа, а краєвид м. Гадяча жваво нагадує архітектурою будинків російське місто. Видання це значно скорочене проти попереднього.

Як видно з титульної сторінки імені Марка Вовчка на ньому нема. Годі шукати й передмови Стала. Отже, читач не матиме найменшої уваги про співавторство Марка Вовчка і про першорядну роллю, яку вона відіграла в появі цього твору французькою мовою. Лише в останній главі «Марусі» (Chapitre XXII) Dupuis, йдучи за текстом попередніх французьких видань, згадує прізвище Марка Вовчка (стор. 123). У французькому тексті попередніх видань «Марусі» ця згадка міститься у заключному слові (Nota bene), стор. 308.

Завданням цієї статті є — звернути увагу на цей сумний факт — викреслення Марка Вовчка із співавторства «Марусі» у виданні французькою мовою 1960 року і стати на

захист прав нашої славної письменниці. Без її творчої участі публікація цього видання була б цілком неможлива.

Цікаво, що літературознавці українці не звернули досі жадної уваги на цей факт.

Але найважливіше — перевидати «Марусю» французькою мовою офсетом із згаданого третього видання з гарними малюнками українського художника-ілюстратора. Слід додати коротке слово про значення цієї повісті.

Це справа однієї з українських наукових установ або видавництв на еміграції. Книжка мала б збут у Канаді (Квебек) і Франції. Це твір, який потрібний для пропагування ідеї самостійності України на Заході. **Сергій КРАЩЕНІННИКОВ**

Початок дороги на Високий Замок

(Новелі, оповідання, нариси Зенона Тарнавського)

Ми воліли б не писати про книжку З. Тарнавського «Дорога на Високий Замок», бо завдання це досить трудне. Але якщо в наших мертвих обставинах знайшлися ще люди при Інституті української культури в Детройті, які зацікавились і видають спадщину автора, то їхня праця завжди гідна уваги літературної критики (або в найгіршому випадку уваги самих письменників і поетів, якщо критика ледве існує). Ми віримо, що переклади «Наше містечко» Вайлдера, «Дійство про чоловіка» і кращі оригінальні драматичні твори автора будуть слідувати (конечно треба видати і таким чином зберегти для української літератури «Наше містечко»). Було б звичайно приємно, якби письменники не мусіли вмирати, щоб їхньою творчістю хтось зацікавився, але це утопічна мрія, яка поетам завжди дозволена, і її завжди з поблажливою усмішкою їм пробачують.

Якщо ми говорили, що писати про цю книжку трудно, то ми не мали на увазі труднощі аналітичного порядку, а радше справи чисто люд-

ські, зв'язані з особою Зенона Тарнавського. В книжці основне місце посідають речі, болючі авторів, які він любив — театр, місто, в якому жив; люди його міста, події, в яких він сам до якоїсь міри був. І коли автор при кінці книжки мріє про поворот до свого міста і питає вас: «Чи ця мрія здійсниться? Як ви гадаєте?» (а в ширості його не можна сумніватися), як і немає сумніву, що відповідь на його питання є «ні, ніколи!», і то не наша відповідь, а відповідь смерті, — то нам тяжко позбутися всіх тих людських елементів (які в останньому рахунку є неутраляльні й ніякого позитивного чи негативного впливу на мистецьку вартість творів не мають), хіба тільки зазначимо, що вплив цей тяжить, і його треба врахувати.

Найкращу і найточнішу характеристику своєї творчості дав сам Зенон Тарнавський у листі, який «із невеликими, несуттєвими пропусками» надруковано у вступному слові (до несуттєвих пропусків треба було також включити «цілувати руку пані докторової»). Ось ця самохарактеристика: «... я старався

завжди рівномірно мій час розділяти між мої улюблені зайняття. Властиво завжди найбільше покритована була література. Бо коли я мав амбіції дійти до певних досягнень в ділянці організації театру чи як журналіст або радіопрацівник, я ніколи не мав амбіції мати друковану книжку, щоб завершити моє літературне звання... бо, можливо, моїм призначенням власне було стати працівником культури і мистецтва, ніж виконавцем і творцем у тій чи іншій ділянці». Крапці характеристики не можна було дати.

В основному нам доведеться говорити тільки про єдиний твір «Вітер над Янівською». В цьому оповіданні автор свіжо і цікаво переплітає різnorodні елементи, які композиційно єднає в одну цілість, що прекрасно відтворює атмосферу його міста Львова. В цьому оповіданні чисто літературний матеріал (де трапляються рідкі, але дуже вдалі метафори: «він курив, не затягався, м'ячків дим в устах, як гарячу картоплю...») чергується з публіцистикою, з теорією літератури (наприклад, про вплив О'Ніла, про те, як напорівся на камінь Б. Романенчук, і т. д.), з довідками про мову і діалектизм, — і якщо до цього додати пластичні, якнайскупіше накреслені характери львівських робітників та шибеничний гумор («з ходом літ любов переминюється в привычку. Це таке просте, що цього навіть не заперечать найдурніші зпоміж жонатих»), то можна собі загально уявити, як усі ці різnorodні елементи відтворюють (різнородне також) львівське життя і атмосферу. Цей стиль наближує Зенона Тарнавського до так званої літературної течії «потік свідомості», де думки пливають вільно, ніби незв'язано; як це звичайно буває в свідомості людини, де всякі думки чи навіть фрагменти думок вільно чергуються. Є також якась подібність з прозою Дос Пассоса, з тою хіба різницею, що Дос Пассос включав у своїх повістях уривки з різних газет, а З. Тарнавський використовував уривки власної публіцистики. Чи можна наводити аналогію з Сар-

тром — не знаємо. Це радше справа буйної (висловившись по-львівському) наукової фантазії. А що Сартр «до абсурду» доводить в повістях свою стилістику, а З. Тарнавський «помірковано, не надуживаючи», — це ясне кожному читачеві, особливо після останньої нагороди Нобеля. І якраз на основі цього оповідання можна говорити про можливість в жанрі оповідання і новелі, яких З. Тарнавський не встиг використати, можна теж згадувати про деяке оновлення української прози, яке автор старався внести.

Бо «Дорога на Високий Замок», хоч і будована в тому ж плані, що «Вітер над Янівською», робить слабше враження. Можливо тому, що характери тут не такі рельєфні, ніби з замазаними обличчями, і загалом розводною історично-політичної публіцистики. Варто було б навести новелю «Візерунок» як приклад негативного характеру. Матеріал цієї новелі й цілий задум дуже сильні. З цього могла народитись одна з найсильніших повесних новель. Але треба було втримати дуже строгу композицію. А всі ці зврати автора до читача в цьому випадку йдуть урозріз з основною лінією новелі, нівечать її. І «Візерунок» є прикладом того, що кожна тема вимагає своєї відмінної форми, чого Зенон Тарнавський не усвідомив.

Інші оповідання, нариси, есеї, спогади — стилістично не додають нічого З. Тарнавському як письменникові (хоч деякі з них дуже зворушливі) або не входять в обсяг нашої ділянки, тобто літератури. Хоч треба звернути увагу, що ніяк не можна було включити есею «Відвернена метода», бо він своєю вузькістю принижує автора як публіциста (в житті всяке в писанні трапляється, але не все це вартє місця в формі книжки).

Отак ми зробили повне колесо і повернулися до початку, тобто назви цієї статті: що книжка Зенона Тарнавського є тільки початком дороги на Високий Замок.

Б. БОЙЧУК

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

До письменниці Ірини Вільде та її земляків, які не бояться правди

Високоповажана і Дорога Пані Ірино!

Хоч особисто ми не знайомі з Вами, все таки дозвольте розпочати цього листа з такої безпосередньої і щирої нотки. Вашу творчість завжди характеризували щирість і безпосередність вислову. У гімназійні роки, коли появлялися Ваші писання, я помічав, що вони захоплювали читача саме цими властивостями. Деякі нацреалістичні рецензенти, як і сьогоднішні соцреалістичні «оглядачі» (мабуть повинно бути: наглядачі) від літератури в УРСР, відкидали ці твори як помилкові. Однак об'єктивні критики визнавали їх як щирі літературно-мистецькі появи на західноукраїнському, зубожілому тоді, ґрунті. Пригадую слова одного з них:

«У нас є письменники і католицькі, і націоналістичні, ліберальні та пролетарські, але дуже мало письменників таких, що мали б свою вартість незалежно від своїх переконань чи ідей, які вони репрезентують».

Ці рядки стосувалися Вашого твору «Метелики на шпильках», і я досі, по 28 роках, визнаю, що Ваші писання саме й мали «вартість» незалежно від системи, яку авторка репрезентувала. Таке почуттєве пов'язання з Вашими міжвоєнними творами, як і наукове вивчення Вашої творчості, спонукає мене відгукнутися на Ваш відвертий лист п. н. «Ви боїтесь правди, Панове!»

Немає сумніву, в цьому листі Ви сказали дещо правдиве і щире, як також вірним є, якоюсь мірою, Ваше твердження, що дехто по цьому боці греблі не має відваги подивитися правді у вічі. На жаль, і у Ваших словах таїться отой самий страх знати всю правду і сказати всю правду. Із-за цього Ваш лист стосується лише однієї, доволі не-

численної категорії українських емігрантів, які (як і Ви) не знають чи не хочуть знати всієї правди. Можливо, що такий спосіб дискусії та полемічного «листування» для Вас за теперішніх умов легший, ніж щире писання у Вашому давньому безпосередньому стилі.

Не Ваша це вина, але нова властивість писання Вам не до лиця, як і не відповідає вона іншим українським письменникам та інтелектуалістам. Говорити чи писати лише половину правди для інтелектуаліста (науковця, художника, письменника) чи навіть серйозного публіциста є чимось недостойнішим за писання свідомої неправди. На неправді люди пізнаються рано чи пізно; половина правди затуманює їхне розсудливе мислення. Ортеґа і Гассет, демократ, так і казав, що «в час великої контрверсії... інтелектуаліст повинен мовчати», якщо він не може сказати правди. Навіть після повернення у франківську Іспанію він дотримав свого слова: неправди писати не хотів, а половиною правди він побоювався притьмарити суть поточних проблем еспанської нації.

Що становить суть українських сучасних проблем? Не справа пам'ятників Тарасові Шевченкові та й не ідеологічні питання. Основна й пекуча проблема сучасних українців, на мою думку, ось така: не зважаючи на деякі матеріальні й освітньо-культурні полегші чи удосконалення, український народ залишився досі на позиціях пригнобленого народу! З цим питанням пов'язується друга пекуча проблема сучасних українців: не зважаючи на те, що вони живуть у 1960-их роках та в атомно-космічну епоху, в них немає не тільки спільної мови щодо суттєвих питань, але

й немає навіть звичайного людського діалогу.

Звернення 34 діячів української культури в УРСР до українців у США з приводу пам'ятника у Вашингтоні, відповідь на це звернення 62 діячів української культури в США і Канаді, а також і Ваш лист-відповідь «анонімові» є по суті тільки різними зразками двох монологів. Один монолог читають на радянській трибуні ті українці, яким це дозволено чи зведено зробити. Другий монолог, з різних трибун, виголошують українські емігранти з тією різницею, що вони це роблять по своїй волі та на різні лади. При тому численна преса, видавана українською мовою в УРСР, застосовує переважно лайку і неправдиві твердження про неіснуючу «зловмисність» українських емігрантів у критикуванні становища українського народу в СРСР. Зате численна українська преса в різних країнах Заходу вміє переважно знаходити (і то успішно) лише недоліки України під радянсько-російським режимом, а не додає інколи деяких здобутків українського народу, здійснених його роботящими руками і розсудливими головами навіть за тяжких умов радянської дійсності.

Саме про ситуацію українського народу треба нам розмовляти, а не обмежуватись монологами про пам'ятники Шевченкові. Жоден бо пам'ятник не змінить жорстокого факту, що сьогодні ні Москва, ні Вашингтон не визнають суверенності українського народу на його власній території!

Знаю, Ви заперечите палко мое твердження, мовляв, адже існує УРСР з окремим республіканським урядом у Києві, з культурою і освітою, з мережею заводів та гідроелектричних споруд, з копальнями, битими шляхами і залізницями, чого не було «в наші часи», колись під різними займанщинами. Це правда, однак і ми не заперечуємо вчислених тут фактів. Ба, щобільше: дехто з нас наполегливо вивчає сучасне становище на Україні, досліджує економіку східноєвропейсько-

го простору та й усвідомлює тенденції взаємозалежності усіх держав світу. Ледве чи хто буде сперечатися і з фактом, що Росія завжди буде сусідом України, як і Польща, ЧСР, Білорусь, Румунія, Угорщина і Туреччина, та що з усіма цими країнами українцям треба знайти якийсь спосіб дружнього співіснування, а не перманентної війни.

Однак ми всі ясно усвідомлюємо, що в жодному із згаданих співвідношень Україна ще є не підметом, а тільки спірним територіальним предметом. Саме тому ми не можемо погодитися з політичним та економічним ладом, що існує тепер на Україні. Це ж бо лад абсолютного панування росіян, які всебічно використовують сталінську конституцію СРСР і при допомозі єдиної компартії, єдиної російської армії та централізованої в Москві економіки тримають Україну в ролі своєї підопічної території чи колонії. А втім, куди там УРСР до статусу колонії, такої як, наприклад, Південна Родезія з її майже суверенними правами! УРСР насправді є областю Радянського Союзу, залежною від Москви такою мірою, як залежить від неї, наприклад, Сахалін.

Даремно подавати приклади на це твердження. Все це Вам відоме, але Ви в своєму листі намагаєтесь прикрити цю дійсність гарними слівцями. Вони не переконують нас. Переконати могли б тільки факти. Тим часом факти говорять щось протилежне. У радянській пресі, радіо й телебаченні УРСР багато мовиться про «героїчну Кубу», що з ледве сімома мільйонами населення зберігає свою незалежність. Однак вона була такою і до Фіделя Кастро. Зате УРСР, яка перевищує Кубу щодо населення у понад шість разів, як і територією та економікою, не є суверенною тепер, як не була вона за Сталіна (про прем'єр-міністрів київських навіть тяжко говорити в цьому порівнянні; вони ж не мають ніякої виконавчої сили). Або згадаймо Канаду, звідки я пишу Вам цього листа: це колишня

колонія Великобританії; вона визнає британську королеву своєю володаркою, а в економічному відношенні Канада деякою мірою залежна від США. Все це не перешкоджає їй здійснювати незалежну міжнародну політику, мати цілковиту суверенність над своїми внутрішніми справами чи вести власну зовнішню торгівлю.

УРСР навіть не можна прирівнювати з Канадою, що нараховує сьогодні ледве 19 мільйонів населення але вже має за собою майже сто років державного існування (1867-1967). УРСР не має своїх дипломатичних представництв за кордоном, бо її не визнають жодні держави (навіть комуністичні) повноцінною державою. Вільно сьогодні Румунії здійснювати власну закордонну політику і торгувати по своїй волі з капіталістичними державами, але цього не вільно робити УРСР. Чому? Бо, мовляв, український народ стоїть уже на вищому рівні міжнародних стосунків: він «возз'єднаний» з російським народом. Тому українці у Канаді, спостерігаючи, як радянські кораблі навантажували в свої трюми західноканадську пшеницю (інколи з українських фарм у Манітобі, Альберті чи Саскачевані!), могли тільки покивати головами і повторити за Юрієм Яновським: «Та що нам їхній бунтівливий стяг, якщо це стяг не нашої вітчизни!»

Такі спостереження палять соромом наші обличчя за підопічне становище України в СРСР. Бо як радянські кораблі, так і радянські делегації та посольства в іноземних містах є тільки російськими делегаціями і посольствами. Тому всюди в світі видно Росію, а віде не видно України — нехай би вже під маркою УРСР, але України як держави. Можливо, що багатьом із Ваших земляків це не таке ясне або вражаюче, як нам, але Ви, пані Грино, побували поза межами УРСР і на цьому континенті; Ви не можете не бачити, що УРСР не існує в міжнародному політичному, економічному чи культурному житті. Вона —

лише паперова фікція, що репрезентує одну російську область.

Спричинником такого становища України не є ані капіталістичні великодержави, ані т. зв. українські буржуазні націоналісти. Великодержави тільки достосовуються до політики Москви супроти України. А вже у 1947 році британський уряд запитував Москву, які є практичні можливості встановлення дипломатичних стосунків між Лондоном і Києвом; уряд СРСР ще й досі не дав відповіді на це запитання. Бо він не хоче погодитись на дипломатичні зв'язки УРСР навіть з комуністичними і неутральними державами; зате Монголія, населення якої менше за населення Києва, має на це право.

Спричинником того становища УРСР не є українські націоналісти, бо не вони усунули з морів українську флоту; не вони виключили Україну з повітряних просторів та олімпійських стадіонів. Всюди там не допускає окремої репрезентації УРСР тільки московський уряд!

Відповідальність за незавидну ситуацію в УРСР списується в останні роки переважно на рахунок Сталіна. Однак за Сталіна, у 1944 році, повернено Україні право на міністерство оборони й дипломатичні представництва за кордоном; а де ж вони є? Сталін помер одинадцять років тому, але Україна не відвоювала навіть свого обмеженого статусу суверенної держави, який вона посідала до 1923 року. Бо до утворення СРСР радянська Україна мала дипломатичні представництва у ряді держав, підписувала міжнародні договори, м. ін., дуже важливий договір з Туреччиною (21 січня 1922). Не зважаючи на все це, радянська наука всіляко намагається притьмарити становище УРСР та українського народу в Радянському Союзі.

Саме радянський науковий колектив (передусім Академія наук СРСР), за внутрішнім складом свого мислення і тенденцією своїх праць, є тільки реакційним російським науковим колективом. Всю історію Східної Європи переписують та ін-

терпретують за схемою шовіністичної російської історії; історія України є лише додатком до історії Росії. Наполеонівську кампанію 1812 року втовкмачують українцям як їхню рідну «вітчизняну війну», хоча, саме зміцнена перемогою у війні з Францією, царська Росія ще цупкіше закріпачила український народ. Україні тоді не повернуто внутрішньої автономії, як надано таку автономію Фінляндії (маніфести 1809 і 1816), що ніколи до того часу не була окремою державою, а лише областю Швеції. Для фінляндців кампанія 1812 року не є «вітчизняною», тільки для нещасних українців.

Знаменним прикладом російської шовіністичної лінії в радянській науці є заборона перевидавати наукові праці Михайла Грушевського. Навіть за царату Російська академія наук респектувала ім'я того визначного українського вченого. А втім він працював понад десять років і в УРСР та вправ жертвою політики Сталіна. Тим часом на Україні сьогодні його історичні праці заборонені; згодом, деяким історикам вільно цитувати Грушевського з обов'язковою лайкою і перекрученнями його думок. Тим часом праці російського буржуазного історика В. О. Ключевського перевидаються великими тиражами в СРСР, його погляди накидаються українській молоді.

А врешті, усі російські буржуазні учені, з цареславцями включно, перевидаються і пропагуються в СРСР та на Україні як «вітчизняні» діячі культури. Зате велику кількість українських діячів культури проголошено ворогами народу, їхні твори не допускаються до українського читача. Та що говорити про діячів т. зв. буржуазного періоду історії українського народу, якщо навіть писання радянських діячів заборонені: М. Скрипника реабілітовано, але його писань не видано; Миколу Хвильового далі плямують, а його твори виключені з усіх бібліотек.

Таким чином російська радянська наука є теж одним

із головних факторів, які допомагають російському урядові в Москві загнати український народ у кліщі російської централізованої держави, що зветься СРСР. Таку саму роллю на свій лад виконують радянські збройні сили, організовані на російських військових традиціях, що прагнуть до російських стратегічно-мілітарних цілей. Тут ситуація не змінилася ні на волосок ще з часів «європейського фельдфебеля» царя Миколи I. Хіба ж не Ленін сказав, що російська армія завжди була найбільш русифікуючим фактором у російській імперії?

Тому, пані Грино, не пояснюйте нам, немов закордонним селокам-туристам, чому на вулицях Львова часто чути російську мову. Це не тому, що, мовляв, багато росіян наїхало туди, бо своїх спеціалістів не вистачає (а повинно б вистачати після сорока років існування УРСР — суверенної та індустріялізованої!). Однак причини цього явища складніші. Та й не прирівнюйте ситуації на Україні з ситуацією у Канаді, мовляв, у Вас російська мова виконує роллю англійської в Канаді. Тим часом Канада складається з різнонаціональних поселенців, а не однорідного населення з однією культурою та політичною історією, як Україна. Крім того, автономна провінція Квебек, де живе більшість франкомовного населення має характер французький у кожному відношенні, панівною мовою є тут французька, а все державне діловодство ведеться по-французькому. Провінція Квебек у Канаді більше подібна на суверенну державу, ніж нею є УРСР. Тож даремно посилатися на той приклад, тим більше, що ми знаємо тутешнє життя і відносини з безпосередньої щоденної практики.

А втім чому пишете тільки про Львів? Хіба ж у Львові вся Україна зійшлася клином? Чому мовчите про Луганське, Маріупіль, Юзівку, Северодонецьк (теж суверенна українська назва!), Одесу, Севастопіль, Ялту, Чернігів? Чому не поясните нам — жителям Канади чи

США — як це так, що в усіх важливих індустріальних та портових містах УРСР всевладно панує тільки російська мова? Чи теж наїхали туди масово російські спеціалісти, бо, мовляв, своїх нема? Чому всюди там обмаль українських часописів, українських книг? Чому адміністрація тамтешніх заводів, університетів, консерваторій, музеїв ведеться російською мовою? Чому всі ті центри нічим не відрізняються від суто російських індустріальних центрів, як Тула, Москва, Свердловськ? Скажіть нам врешті, чому Донецький басейн і сьогодні такий же російський за характером, як російським був за царату, коли експлуатував його за згодою Петербургу закордонний капітал?

То му не прикривайте нам очей ні українською вишивкою, ні Шевченковим «Заповітом» на 50-ох мовах. Хоч які дорогі це для нас речі та й важливі для української культури, все таки вони не суттєві для існування суверенної держави. Без української економіки, без української індустрії, без українських міст, без українського державного апарату, що діяв би на Україні та за кордоном з погляду інтересів українського народу, навіть Тарас Шевченко (прославлений на п'ятьох континентах) не перетворить паперової УРСР на суверенну державу нарівні з Кубою, Албанією чи, врешті, Канадою. При існуючому русифікаційному тиску, здійснюваному компартією, урядом, збройними силами і науковцями СРСР, Україна далі залишиться підопічною територією Росії, хоча там буде зросте число книг, шкіл і часописів з українськими назвами, а російським змістом.

Сучасне становище на Україні найкраще характеризують слова українського робітника з Запоріжжя: «По-українському розмовляємо переважно в родинному колі, зокрема, коли вип'ємо по чарці; а тоді українських пісень заспівасмо. Але на роботі, у війську, в школі — всюди там доводиться розмовляти по-російському». Це говорив один із жителів українського промисло-

вого міста. Кількість українського міського населення теж вказує на тенденцію придушування українського елементу в УРСР. Радянська статистика показує, що по селах України живе-страждає ще й досі 56% населення, а по містах живе ледве 46%. Таким чином Україна все ще селянська країна, тоді як Росія, Німеччина, навіть Канада — це урбаністичні суспільства, тобто багаті суспільства. Для порівняння: у Канаді понад 70% населення живе по містах і містечках

Якщо усвідомите факт, що більшість міського населення в УРСР становлять росіяни і зрусифіковані «хакли», а русифікації змушені піддаватися й ті українці, які приходять з сіл у міста, тоді зрозумієте, чому українські емігранти підносять крик протесту проти радянського режиму на Україні. Бо той режим діє в ім'я інтересів російського народу, на шкоду українського. Тому теж багато з-поміж нас боються правди: правда про Україну така страшна, що треба мати відвагу глянути їй у вічі.

С у Вас і Ваших земляків ця відвага? Бо М. Хвильовий побачив у 1933 році справжнє становище свого народу і на знак протесту й розпачу застрелився. Однак народ потребує не так мертвих героїв, як живих працівників. Народна справа, звичайно, вимагає і зосередження сил і спільного обговорення найпекучіших питань. Тому про суттєві справи нам (емігрантам) з Вами (жителями України) треба перед усім іншим розмовляти. При тому обов'язково слід Вам усвідомити, що нам не вистачає національної бутафорії, сценічних лаштунків етнографії. Ми хочемо змісту українського. Хочемо на фактах бачити поліпшену ситуацію України «в народів вольних колі», український народ як «господаря домовитого», а не етнографічну масу, що тільки при чарці та на сцені домашньою мовою свої почуття виливає.

Розмовляти про народні справи — означає теж і гідно сперечатися. Ніхто бо не має монополії на абсо-

лютну єдиноправильність, зокрема в такій складній проблемі, як виведення українського народу з становища підопічної території на становище суверенного господаря своєї країни в добробуті та серед щирої національної духовної культури.

★

У своєму листі до Вас я намагався показати на важливіші аспекти цього суттєвого питання. І довгенький лист вийшов у мене. Та, як сказав хтось дотепний, на короткого листа у нас часу немає. Тим більше, що поскільки українські діячі культури, розділені радянсько-російським кордоном на крайових та еміграційних, зважуються писати лише публічно одні до одних, і то раз на 50 років (чи може раз на 150 років), тоді доводиться писати ґрунтовно. І про суттєві та правдиві справи. Я свідомий того, що написав тут про деякі самозрозумілі речі. Однак доводиться писати і про те, що «два рази два дорівнює чотирьом». Не во гнів Вам кажучи, саме Ваш лист змушує нас пояснювати таку просту математичну формулу. Про зміст і підхід Вашого листа можна б сказати те саме, що В. Ленін написав про статтю Розі Люксембург, яка критикувала відділення Норвегії від Швеції: вона «говорить про що завгодно, щоб не сказати ні слова по суті питання!» (підкреслення і два знаки оклику Ленінові).

Ваша стаття «Відповідь анонімові» полемічна у дуже вузькому сенсі: розгромити еміграційних критиків радянської системи на Україні та захистити цю систему перед закидами, що вона — лаштунки російського імперіялізму. Тому Ваші міркування обертаються довкола дріб-

них, несуттєвих питань, а не торкаються суттєвого запитання, яке турбує не лише українських емігрантів, але й більшість їхніх земляків на Україні. Це запитання, дозвольте пригадати, поставив рівно 50 років тому той же Ленін (1914): чому «створення самостійної і незалежної національної держави лишається поки що» в межах російських володінь «привілеєм однієї тільки великоруської нації»?

П. С. Вісилаю Вам друковану відбитку цієї статті-листа ще поки журнал появиться в книгарнях. Тому трактуйте ці зауваження як особистий лист від українця, який цінить літературну творчість Вашу і Ваших колег-письмеників. Розцінюючи цю творчість з погляду непроминальних художньо-естетичних вартостей, розглядаю Вашу суспільно-політичну діяльність з точки зору інтересів українського народу — теж лише суттєвих і непроминальних. Тож і відповідь Вашу прочитаю зі щирою зацікавленістю. Звичайно, якщо вона появиться в серйозному журналі, друкованому для всіх українців, а не тільки для агітації серед емігрантів. Така відповідь була б одним показником, що і Ви і Ваші колеги серйозно турбуєтесь суттєвими проблемами українського народу, як і ми, та не боїтесь глянути правді у вічі. Врешті, український народ заслужив собі на те, щоб його сини і дочки — незалежно від усіх різниць між ними та місця свого перебування — серйозно і без образ обмірковували одностайно його найпекучіші, суттєві потреби.

Монтреаль, 11 жовтня 1964.

Роман РАХМАННИЙ

З М І С Т

Юрій Коломиєць. Поезії	3
Михайло Нечитайло-Андриєнко. Миші	8
Вільям Шекспір. Схоплення Люкреції	27
Ігор Костецький. Мій третій Рим	29
Юрій Луцький. Тиждень у Києві	70
Мирослав Прокоп. По американських виборах	78
Володимир П. Стахів. Падіння Нікіти Хрущова	90
Богдан Винар. Матеріяли до історії економічних дослідів на еміграції	100
Критика і бібліографія. До питання про авторство повісті «Маруся» французькою мовою (С. Крашенінніков) — Початок дороги на Високий Замок (Б. Бойчук)	116
Відкритий лист. До письменниці Ірини Вільде та її земляків, які не бояться правди (Р. Рахманний)	122

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham
- Канада:** I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція:** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

Рекомендуємо нашим покупцям

«НАБОР»

харчові пакунки до СРСР
через фірму LINDEX

Зокрема тепер — на Різдвяні свята
і на Новий рік!

Уже з суми 80,— нім. марок почавши,
Ви зможете подарувати своїх
Рідних в СРСР харчовим пакунком
«НАБОР» з радянськими товарами.

Ваша вигода: гарантовано свіжі
товари!
не дорого!
швидка доставка!

Зробіть у нас відповідне замовлення
щодо пакунку «НАБОР» і Ви переконаєтеся,
що ми праві! Всі дотеперішні замовники
були дуже задоволені пакунком «НАБОР».

Жадайте наш каталог 1964-65 для
радянських товарів у своєї фірми
L I N D E X Handelsgesellschaft mbH

München, Rauchstraße 5

(Tel.: 48 16 27, 48 15 75, 48 20 38)

Адреси для вилат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

